MIT O NEBESKOJ SRBIJI

POLAZIŠTE OSVAJAČKIH RATOVA
I ZLOČINA U 20. STOLJEĆU

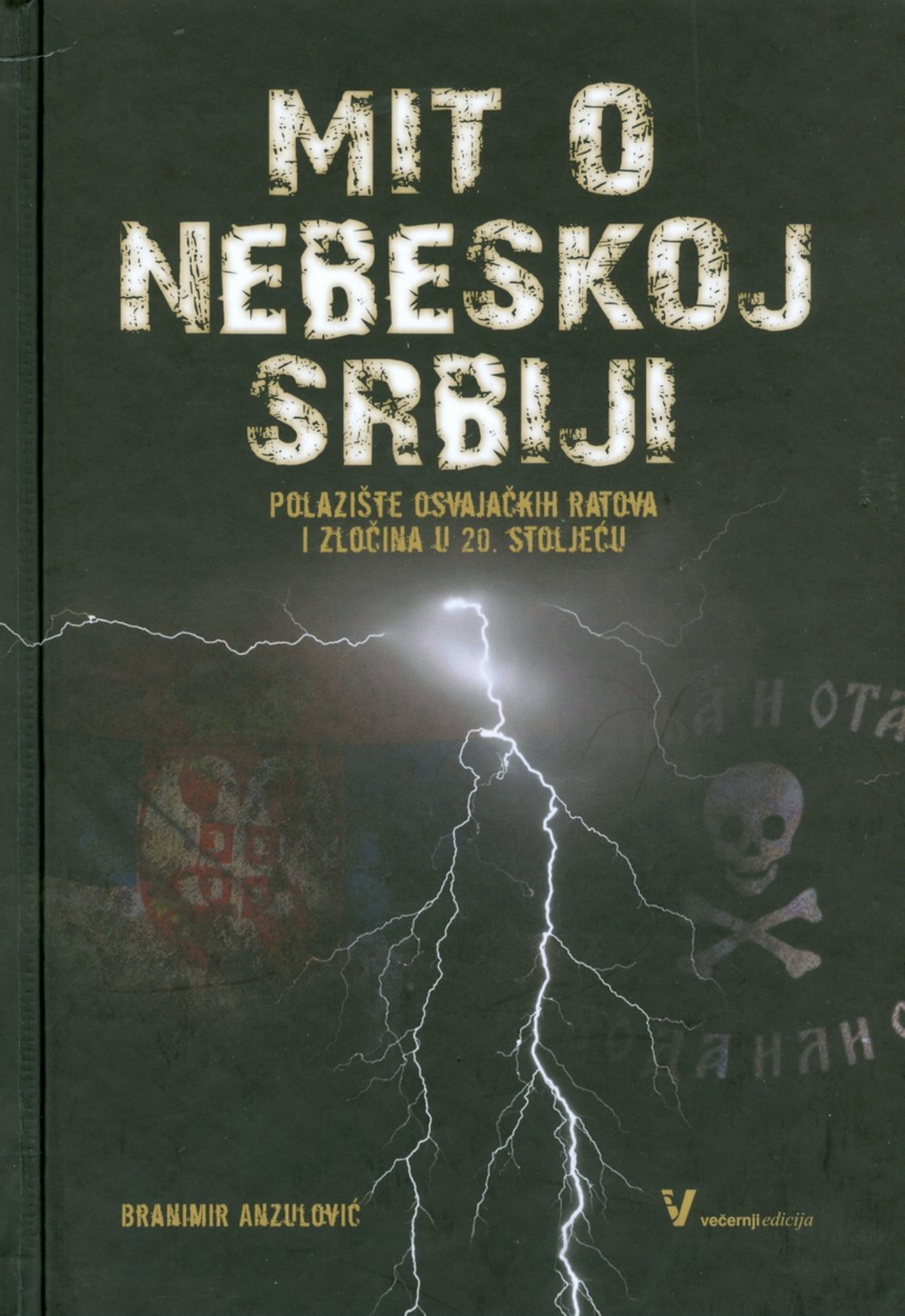

BRANIMIR ANZULOVIĆ

večernji edicija

Branimir Anzulović

MIT O NEBESKOJ SRBIJI

Polazište osvajačkih ratova i zločina u 20. stoljeću

Zagreb, 2011.

Nakladnik
Večernji posebni proizvodi d.o.o., Slavonska avenija 4, Zagreb

Za nakladnika
Domagoj Ilija Cerovac

Biblioteka
Večernji edicija

Urednik
Zvonimir Despot

Oblikovanje naslovnice
RedPoint

Oblikovanje i priprema za tisak
Melania Marjanović

Tisak
Printera grupa

www.vecernjishop.hr

ISBN 978-953-7313-74-6

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 761938

Ovaj je tekst autorov prijevod i istovremeno revizija teksta koji su 1999. godine objavili New York University Press u New Yorku i Hurst Publishers u Londonu pod naslovom *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide.*

Sadržaj

Predgovor hrvatskom izdanju 9

Uvod 15

1. Nebeska Srbija 27
Postanak mita 27
Heroji s nožem 30
Bizantsko naslijeđe 35
Svetosavlje: Nacionalizacija Crkve 41

2. Susret s Turcima 53
Milet umjesto države 53
Kratkotrajno srpsko carstvo 57
Otpor i suradnja 60

3. Život i pjesme dinaraca 67
Plemensko-patrijarhalna kultura balkanskih gorštaka 67
Vladikina *Pjesna od užasa* 74
Zbor 88

4. Raskol u modernome srpskom nacionalnom identitetu 97
Naslijeđe prosvjetiteljstva i romantizma 97
Jezik i teritorij 103
Uskrsnuće i međunarodno priznanje poganskog boga rata 110
Krvav preporod srpske države 117
Visoka cijena imperijalističkih ambicija 122

5. Začarani krug laži i straha 133
Lažni podaci i stvarne mržnje 133
Strah od nestanka 145
Memorandum SANU-a 151
Crkva prokazuje demone 156
Strah pretvoren u pauka: otrovni bestseleri 167
Gorštaci kao žrtveni jarci 183

6. Svijet i srpski mitovi 189
Klanjanje Nebeskoj Srbiji 189
Balkanizacija ili skandinavizacija 192
Imaginarni bedem 195
Nebriga koja donosi brige 208
Mitovi kao smokvini listovi 218

Zaključak 225

Bibliografija 234

Pogovor (Zvonimir Despot) 241

Kazalo 243

Ni do danas se još nije uobičajilo povezivati suvremeni društveni i nacionalni habitus jedne nacije s njezinom takozvanom "poviješću", a osobito s procesom formiranja države kroz koji je ona prošla. Čini se da mnogi ljudi imaju prešutno mišljenje da "Ono što se dogodilo u dvanaestom, petnaestom ili osamnaestom stoljeću je prošlost – kakve to veze ima sa mnom?" Ustvari, međutim, peripetije kroz koje je prošla jedna grupa vrše presudan utjecaj na njezine sadašnje probleme. . . . Kad bi se odnos između prošlosti i sadašnjosti sagledao na taj način, to bi možda moglo imati katartičan učinak, i ljudi bi, kroz razumijevanje svoga društvenog razvoja, mogli postići novo razumijevanje samih sebe.

Norbert Elias

Predgovor hrvatskom izdanju

Ovu knjigu, koja se sada pojavljuje u hrvatskom izdanju, pisao sam u Americi, za ljude širom svijeta koji su gotovo čitavo dvadeseto stoljeće bili izloženi mitu o Srbima kao plemenitom narodu i čuvaru Jugoslavije, a od sredine stoljeća i dodatnom mitu o Hrvatima kao profašističkim razbijačima te zemlje. Međunarodno prihvaćanje takvih mitova pogodovalo je jačanju srpske megalomanije i teritorijalnih apetita i učinilo razne svjetske državnike nesposobnima za ispravan i pravovremen odgovor na srpske pokušaje da bivšu Jugoslaviju pretvore u Veliku Srbiju. To je bilo kobno ne samo za Hrvate, Bošnjake, Albance i sve ostale koji su se našli na udaru velikosrpske strategije, nego i za same Srbe.

Osnovna je postavka ove knjige da se svaki narod mora truditi da suzbija vlastite mitove i zamijenjuje ih racionalnim procjenjivanjem sebe i svoje uloge u svijetu. Stoga ako hrvatski čitatelj *Nebeske Srbije* osjeti samozadovoljstvo na osnovi usporedbi društvenog i kulturnog razvoja Hrvata i Srba koje su u cjelini povoljne za Hrvate, knjiga je promašila svoj cilj. Jer ako se Hrvati smatraju dijelom Zapada, trebali bi se prvenstveno uspoređivati sa zapadnim uzorima i uočavati svoje nedostatke i zablude umjesto likovanja nad narodom čiji je nacionalni razvoj bio izložen još jačim potresima nego hrvatski. Manja opijenost mitovima o vlastitoj veličini i podlosti stranih zavojevača, te manje veličanje nasilja kod Hrvata nisu rezultat neke urođene superiornosti nad svojim istočnim susjedima, nego raznih okolnosti među kojima je i geografski položaj koji je ublažio turski udar i spasio Hrvatsku od drastičnog prekida nacionalnog razvoja kakav je doživjela Srbija. Taj je isti položaj omogućio uključivanje hrvatskih

zemalja u političke cjeline u kojima je bilo mnogo više reda i poštivanja zakona nego u Osmanskom Carstvu u doba njegova opadanja.

Hrvati i Srbi su narodi s rubnih područja civilizacija i crta razgraničenja nije oštra. Niti su Hrvati u cjelini prožeti zapadnom kulturom, niti Srbi pripadaju isključivo bizantskome kulturnom krugu. Na području današnje Vojvodine Srbi su u Habsburškoj Monarhiji bili već od sredine osamnaestoga stoljeća izloženi jakom utjecaju zapadne kulture. S druge strane, ima Hrvata koji osjećaju Zapad kao strano područje kojeg se treba čuvati. Pokojni čelnik HSS-a Vladko Maček tumačio mi je, kad sam ga posjetio uskoro po mom dolasku u Sjedinjene Države, kako će Hrvati lakše izaći na kraj sa Srbima nego s neslavenskim silama na Zapadu. Takav je stav razumljiv kod čovjeka koji je u svojem političkom životu s jedne strane bio u dodiru s razumnim knezom Pavlom Karađorđevićem, a s druge se suočavao s fašističkom Italijom i nacističkom Njemačkom. Međutim, bilo je donedavno ljudi na čelnim položajima u Hrvatskoj koji su osjećali jaču srodnost sa zločinačkim režimom Slobodana Miloševića nego sa suvremenim demokratskim Zapadom. Sličnost Hrvata i Srba naročito je izražena na dinarskom području gdje je utjecaj tradicionalne plemenske patrijarhalne kulture često bio jači od utjecaja bilo koje razvijenije kulture - zapadne, bizantske ili islamske.

Najvažnija pouka koju hrvatski čitatelj može izvući iz ove knjige vjerojatno se sastoji u spoznaji opasnosti koju za politički i društveni život donosi pretjerana bliskost crkve i države. Povijest Srbije i Crne Gore iznimno jasno pokazuje pogubne posljedice uskog povezivanja crkve, države i naroda. Ta je povezanost glavni izvor nacionalističke mitomanije i političkog mesijanizma kod Srba, kao i korupcije njihove pravoslavne crkve. Ali ni hrvatski katolicizam nije bio pošteđen negativnog utjecaja svog identificiranja s hrvatskim narodom, premda je ono bilo ublaženo pripadanjem univerzalnoj crkvi.

Katolička crkva u Hrvata odigrala je ključnu ulogu u formiranju i razvoju nacije. Ona je dala neprocjenjiv doprinos hrvatskoj kulturi i u teškim je povijesnim trenucima vršila konsolidaciju i integraciju Hrvata. Kao

jedina ustanova koja je pružila otpor ateističkoj komunističkoj vladavini, Katolička crkva je pružila hrvatskom narodu jaku moralnu podršku i stekla velik ugled. Nažalost, pozitivna uloga Crkve u obrani hrvatskih nacionalnih interesa imala je negativnu posljedicu zanemarivanja njezina vjerskog poslanja. Val nacionalizma zahvatio je Katoličku crkvu u Hrvatskoj nakon ulaska u Jugoslaviju i sukobljavanja s agresivnim velikosrpstvom i on je u njoj ostao vrlo snažan sve do danas.

Može se činiti paradoksalnim da je vladavina HDZ-a predstavljala za Katoličku crkvu veću prijetnju nego što je to bio predhodni komunistički režim, ali zagrljaj države je uvijek bio veća opasnost za Crkvu nego progon od strane države. Kad je prvi postkomunistički režim u Hrvatskoj nudio Crkvi povlastice, činio je to ne iz vjerskog nadahnuća, nego zato što mu je bila potrebna podrška Crkve. Ako je Crkva kao protuuslugu zanemarila svoj socijalni nauk osnovan na Evanđelju i osjetila jačanje države kao vlastito jačanje, ona je zanemarivala svoju dužnost da pruži društvu duhovno-etički oslonac bez kojeg se ne može formirati istinski demokratska pravna država s institucijama koje služe kako istinskom dobru svakoga pojedinog građanina, tako i općem dobru. Kad bi zanemarila svoje poslanje zbog kratkoročne opipljive koristi, Crkva bi izgubila podršku mnogih vjernika i time oslabila jedini pravi izvor svoje moći.

Uz časne iznimke, hrvatski se katolici nisu dobro snašli u zagrljaju države, ali nipošto nisu jedini u svojoj postkomunističkoj zbunjenosti. Veliki poljski pjesnik i mislilac Czeslaw Milosz upozorio je da je pad marksizma osiromašio katoličku misao u Poljskoj. Ovdje je prikladno dodati i nekoliko riječi jednoga drugog Poljaka čije zapažanje o pomanjkanju vjerskog osjećaja kod Srba citiram u knjizi. Povjesničar Marian Zdziechowski, značajan katolički intelektualac, piše u eseju objavljenom na početku dvadesetog stoljeća da, za razliku od Srpske pravoslavne crkve, u Hrvatskoj "Rimokatolička crkva predstavlja silu, a u narodu nije usahla potreba za vjerom." On međutim dodaje: "Hrvatska religioznost ima nešto zajedničko sa srpskim bezvjerjem. Smisao za mistično, sklonost nadosjetnom, onome što Francuzi nazivaju *le sens du mystere?*, jest vječno živi izvor svake religioznosti. Tog elementa kod Srba nema, a kod Hrvata je on vrlo

slab." Jedno stoljeće kasnije angažiranost Crkve u borbi protiv srpskog negiranja hrvatske nacije razbuktala je duh nacionalizma i možda još više oslabila sklonost hrvatskih katolika mističnom doživljaju vjere.

Najoštrija razlika između Hrvata i Srba u pogledu vjere sastoji se u stavu prema ekumenizmu. Hrvati su dali nekoliko iznimno jakih pobornika ekumenizma kao Markantuna de Dominisa, Jurja Križanića i biskupa Strossmayera, dok su Srbi očitovali isto tako izniman otpor ekumenskim nastojanjima. Međutim, Križanićevi i Strossmayerovi napori za prevladavanjem razlika među crkvama nisu bili isključivo nadahnuti teološkim i filozofskim idejama, nego i političkim: panslavizam i jugoslavizam su tu igrali važnu ulogu. Politički angažman hrvatskog svećenstva u međuvremenu je porastao i, za razliku od Križanićeva i Strossmayerova, nije spojiv s vjerskim učenjem. Protivno vjerskom univerzalizmu i nastojanjima Vatikana, znatan dio hrvatskog svećenstva pokazao je sklonost zatvaranju u državne okvire jer je kod Hrvata danas nacionalizam mnogo jači od bilo kakvog slavizma, a donekle i od želje za integracijama u suvremene nadnacionalne ustanove koje pretpostavljaju slabljenje državnog suverenita.

Nebeski narod suočen sa zlim svijetom – to je temeljni obrazac srpske političke mitomanije. I ovdje bi se čitatelj morao zapitati nije li taj obrazac prisutan i u hrvatskom viđenju svoje povijesti, makar u manjoj mjeri. On se očituje u pojmu Hrvatske kao predziđa kršćanstva te u često opetovanoj tvrdnji kako su Hrvati bili žrtve Austrijanaca, Mađara i Mlečana koji su ih navodno izrabljivali zato što su različit narod. Ta teza projicira pojam nacionalizma, koji se javlja tek krajem osamnaestog stoljeća, u dalju prošlost, a ujedno zaboravlja da su dobrovoljne kao i nedobrovoljne veze s tim zemljama pomogle Hrvatskoj da se odupre turskoj sili. Osim toga, često se zaboravlja da su i Hrvati počinili zločine nad drugima.

Nacije, kao ni pojedinci, ne vole kad im drugi ograničuju slobodu. Međutim, uspostava reda unutar bilo koje zajednice nužno uključuje stanovita ograničenja slobode njezinih članova. Potpuni suverenitet koji vodi u izolaciju traže autokrati kojima nije ni najmanje stalo do interesa njihovih podanika. Tako je u hladnoratovskoj Europi jedina zaista suverena ze-

mlja bila Albanija, dok je kasnije Slobodan Milošević preuzeo od Envera Hodže barjak suvereniteta i prkošenja svijetu. U Hrvatskoj se čuju glasovi, i u crkvenim krugovima, da Hrvatskoj prijeti kulturna kolonizacija sa Zapada. Znači li to da Hrvati nisu dio Zapada ili da su dio Zapada koji je bolji od ostalih njegovih dijelova pa se mora izolirati da zaštiti svoju superiornost od vanjskih utjecaja?

Jedini način obrane od negativnih vanjskih utjecaja, kojih je uvijek bilo i uvijek će ih biti, sastoji se u vlastitom jačanju kroz razvoj kulture, znanosti i gospodarstva pod vodstvom ljudi koji dolaze na položaje na osnovi svojih sposobnosti a čiji opstanak na tim položajima ovisi o uspjehu kojim obavljaju svoje zadatke. Drugim riječima, vladavina zakona i ustanova, i međunarodna suradnja umjesto ksenofobije i samosažaljenja. Primjer Srbije može nam pomoći da bolje uočimo vlastite slabosti i uspješnije se branimo od njih.

Uvod

Jedan događaj iz srednjovjekovne srpske povijesti snažno je prisutan u današnjoj srpskoj kulturi i politici. Bitka s Turcima na Kosovu polju 1389. godine još uvijek vrši jak utjecaj na Srbe koji je doživljavaju kao obrtnu točku u tranziciji sa značajne suverene srednjovjekovne balkanske države na ekonomski i kulturno zaostalu etničku zajednicu u Osmanskom Carstvu, stanje u kojemu se nalazila sve do devetnaestog stoljeća. Čak i nakon što je Srbija postigla suverenitet 1878. i zadobila dominantnu ulogu u jugoslavenskoj zajednici 1918. godine, sjećanje na bitku iz 1389. godine ostalo je snažno kod Srba. Mnogi su promatrači zapazili intenzitet tog sjećanja na davnu bitku; jedan antropolog opisao je izraz uspomene na nju pet i pol stoljeća kasnije:

> *U Dalmatinskoj zagori, naročito oko Knina, može se čuti neka vrsta ojkanja, primitivnog arhajskog zapevanja koje se sastoji u poznatom tužnom izvijanju glasa na o-oj... Nekoliko seljaka, obično u kakvoj gostionici, primaknu glave i satima tužno zavijaju, tako da to za Evropejca pruža prilično grotesknu sliku. Ako ih zapitate zašto tako pevaju, odgovorit će vam: "Plač za Kosovo!"*[1]

1 Vladimir Dvornikoviċ, "Psihogeneza epskog deseterca", "Prilozi proučavanju narodne poezije", sv. 3, br. 2 (1936.), str. 171.

Ugledni švicarski sociolog Norbert Elias istakao je da značajan gubitak moći uvijek predstavlja traumatičan događaj:

> *Nepobitna je činjenica da je pripadnicima država i drugih društvenih jedinica koje izgube svoje pretenzije na položaj najvišeg ranga u eliminacijskim borbama svog vremena često potrebno dugo vremena, čak stoljeća, da se pomire s tom promjenom situacije i smanjenjem samopoštovanja koje iz nje proizlazi. A možda i nikad ne uspiju. U nedavnoj prošlosti Britanija je dirljiv primjer poteškoća koje iskušava prvorazredna velika sila u svom padu na drugo - ili trećerazrednu silu.*[2]

Gubitak moći bio je naročito traumatičan za Srbiju. Ona ne samo da je prestala biti regionalnom silom, nego je posve nestala kao politički entitet. Srbi su postali drugorazredni sultanovi podanici. Takvo je stanje trajalo od petnaestog do devetnaestog stoljeća i kroz to su vrijeme Srbi ustrajno njegovali mitove o svojoj velikoj prošlosti i velikoj budućnosti.

Poput drugih zemalja koje su se ponovno pojavile kao nacionalne države u devetnaestom stoljeću nakon dugog razdoblja strane dominacije ili političke fragmentacije, i Srbija je očitovala snažne ekspanzionističke porive. Riječima Georgea Kennana, "bilo je teško ljudima koji su nedavno postigli tako mnogo, i to u tako kratkom roku, znati gdje treba stati. Snovi o novim slavama koje će poteći iz teritorijalnog širenja zbunile su mnoge umove. Zrak je bio zamagljen vizijama velikog ovoga ili onoga: 'velike Srbije', 'velike Bugarske' i tako dalje."[3] Srpski ekspanzionistički poriv bio je očit u izbijanju Balkanskih ratova 1912.-1913., a premda Srbija nije *uzrokovala* Prvi svjetski rat, atentat u Sarajevu 1914. godine, koji je pomogla tajna srpska organizacija Crna ruka radi destabilizacije Austo-Ugarske (koja je stajala na putu širenja Srbije prema sjeveru i zapadu) potpalio je taj sukob.

---

2 Elias, "The Germans", str. 4.

3 George F. Kennan, uvod u "The Other Balkan Wars" (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1993.), str. 4-5.

Bilo bi pogrešno pretpostaviti da je sjećanje na srednjovjekovno Dušanovo carstvo nužno dovelo do nedavnih ratova za Veliku Srbiju, ali bi bilo isto tako pogrešno zanijekati bilo kakvu vezu između njih. Mitovi o srednjovjekovnom carstvu i njegovoj propasti doprinijeli su stvaranju nacionalističke pomame u trenutku kada je očekivani raspad poretka koji su uspostavili komunisti nakon Drugoga svjetskog rata i srpska dominacija u vojnim snagama komunističke Jugoslavije (navodno četvrte po jačini u Europi) pružao, kako se činilo, jedinstvenu priliku za ostvarenje središnjeg obećanja srpske nacionalne mitologije – stvaranja Drugoga srpskog carstva.

Mitovi su igrali bitnu ulogu i u drugim genocidnim pothvatima dvadesetog stoljeća. Nakon što je spoj straha, mržnje i imperijalističkih ambicija, nadohranjen mitovima i lažima, doveo do nacističke i fašističke agresije, poduzet je ozbiljan napor da bi se širenje tih pokreta protumačilo tipom osoba koje su ih podržavale. Najpoznatiji pokušaj te vrste proizveo je F-ljestvicu (F je kratica za fašistički) kojoj je bila namjera identificirati tip osobe sklone slijediti nekoga poput Hitlera i počinjati zvjerstva za njega.[4] To je bila najintenzivnije istraživana sociopsihološka tema pedesetih godina, ali je u najboljem slučaju uspjela identificirati samo neke crte sljedbenika nacističkog pokreta, i taj je model konačno napušten.

Krvavi osvajački pothvati jednog naroda ne mogu se jednostavno protumačiti psihološkim karakteristikama njegovih pripadnika. Psihologija ne može razjasniti zašto se jedan narod, kao naprimjer Nijemci koji nisu pokazali prekomjernu sklonost nasilju u svojoj povijesti, može iznenada upustiti u istrebljenje čitavih segmenata svog pučanstva. Osim toga, pojedinci i grupe koji zagovaraju ili vrše nasilje kao zaštitu protiv navodnih konspiracija, prisutni su i u nekim od najdemokratskijih i najprosperitetnijih zemalja.

4 Knjiga "The Authoritarian Personality" (New York: Harper, 1950.), koju je napisala grupa znanstvenika pod vodstvom Theodora W. Adorna, sadrži klasičan prikaz takvog pristupa.

Biografije većine vođa i sljedbenika genocidnih pokreta ne otkrivaju nikakve posebne psihološke abnormalnosti.[5] Njih obilježava banalnost više nego demonizam.

Postoji psihološki mehanizam koji omogućuje da se velik broj u biti normalnih građana upusti u kolektivne zločine ili da ih prihvati bez protesta. On se osniva na jakoj vezi između članova jedne grupe. Strast koju može raspaliti nastup sportske momčadi jedne grupe očituje intenzivnost povezanosti kolektivnog identiteta. Grupna kohezija može služiti istoj svrsi kod ljudi kao i u životinjskom svijetu – samoodržanju – ali je njezina nesretna posljedica lakoća s kojom jedna zajednica može razviti mržnju prema drugoj do te mjere da traži njezino uništenje.

Razne okolnosti mogu pogodovati provali krvoločne kolektivne pomame. Osobito je važan strah od uništenja od strane neprijatelja i uvjerenost u vlastitu snagu da se to preduhitri uništenjem neprijatelja. Moderno doba je dodalo još jednu pobudu za genocid: utopijsko obećanje savršenog društva koje traži uništenje grupa optuženih za sprječavanje njegova ostvarenja.

Prema tome, osnovna pokretačka sila na putu do genocida nije patologija pojedinaca koji organiziraju i vrše genocid, nego patologija ideja koje ih vode. Takve ideje mogu proizvesti i širiti relativno normalni ljudi koji ne moraju biti svjesni posljedica svojeg otuđenja od stvarnosti. Ali propust u uočavanju uzročne veze između teze da je netko zao samim time što pripada određenoj grupi i krvavih posljedica te teze ne znači oslobađanje od krivnje. Svatko ima slobodu, i dužnost, odbaciti globalne osude čitavih zajednica i osuditi nasilje osnovano na njima.

---

5 Adolf Eichmann, direktor židovskoga odsjeka Gestapa, dobar je primjer za to. "Šestoro psihijatara posvjedočilo je da je Eichmann 'normalan,' a [Hannah Arendt] je smatrala da antisemitizam nije kod njega igrao važnu ulogu. Njegove glavne motivacije uključivale su osjećaj dužnosti, spremnost pokorovanja vlasti i birokratsku želju za unapređenjem". Kressel, "Mass Hate", str. 9. Eichmann ne predstavlja iznimku: "Nakon što su vrlo pažljivo proučili tri važne studije nürnberških Rorschach testova, Gerald Borofsky i Don Brand s Harvardskog medicinskog fakulteta zaključili su 1980" da su 'rezultati takvi da dosad nisu dokazane nikakve značajne razlike između psihološkog funkcioniranja [nacističkih ratnih zločinaca] i psihološkog funkcioniranja drugih usporednih grupa'." Kressel, "Mass Hate", str. 159.

Na perverzan način ideologija koja pokreće genocid istovremeno pokazuje da većina ljudi koji ga vrše vjeruje da slijedi svoju savjest. Samoobrambeno načelo "ubij da ne budeš ubijen" nije dovoljno za mobilizaciju masa; u žrtvi treba vidjeti demona i u njezinu uništenju djelo od opće koristi.

Ovaj multidisciplinarni esej istražuje genezu mitova koji su poslužili Slobodanu Miloševiću za stvaranje podrške njegovim neuspjelim osvajačkim pohodima. Središnju ulogu je odigrao stari mit o nevinoj i patničkoj "nebeskoj" Srbiji te noviji mit o neprijateljima koji šuruju kako bi onemogućili njezin opstanak. Glavni elementi srpskoga povijesnog iskustva koji su hranili te i popratne mitove jesu: isprepletenost crkve, države i nacije koja je dovela do sekularizacije crkve i divinizacije ostalih dvaju entiteta; drastičan i dug prekid nacionalnog razvoja uslijed osmanskog gospodstva; endemično nasilje u Dinarskim brdima; romantičko slavljenje krvi i tla; naglo širenje Srbije u Balkanskim ratovima i stvaranje Jugoslavij, što je dovelo do jakog iskušenja za srpski ekspanzionizam; te laži o srpskim gubicima u Drugome svjetskom ratu koje je svijet u velikoj mjeri prihvatio i time ih učinio uvjerljivijim.

Mit o Nebeskoj Srbiji nastao je, kako izlaže prvo poglavlje, u doba turskog prodora u Srbiju krajem četrnaestog i početkom petnaestog stoljeća. Mit je pripisao navodni poraz Srba u Kosovskoj bitci njihovom opredjeljenju za kraljevstvo nebesko, to jest, pretpostavljanju moralne čistoće vojnoj pobjedi. Prvobitno je mit vršio korisnu ulogu, pomažući Srbima da lakše podnose poniženje uzrokovano porazom i višestoljetnom podložnošću stranoj kulturi. Kako je istaknuto u zaključku ove knjige, mitovi mogu igrati i pozitivnu ulogu. Nakon što je Srbija ponovno uspostavila svoju državnost u devetnaestom stoljeću, kosovski mit je postao opasan po Srbe i njihove susjede jer je u njemu sadržano obećanje da će Srbija uskrsnuti kao moćno carstvo. Jedan istaknuti srpski povjesničar nedavno je potvrdio to obećanje o novom carstvu: "Opredelivši se za carstvo nebesko, Srbi su svoje carstvo na zemlji poneli sobom za budućnost koja će doći posle

očišćenja."[6] Mit i povijest, eshatološko i temporalno, isprepleteni su u kosovskoj legendi, kao što to naglašuje drugi moderni srpski intelektualac:

> *Sveta priča srpskog naroda, naročito u tradicionalnom obliku usmenih deseteračkih pesama, može se upoređivati ne samo sa najboljim delima o bitkama u svetskoj istoriji nego i sa najlepšim svetim pričama čovečanstva. To je priča o istoriji, a još više o čovekovoj sudbini na zemlji i u svemiru, o grehu, žrtvi, spasenju i vaskrsenju. Njen uzor je priča nad pričama, Jevanđelje. Ona je hrišćanska i jevanđelska, pa prema tome i opšteljudska. Ali je i duboko nacionalna. Kosovo je novi Jerusalim, ali Jerusalim na Balkanu, u Srbiji.*[7]

Moderni sljedbenici mita otkrivaju opredjeljenje za carstvo nebesko u gotovo svim važnim trenucima srpske povijesti. Naprimjer, nakon što je kralj i diktator Aleksandar Karađorđević ubijen 1934. godine, urednik jednih beogradskih novina napisao je da je "Aleksandar izabrao kraljevstvo nebesko da bi osigurao budućnost Jugoslavije."[8] Srpski episkop Atanasije Jevtić izrazio je svoju uvjerenje u takvo opredjeljenje Srba čak i nakon što su oni, vođeni Miloševićem, započeli brutalne agresije u bivšoj Jugoslaviji, jer su takvi napadi opravdani kao obrana "nebeskog" naroda od zlih susjeda: "Kao posebnu karakteristiku duhovnog života kod pravoslavnih Srba smatram da treba istaći *kosovsko opredeljenje* srpskog naroda, to jest njegovu uglavnom okrenutost, a u kritičnim situacijama konačnu opredeljenost za Carstvo nebesko, a ne za zemaljsko."[9] A jedan uvodnik u *Glasu crkve* iz 1990. godine vidi nebesko poslanje i u nacionalističkom svojatanju Kosova, premda je svjestan da će ono dovesti Srbe pred "strašnu dilemu: ili–ili? Ili u Evropu bez Kosova ili na Kosovo bez Evrope. Evropsko zemaljsko blago, ili nebesko kosovsko carstvo."[10]

---

6 Radovan Samardžić, "Za carstvo nebesko" u Đuretić, "Kosovska bitka 1389", str. 12.

7 Aleksandar Petrov, "Kosovo-sveta priča srpskog naroda" u Đilas, "Srpsko pitanje", str. 46.

8 "Od Golgote do pobede", "Jugoslovenske novine" (Beograd), sv. 1, br. 1 (8. listopada 1936.), str. 1.

9 Jevtić, "Sveti Sava", str. 300-301.

10 "Od Vidovdana do Kistovdana", "Glas crkve", br. 1, 1990., str. 79.

Etničke zajednice zahvaćene ratovima koji su obilježili raspad Jugoslavije razlikuju se, između ostalog, religijom. To je navelo neke promatrače na ideju da se tu radi o vjerskim ratovima. Međutim, premda je religija nesumnjivo vrlo važno obilježje identiteta Srba, Hrvata i Bošnjaka (Albanci nisu vjerski homogeni), osobe koje su najodgovornije za izbijanje tih ratova odlikuju se posvemašnjim odsustvom vjerskih uvjerenja, a ne vjerskim žarom. To je osobito izraženo kod Srba. Kao što ukazuje zadnji dio prvog poglavlja, njihova crkva, izvanredno usko povezana s državom i nacijom, već je davno zanemarila Evanđelje i posvetila se političkim pitanjima vjerojatno u većoj mjeri nego bilo koja druga kršćanska crkva.

Kratko drugo poglavlje bavi se posljedicama turskog gospodstva na srpsku nacionalnu svijest. One su se očitovale ne samo u mitu Nebeske Srbije nego i u mitu o herojskome srpskom otporu protiv Turaka, te u očekivanju uskrsnuća izgubljenog carstva. Još jedna posljedica osmanske vlasti bila je daljnja erozija vjerske uloge Srpske pravoslavne crkve.

Tema trećeg poglavlja je endemično nasilje u balkanskim planinama. U jednoj se zemlji u tom području razvilo istinski cezaropapističko uređenje – jedinstveno u modernoj Europi. Jedan od duhovnih i istovremeno svjetovnih vladara te zemlje napisao je najutjecajnije i najpogubnije djelo srpske i crnogorske književnosti – spjev koji veliča genocid.

Kod pisaca koji pripadaju kulturama s jačom odvojenošću crkve od države prevladava znatno drugačiji stav prema neprijatelju. U ovoj knjizi često uspoređujem Srbiju i Crnu Goru s Hrvatskom radi ilustriranja razlika između istočnokršćanske i zapadnokršćanske kulture. Te su usporedbe vrlo podobne jer se ovdje radi o etnički i jezično vrlo sličnim narodima koji su razvili različite nacionalne identitete uslijed svoje veze s različitim civilizacijama. Većina tih usporedbi odnosi se na vrijeme kada su mnogi Hrvati bili izravno uključeni u zapadne kulturne i političke sfere, dok su Srbi bili ekonomski i kulturno zaostao narod bez ikakve političke autonomije u Osmanskom Carstvu. Razlike između ta dva naroda su se znatno smanjile tokom vremena i oba su pala na svoj moralni nadir u dvadesetom

stoljeću. Međutim, razlike među njima, osobito što se tiče crkve, nisu nipošto nestale. Postoji još jedan razlog za osvrte na Hrvatsku u ovoj studiji: relativno nov mit o demonskoj Hrvatskoj, nastao nakon Drugoga svjetskog rata, kao dopuna mitu o Nebeskoj Srbiji. Oba su mita bila prihvaćena od znatnog dijela zapadne inteligencije i odrađena u zapadnim medijima.

Četvrto poglavlje opisuje kako je bliski dodir sa zapadnom kulturom, koji je srpska dijaspora uspostavila u osamnaestom stoljeću, doprinio preobrazbi nacionalne ideje osnovane na ulozi crkve u modernu srpsku nacionalističku ideologiju. Od osobite je važnosti bio romantički interes za narodnu umjetnost koju se smatralo izrazom nepokvarene narodne duše, i naglasak na jeziku kao glavnom nacionalnom identifikatoru koji je odredio moderan pojam srpskoga nacionalnog teritorija. Isto poglavlje ukazuje i na neugodne posljedice nastojanja da se tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća taj teritorij preobrazi u homogenu srpsku nacionalnu državu.

Peto poglavlje proučava stvaranje psihološke atmosfere za Miloševićeve ratove za Veliku Srbiju. Ono analizira najznačajnija djela srpskih povjesničara, teologa, romanopisaca i ostalih intelektualaca i umjetnika koji su uzgajali mit o nedužnoj, patničkoj Srbiji. Ta djela (mnoga od njih objavljena osamdesetih godina – desetljeću koje je prethodilo tim ratovima) širila su teze da su Srbi zbog svoje dobrote uvijek bili žrtve drugih, da njihovi neprijatelji kuju zavjere kako bi ih uništili i da je došlo vrijeme da Srbi postanu agresivni u odmazdi za prošle nepravde i u pretvorbi Srbije u dominantnu regionalnu silu.

Sve genocidne kampanje, bilo da su nadahnute nacionalističkim ili univerzalističkim mitovima, osnivaju se na lažima koje prikazuju određenu zajednicu kao superiornu svojim takmacima ali ugroženu od potonjih. Pošto je napredak tehnologije proizveo izvaredno moćna sredstva masovnog uništenja, od životne je važnosti suzbijati mitove koji rađaju mržnju i sukobe. Hitnost potrebe za suzbijanjem krivotvorenja povijesti istakao je Eric Hobsbawm prigodom otvaranja Srednjoeuropskog sveučilišta:

> *Moramo se opirati «formiranju» nacionalnih, etničkih i drugih mitova... To nas neće učiniti popularnima. Tomaš Masaryk, utemeljitelj čehoslovačke republike, nije bio popularan kad je ušao u politiku kao čovjek koji je dokazao, sa žaljenjem ali bez oklijevanja, da su srednjovjekovni rukopisi na kojima se zasnivao veliki dio češkog nacionalnog mita krivotvoreni. Ali to je trebalo učiniti.*[11]

Moralna i civilizacijska kriza u koju su Srbi ušli pod Miloševićem već je potakla neke od njih na preispitivanje tradicionalnih mitova i kulturnih ikona. Jedan srpski znanstvenik je naglasio važnost takvih napora:

> *Poraz političkih projekata zasnovanih na istorijskim reminiscencijama, a pre svega njegove tragične posledice koje su ugrozile život svakog pojedinca i nacije u celini, stvorili su plodno tle za buđenje sumnji u mnoge duboko ukorenjene istorijske predstave, a time i prijemćivost javnosti za njihovo preispitivanje. Taj poraz je, naime, učinio evidentnom činjenicu da je rasterećenje naše istorijske svesti od mitova, fikcija i predrasuda zapravo naš vitalni interes.*[12]

Drugi srpski znanstvenik, Miodrag Popović, izrazio je istu misao vrlo sažeto u zaključnim recima svoje odlične studije o mitskim slojevima u srpskoj kulturi: "Valja priznati da smo ono što jesmo da bismo, emancipovani od slepog robovanja svemu što smo nasledili od iskona, mogli da budemo ono što bismo hteli da jesmo."[13]

---

11 Eric Hobsbawm, "The New Threat to History", "New York Review of Books", 16. prosinca 1993., str. 63. Međutim, nisu svi mitovi opasni. Vidi opasku o blagotvornim mitovima na kraju knjige.

12 Popović-Obradović, "Zablude o 'zlatnom dobu'", str. 14.

13 M. Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 152.

Jedan narod može voditi pragmatičnu nacionalnu politiku samo na osnovi realistične prosudbe svojeg položaja u svijetu. Ali je li moguće da velik dio pučanstva naglo promijeni odavno prihvaćen stav prema važnim povijesnim događajima i ličnostima i da uvidi da se klanjao lažnim bogovima? Nastojanja da se zbace lažni idoli i prihvati gorka istina kao bolji temelj za budućnost uvijek su nailazila na snažan otpor. Međutim, nije potrebna potpuna pobjeda nad lažnim mitovima. Dovoljno je oslabiti ih ukazujući kako su doveli do kobnih pogrešaka i slaveći istinska postignuća u povijesti. Ako preispitivanje duboko usađenih ideja i navika postigne dovoljan zamah, može se promijeniti smjer koji je nacija slijedila. Važnost ideja u životu nacije ima svoju potvrdu u maru kojim demagozi kontroliraju masovne medije da bi, koristeći postojeće mitove i sprječavajući širenje kritične misli, nametnuli svoju viziju svijeta, u kojoj se oni pojavljuju kao spasitelji nacije ugrožene od moćnih neprijatelja.

Miloševićev režim u početku je uživao podršku velike većine Srba, uključujući i elitu. Ova knjiga iznosi one vidove srpskoga političkog, društvenog i kulturnog razvoja koji su doprinijeli toj podršci, ali ne niječe postojanje pozitivnijih vidova te povijesti, niti sugerira da su negativne pojave naslijeđene iz prošlosti nužno dovele do katastrofe na prijelazu u novo tisućljeće. Silna složenost povijesnog razvoja isključuje svaki determinizam. Osim toga, kao ni ijedan drugi narod, Srbi nisu monolit. U Srbiji ima, uz velik broj ljudi s plemensko-patrijarhalnim mentalitetom, i znatan broj onih koji žele društvo u kojemu zakoni jednako štite svakog građanina, dok možda najveći broj nema izraziti stav nego se na osnovi raspoloživih informacija, odnosno dezinformacija, priklanja modelu plemenskog ili civilnog društva. Okolnosti koje pogoduju jednima ili drugima mogu u znatnoj mjeri utjecati na smjer nacionalnog razvoja. Ali kulturni relativisti, koji niječu da prošlost jednog naroda može ograničiti izbor njegove budućnosti, ne griješe ništa manje nego deterministi.

Izbor materijala u ovoj knjizi određen je potrebom da se dokaže lažnost i opasnost mita o Srbima kao nedužnom narodu koji je uvijek bio žrtva moralno inferiornih protivnika jer ih je taj mit gurnuo u razornu avanturu na pragu novog tisućljeća. Drugim riječima, naglasak na negativnim poja-

vama u srpskom naslijeđu diktiran je pogubnim posljedicama dosadašnjeg ignoriranja tih pojava.

Srbi nisu bili osamljeni u svojoj vjeri u srpsku pozitivnu iznimnost. Kako izlaže posljednje poglavlje, svijet je iz više razloga tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća nekritično prihvatio mnoge srpske mitove, a neke čak i sam stvorio. Međunarodno prihvaćanje srpskih mitova učinilo ih je vjerodostojnijima i time još opasnijima. Rasprostranjeno neznanje o Srbiji, i Jugoslaviji uopće, te ravnodušnost prema sudbini malih i udaljenih naroda, onemogućili su djelotvorne odluke međunarodne zajednice. Bilo je moguće spriječiti izbijanje ratova u Jugoslaviji 1991. godine, da su dominantne sile i ustanove imale realističan uvid u stanje u toj zemlji i volju da spriječe tragediju. Umjesto toga, i one su se služile mitovima i lažima da opravdaju svoju aktivnost ili, točnije, neaktivnost. Stoga oslobađanje politike od mitova, laži i obmana nije dužnost samo Srba. To je univerzalna obveza.

1. Nebeska Srbija

Postanak mita

Pjevači narodnih pjesama igrali su vrlo važnu ulogu u nepismenome srpskom društvu u kojemu nije bilo kulturne elite nakon turskog osvajanja. Prateći svoje pjevanje na guslama, oni nisu bili samo zabavljači, nego i bardi koji su prenosili svojim slušateljima viziju prošlosti i budućnosti naroda. Oni međutim nisu nužno bili i tvorci mitova sadržanih u njihovim pjesmama. Legenda o tome kako je knez Lazar izabrao kraljevstvo nebesko uoči Kosovske bitke 1389. godine vjerojatno je imala svoj izvor u *Slovu o knezu Lazaru* srpskog patrijarha Danila III (koji je prenio ostatke poginulog kneza iz crkve Svetog Spasa u Prištini u manastir Ravanicu 1391. godine), *Pohvali kneza Lazara* plemkinje Jefimije, te nekoliko tekstova nepoznatih autora.[14] Svi ti tekstovi, nastali u razdoblju od tridesetak godina nakon bitke, tumače sudbinu kneza Lazara na Kosovu kao pobjedu mučenika i trijumf njegova opredjeljenja za "carstvo nebesko" umjesto za "carstvo zemaljsko". Vrlo malo ljudi je čitalo te izvorne tekstove, ali su milijuni ljudi tijekom stoljeća čuli narodne pjesme koje su prenosile njihovu poruku.

Najpoznatija pjesma o opredjeljenju kneza Lazara za kraljevstvo nebesko je *Propast carstva srpskoga*. Ona kazuje o kneževoj odluci koju je donio nakon što mu je sveti Ilija prenio poruku Bogorodice:

14 O ovim tekstovima vidi Trifunović, "Srpski srednjovekovni spisi".

Care Lazo, čestito koleno,
kome ćeš se privoleti carstvu?
Ili voliš carstvu nebeskome,
ili voliš carstvu zemaljskome?
Ako voliš carstvu zemaljskome,
sedlaj konje, priteži kolane!
Vitezovi sablje pripasujte,
pa u Turke juriš učinite:
sva će turska izginuti vojska!
Ako 'l voliš carstvu nebeskome,
a ti sakroj na Kosovu crkvu,
ne vodi joj temelj od mermera,
već od čiste svile i skerleta,
pa pričesti i naredi vojsku;
sva će tvoja izginuti vojska,
ti ćeš, kneže, s njome poginuti.[15]

Knez je izabrao carstvo nebesko, podigao crkvu-šator, "pa doziva srpskog patrijara/i dvanaest veliki vladika,/te pričesti i naredi vojsku."[16] Pjesma zatim opisuje surovu bitku u kojoj je srpska vojska izginula zajedno sa svojim vođom.

Druga važna narodna pjesma o kosovskoj legendi je *Kneževa večera* koja pjeva o večeri kneza Lazara s njegovim vitezovima u predvečerje bitke. Očigledna je analogija s Kristovom Posljednom večerom kako upozorava jedan komentator: "A šta je Kosovska večera no ponovljena Tajna večera. I za jednom i za drugom sofrom predsedava žrtva. Na Tajnoj večeri Hristos, Bog koji se žrtvuje; na Kosovskoj večeri jedan vladar i jedan narod koji se žrtvuju".[17] U nekoliko srpskih crkava i manastira mogu se

15 Karadžić, "Srpske narodne pjesme", sv. 2, br. 45, stihovi 11-26.

16 Ibid., stihovi 42-44.

17 Đorđe J. Janić, "Dan opredeljivanja - Vidovdan", "Pravoslavlje" (Beograd), 1. srpnja 1995., str. 3.

vidjeti likovni prikazi Kosovske večere na kojima je Lazar prikazan kako sjedi – poput Krista na slikama Posljednje večere - okružen s dvanaest apostola-ratnika. Analogija između dviju večera još je pojačana prisutnošću navodnog izdajice između dvanaestorice.[18]

Prvobitna – i sasvim nedužna – svrha legende o Lazarovu izboru nebeskog carstva bila je pretvaranje navodnoga vojnog poraza u moralnu pobjedu. Legenda je stoljećima kasnije poprimila manje nedužan oblik, kad je protumačena kao izbor koji Srbi vrše u svim važnim trenucima svoje povijesti. Arhimandrit Justin Popović (1894.-1979.), istaknuti teolog i sveučilišni profesor, jedan je od pobornika te ideje:

> *Veličina našeg naroda je u tome, što je kroz svetoga Savu usvojio evanđelsku pravdu i pretvorio je u svoju. U toku vekova on se toliko srodio sa tom pravdom, da je ona postala njegovo svakodnevno, njegovo običajno evanđelje. Samo se tako može objasniti što je naš narod u svima sudbonosnim trenucima svoje istorije uvek pretpostavljao nebesko zemaljskom, besmrtno smrtnom. Večno prolaznom.*[19]

18 Povijesno istraživanje došlo je do zaključka da se Vuk Branković, kojeg narodno predanje optužuje za izdaju u Kosovskoj bitci, lojalno borio u kršćanskoj vojsci. Teza o njegovoj izdaji pružila je dodatno objašnjenje srpskog poraza.

19 J. Popović, "Filosofske urvine", str. 192.

Heroji s nožem

Kosovska legenda sadrži proturječje. S jedne strane, ona slavi kneza Lazara zato što je izabrao kraljevstvo nebesko, čak i po cijenu poraza i ropstva. S druge strane, najobožavaniji junak kosovskog ciklusa - Miloš Obilić – nadahnut je pogansko-herojskom, a ne kršćanskom etikom.[20]

Obilićeva se slava temelji na jednome jedinom njegovom podvigu u kojem je žrtvovanje samoga sebe povezano s prijevarom i ubojstvom.[21] Prema jednoj verziji legende o Obiliću, on se došao pokloniti sultanu Muratu I za vrijeme Kosovske bitke pod izgovorom da želi postati njegov vazal, ali kad je primljen u audijenciju, Miloš je izvukao nož sakriven u svojoj odjeći i zaklao Murata. Razne verzije legende razlikuju se u pojedinostima, ali Obilić se uvijek služi prijevarom da dođe do sultana i ubije ga.

Premda Obilić, za razliku od Lazara, nije kanoniziran, nerijetko se prikazuje kao svetac. Naprimjer, u manastiru Grabovcu, južno od Niša, "U oltaru ima na zidu živopisan lik Cara Lazara, i do njega Miloš Obilić. Miloš ima oko glave onaj obični svetiteljski sjaj, i natpis: svjatij Miloš Obilić".[22] U Hilandaru, uglednome srpskom manastiru na gori Atos u Grčkoj, također ima slika Miloša Obilića ovjenčanog aureolom poput sveca.

Dok je Obilić najpoštovaniji legendarni srpski junak, Kraljević Marko je najpopularniji. Stotine narodnih pjesama opisuju brojne podvige u kojima se često očituje njegovo lukavstvo i nadnaravna snaga. Ali za razliku od Obilićeva obmanjivanja i nasilja, koji se mogu tumačiti kao obrana od napadača, Markovo nasilje često ne služi nikakvoj drugoj svrsi do iskaljivanju bijesa. U usporedbi s drugim legendarnim junacima Kraljević Marko posjeduje začuđujući niz negativnih crta, kao što su dvoličnost, brutalnost i suradnja s osvajačem njegove zemlje. Mnogi slavni junaci su se služili prijevarom otkako je Odisej izmislio poznatog konja i neki od

20 O prisutnosti poganskih elemenata i u liku samog Lazara vidi Popović, "Vidovdan", str. 106, 109; Olga Zirojević, "Kosovo", str. 10; i Đurić, "Kosovski boj", str. 21.

21 Do osamnaestog stoljeća njega se spominje pod imenima Kobila, Kobilić i Kobilović.

22 Milan D. Milićević, "Kraljevina Srbija: Novi krajevi" (Beograd, 1884.), str. 28.

njih su povremeno vrlo okrutni, ali nijedan se ne može mjeriti s Markom u obmanama i nasilju protiv slabih. Žene, čak i one koje ga vole i pomažu, nisu pošteđene.

U narodnoj pjesmi *Marko Kraljević i kći kralja arapskoga* Marko priča svojoj majci o kraljevni koja mu je pomogla da pobjegne iz tamnice. Ona se zaljubila u Marka dok je on bio zatvorenik njezina oca i pomogla mu je da pobjegne pošto joj je on obećao da će se njome oženiti. Ali kraljević nije ispunio očekivanja kraljevne. Umjesto toga on ju je ubio kad se, zahvaljujući njoj, našao na slobodi:

A uza me Arapka đevojka,
Zagrli me crnijem rukama,
Kad pogledah, moja stara majko,
Ona crna, a bijeli zubi,
To se mene mučno učinilo,
Ja potegoh sablju okovanu,
Udarih je po svilenu pasu,
Kroz nju sablja, mati, prolećela.[23]

Takvo postupanje sa ženama nije neobično za Kraljevića Marka. Zbirka narodnih pjesama Vuka Karadžića sadrži nekoliko narodnih pjesama u kojima je Markovo nasilje usmjereno protiv žena. U jednoj od njih, *Djevojka nadmudrila Marka*, žena se spašava od Markove sablje samo svojom lukavošću, ali u drugoj je žrtva okrutno osakaćena. Protagonist pjesme *Sestra Leke kapetana*, lijepa i iskrena Rosanda, izaziva Markov bijes odbijanjem njegove ženidbene ponude:

23 Karadžić, II, 64, st. 72-79.

Voljela bih s'jedu kosu plesti
U Prizrenu, našoj carevini,
No ja poći u Prilipa grada,
Markova se nazivati ljuba;
Jel je Marko turska pridvorica,
Sa Turcima bije i siječe,
. . . . . .
Što će mene kod ljepote moje,
Bidem ljuba Turske pridvorice?

Marko odlučuje kazniti Rosandu. U tu svrhu on je mami da mu se približi:

O đevojko, ponosita Roso!
A tako ti te mladosti tvoje!
Nu odbaci od sebe đevojke,
A obrni k mene tvoje lice,
E se, Roso, jesam zastidio
Na čardaku od brata tvojega,
Te te, Roso, dobro ne sagledah,
A kad dođem u Prilipa grada,
Hoće mene sestra dosaditi
Pitajući: "Kakva bješe Rosa?"
Obrni se da ti viđu lice.

Kad je Rosanda udovoljila Markovoj molbi, on je brutalno napadne:

Ljutit Marko, pa se pridrnuo,
Jednom kroči i daleko skoči,
I za ruku dofati đevojku,
Oštar pinjal vadi od pojasa,
Te joj desnu osiječe ruku,
Os'ječe joj ruku do ramena,
Desnu ruku dade u lijevu,

A pinjalom oči izvadio,
Pa ih zavi u svileni jagluk,
Pa joj turi u desno njedarce.[24]

Rosandino odbijanje Markove prosidbe ispravno ukazuje na još jednu njegovu negativnu crtu: Marko je bio kolaborator. Nekoliko pjesama u istoj zbirci prikazuje Marka kako služi sultanu i biva nagrađen za to. Takav stav legendarnog Kraljevića Marka odražava ponašanje njegova povijesnog prototipa kralja Marka Mrnjavčevića (1335.?-1394.). Stvarni Marko, koji je postao kralj 1371. godine, bio je turski vazal. Služio je sa svojom vojskom Turcima i poginuo u bitci kod Rovina 17. svibnja 1394. godine, boreći se za sultana protiv vlaškog kneza Mircee Starijeg.

Književni povjesničar Svetozar Koljević tvrdi da se Marko pojavljuje kao "idealni lik", plemenit i velikodušan, u svega tri ili četiri pjesme, u kojima ne komunicira s ljudima nego sa sokolima ili orlovima.[25] Ali čak i u tim slučajevima, Markov izbor ptica grabljivica, koje hrani ljudskim mesom i krvlju, uključuje nasilje. Orao kojeg je Marko spasio priča kako je bio onesposobljen na kosovskom bojnom polju:

Pade krvca konju do strmašca
I junaku do svil'na pojasa,
Po njoj plove konji i junaci,
Konj do konja, junak do junaka.
A mi tice doletismo gladne,
Doletismo i gladne i žedne,
Ljuckoga se naranismo mesa
I krvi se ljucke napojismo.[26]

24 Karadžić, II, 40, st. 457-462, 465-466, 520-530, 534-543.

25 Koljević, "The Epic in the Making", str. 182.

26 "Marko Kraljević i soko" u Karadžić, "Srpske narodne pjesme", sv. 2, br. 55, st. 25-32.

Kad je sunce osušilo krv na njegovim krilima, orao više nije mogao letjeti, ali Marko ga je stavio na svog konja i spasio od smrti. U drugoj inačici te pjesme zahvalna ptica hvali Marka da joj je on sam davao ljudsko meso i krv: "Ti si mene ufatio, Marko,/.../I junačka mesa naranio/I crvene krvi napojio."[27]

Legende o Kraljeviću Marku i Milošu Obiliću prošle su kroz različite razvojne faze. Pjesme o Marku bile su najpopularnije za vrijeme prvih stoljeća osmanske vlasti kada je srpska crkva uživala povlašten položaj u carstvu, a mnogi Srbi služili kao martolozi–kršćanski vojnici u osmanskoj vojsci. U tom se istom razdoblju legenda o Milošu njegovala uglavnom u južnoslavenskim područjima koja Turci nisu zauzeli, kao i dalje na zapadu. Milošev je kult oživljen u Srbiji kada je napetost između srpske raje i turskih vlasti počela rasti. A u doba pobune protiv Turaka poslije 1815. godine, kada je romantičko-nacionalistički pokret pokazao velik interes za junačke narodne pjesme, nove pjesme o Marku prikazale su ga kao rodoljuba i zaštitnika naroda, tako da je i on, poput Miloša, postao simbol otpora protiv Osmanlija.

Srpski patrijarh Gavrilo (1881.-1950.) prigrlio je oba junaka (zajedno s još nekoliko ličnosti jednako povezanih s nasiljem u službi nacije, kako će se niže pokazati) kao stupove onoga što on naziva "kosovskom etikom". U jednom tekstu koji slavi državni udar u Beogradu u ožujku 1941. godine patrijarh Gavrilo ih postavlja kao uzore koje treba slijediti, u nekrofilskom viđenju srpske povijesti:

> *Kosovska etika je uzdigla našu prošlost i uzvisila duh Obilića, koji postaje ideal i uzor junaštva, kao i zamah Marka Kraljevića, kao zaštitnika pravde i junaka koji je pobedio neprijatelja. Sve je ovo nabolje formulisano u likovima vladike Danila i njegovih junaka, prikazanih u "Gorskom vijencu", gde je Njegošev genije živopisno i tačno opisao dramu srpskoga naroda u njegovom padu*

27 "Marko Kraljević i soko" u Karadžić, "Srpske narodne pjesme", sv. 2, br. 54, st. 25, 28-29.

i najzad njegov uspon u punoj pobedi nad neprijateljem. Taj isti kosovski duh napojio je Karađorđa i Miloša, da udare nove temelje srpske države, koja se sve više uzdizala, što jasno dokazuje da je ceo uspon srpskoga naroda u istoriji bio jedino i isključivo na maču dobijen, u moru prolivene krvi i neizmernim žrtvama, koje su značile da bez svega toga nema pobede, kao što bez smrti nema ni vaskrsenja.[28]

Bizantsko naslijeđe

Bizantsko Carstvo pružilo je model za institucije i kulturu srednjovjekovne Srbije. Stoga se može lako pasti u iskušenje da se kult nasilja kod Srba protumači kao dio njihove bizantske tradicije. Nije teško naći primjere krajnjeg nasilja u dugoj povijesti toga carstva, kao što su oslijepljivanje čitave bugarske vojske od 15.000 ljudi 1014. godine (svakom stotom vojniku pošteđeno je po jedno oko da bi mogli voditi ostale kući), po nalogu bizantskog cara Vasilja II, nazvanog bugarocidom, ili sudbina mnogih bizantskih vladara:

Od 109 suverena dvadeset i tri bila su ubijena. Dvanaest ih je umrlo u samostanu ili zatvoru. Tri su umrla od gladi. Osamnaest ih je bilo osakaćeno škopljenjem, vađenjem očiju, ili rezanjem nosa ili ruku; a, osim trideset i četiri koji su umrli u svojim posteljama i osam poginulih u ratu ili nesreći, ostali su bili otrovani, zadavljeni, probodeni, bačeni s vrha nekog stupa ili sramotno protjerani. Ukupno je u 1058 godina bilo 65 dvorskih, uličnih ili vojnih revolucija, te 65 svrgnuća s prijestolja.[29]

28 Gavrilo, "U čemu je značaj 27. marta?" u "Memoari patrijarha srpskog Gavrila" (Beograd: Sfairos, 1990.), str. 270.

29 René Guerdan, "Byzance" (Pariz: Perrin, 1973.), str. 231.

Oštre kazne određene zakonom, koje su često uključivale rezanje noseva, vađenje očiju i čupanje ušiju bila su dodatna ispoljenja okrutnosti u bizantskoj civilizaciji.

Međutim, nije ništa manje teško sastaviti popis okrutnosti koje su počinjali zapadni Europljani u službi države i crkve. Orgije ubijanja, silovanja i pljačkanja koje su križari počinili u Jeruzalemu i Carigradu po osvajanju tih gradova, spaljivanje krivovjeraca, vračeva i vještica na lomači tijekom više stoljeća i česti ratovi, a osobito oni u dvadesetom stoljeću, samo su neke stranice povijesti Zapada koje prikazuju zapadnu civilizaciju vrlo nasilnom. Tradicionalnoj zapadnjačkoj predodžbi o Bizantu kao korumpiranom i nasilničkom carstvu doprinijela je opća sklonost svake grupe da vidi vlastite zločine kao zastranjivanja, a zločine svojih rivala kao paradigme. Što se tiče nasilja na vrhu piramide vlasti, Osmansko Carstvo - gdje je do sredine šesnaestog stoljeća novoizabrani sultan običavao smaknuti sve rođake koji bi mogli ugroziti njegov položaj - potvrđuje da visoka razina nasilja na vrhu ne znači nužno takvu razinu i u ostalim slojevima društva.

Bizantsko Carstvo, kao preživjeli dio Rimskoga Carstva, bilo je središte civiliziranog života u tada poznatom svijetu, i ono je vršilo važnu civilizacijsku ulogu. U doba kad je seoba naroda dovela do kaosa i bijede u zapadnoj i srednjoj Europi, Carigrad, "Novi Rim", sačuvao je velik dio bogatog nasljeđa helenske i rimske kulture i, spajajući ga s kršćanstvom, postigao velike uspjehe u umjetnosti, obrtu, filozofiji, teologiji, zakonodavstvu i drugim granama kulture. Veličanstveno zdanje crkve Hagia Sophia u Istanbulu još uvijek stoji kao svjedočanstvo slavnih dana bizantske kulture. Carstvo je imalo odličnu administraciju, status žena bio je povoljniji nego u ostalim suvremenim civilizacijama, a briga za siromašne i nemoćne bila je dobro organizirana.

Bizant je izvršio važnu ulogu u civiliziranju barbarskih slavenskih plemena koja su se naselila u srednjoj i istočnoj Europi za seobe naroda. On im je poslao misionare da ih obrati na kršćanstvo i otvori im pristup razvijenijoj kulturi. Smatra se da je jedan od tih misionara, sveti Ćiril iz

Soluna (826./827.-869.), autor glagoljice, pisma koje je prihvatila većina zapadnih Slavena. Sljedbenicima svetog Ćirila i drugoga "slavenskog apostola", svetog Metodija, pripisuje se izrada ćirilice kojom se još uvijek služe pravoslavni Slaveni.

Kršćanstvo je igralo značajnu ulogu u civilizacijskim dostignućima Bizanta. Kao i svaka druga viša religija, ono je nastojalo obuzdati nasilje, djelomično time što je odvraćalo pažnju ljudi od neposrednog na transcedentno. Osuđivalo je zloupotrebu vlasti, bogatstva i osjetnih užitaka, i naglašavalo jednakost ljudi pred Bogom.

Ta je osnovna poruka kršćanstva stalno ugrožena upravo onim organizacijama koje su uspostavljene da bi ga širile. To je neizbježan paradoks koji se javlja i u drugim religijama: kako crkva stiče moć i bogatstvo, ona se izlaže istim iskušenjima protiv kojih bi se morala boriti. To je razlog što crkve često dostižu najveću duhovnu visinu kada su progonjene, a ulaze u najveće krize kad su korumpirane vlašću i bogatstvom. Nije slučaj što su neke od najvećih zločina u povijesti zapadnog kršćanstva počinili križari, proizvod vrlo tijesne veze između crkvene i političke moći.

Jaka veza između crkve i države predstavljala je slabu točku bizantske civilizacije. Podčinjenost crkve državi bilo je institucionalizirano, osobito pod carem Justinijanom, i država je postala gospodar crkve. Po riječima Josipa Brodskog, umjesto da bude "Kristova nevjesta", crkva je postala "supruga države".[30] Na taj je način crkva, umjesto da ograničuje svjetovnu vlast, blagoslovila moć države i njezina apsolutnog vladara. Razlika između zapadnog i istočnog kršćanstva u tom je pogledu relativna, ali se radi o važnoj relativnoj razlici. Franačko kraljevstvo i Sveto Rimsko Carstvo, kao i druge zapadne države (osobito nakon reformacije), uspostavile su državne crkve u zapadnoj Europi, ali nijedna od tih država nije bila u stanju osigurati potpunu kontrolu nad crkvom. Suparništvo crkvene i političke sfere, koje je često bilo žestoko i u kojem nijedna strana nije bila u stanju stalno dominirati drugom, bilo je izvor mnogih sukoba, ali

30 Brodsky, "Less Than One", str. 411.

je spriječilo preveliku koncentraciju moći. Nezavisnost crkve pogodovala je nastanku drugih nezavisnih društvenih entiteta i time doprinijela političkoj, gospodarskoj i intelektualnoj slobodi.[31] Jedan politolog je istakao jedinstvenost takva stanja:

> *Ni u jednoj drugoj povijesnoj tradiciji nije se moglo zamisliti da bi moćan svjetovni vladar poput cara Henrika IV poduzeo pokajničko hodočašće, u košulji od kostrijeti i s užetom oko vrata, da bi napravio pokoru za svoje političko-vjerske grijehe, ili, u kategorijama moći, da bi priznao vjerski autoritet pape Grgura VII, kome se je bio bezuspješno opro. Pomisao da bi moskovski ili bizantski car ili osmanski sultan učinili analognu pokoru sama je po sebi apsurdna.*[32]

Specifične okolnosti su, međutim, ograničile korumpirajući učinak podvrgavanja crkve državi u Bizantskom Carstvu. Jedna od njih bio je intenzitet vjerskog duha Bizantinaca. Premda je car postavljao patrijarha i biskupe, oni mu nisu bili posve podložni jer je Crkva bila moćna ustanova koja je uživala velik moralni autoritet. Osobito su se brojni monasi i pustinjaci, čiji ih je ugled činio vrlo utjecajnima, trudili oko čuvanja moralne svijesti u carstvu.

U drugom redu, dok je god Bizantsko Carstvo bilo multinacionalno, i njegova crkva je bila nadnacionalna. Ali kada se na sjevernom rubu carstva pojavila prvo moćna bugarska a zatim i srpska država, obje su slijedile bizantski model odnosa između crkve i države, i formirale autokefalne crkve koje nisu priznavale nijedan viši autoritet izvan granica države. Nakon pojave Bugarske autokefalne pravoslavne crkve (obnovljene 1235. godine, nakon prve faze koja je trajala od oko 927. do 1018. godine) i Srpske autokefalne crkve (1219.), crkva je u Bizantskom Carstvu bila u

31 Prisutnost nacionalnih crkava u Engleskoj i nekim skandinavskim zemljama ne može se usporediti sa stanjem u pravoslavnim zemljama, između ostalog i zato što su nacionalne crkve u prvima bile uspostavljene poslije formiranja ustanova i načina mišljenja i ponašanja karakterističnih za zapadna društva.

32 George Schöpflin, "The Political Traditions of Eastern Europe", u Graubard, "Eastern Europe", str. 61.

biti svedena na grčku crkvu. "Vaseljenski" patrijarh u Carigradu još je uvijek uživao posebnu čast kao poglavar najstarije pravoslavne crkve, ali nije imao nikakav autoritet nad patrijarsima ostalih pravoslavnih crkava. I on je postao poglavar nacionalne crkve.

Pojava autokefalnih crkava u Bugarskoj i Srbiji nije bila isključivo rezultat oponašanja bizantskog odnosa između crkve i države; ona je imala i važnu političku ulogu jačanja tih dviju država nasuprot bizantskim imperijalnim planovima koje je podržavala crkvena hijerarhija u Carigradu. Bugarska i srpska crkva su pak, sa svoje strane, hranile bugarski, odnosno srpski imperijalizam. U trenucima svoje najveće moći i Bugarska i Srbija pokušale su zavladati Bizantskim Carstvom i preuzeti vodeću političko-crkvenu ulogu u njemu. Tako je gubitak crkvenog jedinstva pravoslavnih balkanskih zemalja pooštrio postojeća suparništva i spriječio te tri zemlje da se udruže u savez protiv osmanskog nadiranja. One su čak ulazile u savezništva s Turcima protiv svojih pravoslavnih kršćanskih suparnika.

Značajan je bio kontrast između razjedinjenosti pravoslavnog Balkana i stanja u katoličkom svijetu na Zapadu gdje su personalna unija Hrvatske i Ugarske te zatim multinacionalno habsburško carstvo stvorili učinkovitiju prepreku osmanskom prodoru. Zajednička crkva bila je važan čimbenik u ovome političkom udruživanju. Ali solidarnost zapadnih kršćana bila je u najboljem slučaju ograničena na njihovu konkretnu vrstu kršćanstva. Križari i Mlečani su svojim osvajanjem Carigrada 1204. godine zadali Bizantu udarac od kojeg se nije nikada potpuno oporavio, a 1453. godine su stajali po strani dok su Turci osvajali grad.

Uz blizak odnos države i crkve, u Bizantu je postojao i blizak odnos između države i "neba", to jest, izravan odnos između političke i božanske sfere koji je mimoilazio crkvu. Taj je odnos bio u velikoj mjeri odgovoran za nasilne smrti na bizantskom dvoru. Ideja da svaki car dolazi na svoj položaj Božjom voljom bila je shvaćena tako doslovno da je svaki uzurpator, bez obzira na svoje porijeklo i metodu kojom je došao na vlast, bio pozdravljen kao Božji izabranik čim je uspio. Vjera u automatsku nebesku podršku bilo koga tko se popeo na vrh političke piramide podsticala je državne udare i borbu za vlast i time predstavljala čimbenik destabilizacije u carstvu:

> *Nema sumnje da je u Bizantu sama teokratska ideologija nosila u sebi klicu nestabilnosti. Onako kao što Bog udjeljuje vlast, tako je može i povući, a dužnost je kršćanina da poslušno slijedi plimu i oseku Božje volje: pri suočavanju s tom bitnom dužnošću, prijateljstvo, zahvalnost, pa ni politička struja ili društvena veza nemaju nikakvu važnost. Sama riječ "vjernost" nije imala u Bizantu smisao koji joj mi dajemo: biti vjeran, to znači biti na strani Boga, to jest, na strani jačega.*[33]

Bliski odnos između carske i nebeske sfere u bizantskoj kulturi utjecao je na formiranje pojma „nebeske Srbije". Drugi bizantolog ovako tumači taj odnos:

> *Bizantinci su zamišljali Boga i Kraljevstvo nebesko kao ogromno povećanu kopiju carskog dvora u Carigradu. Kad bi ih se ispitivalo o tome, oni bi vjerojatno izrazili taj odnos obrnutim redoslijedom, kazujući da je carski dvor bio smanjena kopija nebeskog dvora. Bez obzira na to koji je od njih bio "arhetip" a koji kopija, njihova uzajamna sličnost se uzimala kao gotova činjenica, i to razjašnjava mnoga očitovanja bizantske religioznosti.*[34]

Razlika između Bizanta i Srbije u odnosu na nebo sastoji se u tome da su Bizantinci smatrali cara i njegov dvor nebeskim, dok su Srbi, kroz pojam Nebeske Srbije, udijelili nebeski status čitavom narodu. Time se, ustvari, ukida razlika između zemaljske i Nebeske Srbije: zemaljska Srbija je

---

33 Ducellier, "Le drame de Byzance", str. 138. Ruski intelektualac Gleb Yakunin izražava sličnim riječima glavnu postavku teologije povijesti koja ima vrlo konkretne političke posljedice:
Pravoslavlje je uvijek bilo sklono fatalizmu i pasivnosti. Ako je Bog *dozvolio* da se nešto dogodi, tumačilo se kao da je On *htio* da se to dogodi. Pravoslavni duh je često podlegao iskušenju da vidi sve što se događa u svijetu i u povijesti - i dobro i zlo – kao rezultat "Božje volje" i uz "blagoslovljenu želju Gospodnju". Yakunin, "Moscow Patriarchate", str. 13.

34 Mango, "Byzantium", str. 151.

Nebeska Srbija. Episkop Atanasije Jevtić, dekan Bogoslovskog fakulteta Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, vidi oba carstva ujedinjena i u srpskome nacionalnom karakteru:

> *To je onaj poznati hrišćanski, humani (tačnije: bogohumani, hristoliki) karakter naše narodne duše, spremnost na podvig samopožrtvovanja i stradanja, na trpeljivost i praštanja, na tolerantnost i širokogrudnost, na zatočništvo radi pravde i slobode. Rečju, na opredeljenje uvek i konačno za Carstvo nebesko, što će se u kosovskom i pokosovskom zbivanju naročito projaviti i projavljivati.*[35]

U autentičnoj kršćanskoj misli, crkva, to jest, zajednica vjernika, sačinjava mistično tijelo Kristovo. Identifikacija crkve s nacijom nudi umjesto toga pojam nacije kao mističnoga tijela.

Svetosavlje: Nacionalizacija Crkve

Uska povezanost Srpske pravoslavne crkve i srpske države i nacije datira od samoga njezinog početka. Sveti Sava, utemeljitelj Crkve, bio je najmlađi sin začetnika dinastije Nemanjića i brat prvoga srpskog kralja. Njegov brat Stefan primio je kraljevske insignije i krunu od pape Honorija III 1217. godine, ali Sava, kao i velik dio srpskog svećenstva, protivio se Stefanovim vezama s Rimom. Sava se uspješno borio da se Srbija definitivno poveže s Bizantom, ali se istovremeno borio i za to da ne bude podložna Bizantu. U tu je svrhu on tražio od bizantskog cara i ekumenskog patrijarha da priznaju autonomnu Srpsku pravoslavnu crkvu što su oni i učinili 1219. godine. Sava je uspio djelomično zbog bizantskog straha od srpskih veza s Rimom a djelomično i zbog velike slabosti Bizanta.

35 Ibid., str. 242.

Bizantsko Carstvo nije u stvari formalno ni postojalo u to doba jer su križari i Mlečani osvojili Carigrad 1204. godine i uspostavili Latinsko Carstvo, a car i patrijarh našli utočište u Nikejskom Carstvu - nekoj vrsti krnjega Bizantskog Carstva do njegove obnove 1261. godine.

Veza između srpske države i crkve ostala je vrlo jaka što se vidi iz činjenice da je većina vladara iz dinastije Nemanjića, kao i velik broj članova njihovih obitelji, proglašena svecima. Sava, njegov otac, majka i brat su svi kanonizirani. Od 59 srpskih pravoslavnih svetaca,[36] ukupno njih 26 bili su vladari ili članovi vladarskih obitelji, pretežno iz dinastije Nemanjića, a 23 su bili članovi crkvene hijerarhije (uključujući sedam patrijarha i jedanaest arhiepiskopa). Četiri sveca, među kojima je i Makarije, srpski patrijarh iz šesnaestog stoljeća, bliski rođak moćnoga osmanskog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, pripadaju objema grupama.

Neki od kanoniziranih vladara bili su zaista pobožni i shvaćali vjeru vrlo ozbiljno. Otac svetog Save, Stefan Nemanja, zamonašio se nakon što je predao vlast drugom sinu. Većina kraljeva sagradila je krasne manastire, ali moralni standardi mnogih od njih ne opravdavaju status svetaca. Kralj Milutin (kr. 1282.-1321.), naprimjer, čiji su roditelji - kralj Stefan Uroš I i njegova žena Jelena – također srpski sveci, dao je oslijepiti svog sina (budućeg kralja Stefana Uroša III Dečanskog, koji je također proglašen svecem) jer je spremao zavjeru protiv njega. Despot Stefan Lazarević, koji je kao turski vazal dao značajan doprinos širenju Osmanskog Carstva, također je kanoniziran.

Nadmoć politike nad vjerom nekad je djelovala i u obrnutom smjeru: neki sveci, kanonizirani prema vjerskim kriterijima, kasnije su pretvoreni u političke heroje. Crnogorski publicist Rajko Cerović osvrće se na takvu metamorfozu dvaju svetaca, Petra Cetinjskog i Vasilija Ostroškog, čiji je život protekao u službi crkvi i čiji je kult prvobitno imao izrazita religijska obilježja (što se očituje u njihovu epitetu "čudotvorci"):

---

36 Ovaj se prikaz osniva na podacima iz knjige "Srpska pravoslavna crkva 1219.-1969." (Beograd, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1969.), str. 391-392, u kojoj je navedeno 58 pojedinačnih srpskih svetaca te jedna grupa od devet svetaca pod zajedničkim nazivom "Sinajiti".

Do mitskog simbola uzdižu se tako konkretne istorijske ličnosti da bi se neka vrsta ideološke supstancije... najviše koncentrisala oko likova sa oslobodilačko-svetačkim oreolom: Svetog Petra Cetinjskog i Svetog Vasilija Ostroškog, čiji kultovi jako odstupaju od uobičajene hrišćanske mistike, gotovo gube svaki religijski sadržaj i postaju nacionalno-oslobodilački simboli pod kojima se crnogorska plemena moralno pročišćavaju i motivišu za nova pregnuća.[37]

Turska vlast u Srbiji nije značila kraj političke uloge Srpske pravoslavne crkve, nego je tu ulogu samo promijenila. Kad je Srpska autokefalna crkva ponovno uspostavljena kao patrijarhat sa sjedištem u kosovskom gradu Peći 1557. godine, ona više nije služila srpskoj državi jer je ta država prestala postojati, ali je vršila stanovite funkcije u osmanskoj državi i, kao jedina preživjela nacionalna ustanova, postala glavni nosilac srpskoga nacionalnog identiteta. Njezine necrkvene dužnosti bile su proširene unutar osmanskog sistema mileta – etnoreligijskih neislamskih zajednica koje su imale znatnu autonomiju i kojima su bile povjerene neke administrativne dužnosti poput ubiranja poreza. Povjesničar Michael B. Petrovich ističe da je "ta uloga srpske crkve imala malo veze s religijom bilo kao teologijom ili kao skupom vjerovanja i uvjerenja. Umjesto toga, srpska crkva je bila kulturna i kvazipolitička ustanova, koja je utjelovljavala i izražavala etos srpskoga naroda u tolikoj mjeri, da su se nacionalnost i religija stopile u izrazitu 'srpsku vjeru'."[38] A Miodrag Popović je karakterizirao Srpsku pravoslavnu crkvu, u doba Pećke patrijaršije (1557.-1766.), kao "neku vrstu vazalne klerokratske države u okviru moćne vojno-feudalne imperije."[39]

37 R. Cerović, "Svjetlosti i sjenke jedne tradicije", str. 151.

38 Petrovich, "A History of Modern Serbia", sv. 1, str. 10.

39 M. Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 48.

Kristijanizacija Srbije, koja je bila prilično uznapredovala u višim slojevima društva pod Nemanjićima, nazadovala je pod turskom vlašću. Broj svećenika bio je znatno smanjen a njihovo obrazovanje zanemareno. Nazadovanje Crkve bilo je donekle zaustavljeno privremenom ponovnom uspostavom srpske patrijaršije, ali ne dovoljno da bi se spriječilo oživljavanje poganskih običaja i vjerovanja koja nisu nikad nestala, osobito među seoskim pučanstvom. Ta su vjerovanja oblikovala i popularne predodžbe o utemeljitelju srpske crkve, kako primjećuje Veselin Čajkanović, ugledni srpski povijesničar religije:

> *Formalno, i po imenu, taj tradicionalni Sveti Sava, doduše, hrišćanski je svetac, i vrlo revnosni propagator Hristove vere; u suštini međutim, po svome karakteru i temperamentu, po mitovima i verovanjima koji se za njega vezuju, pripada on još starom, prethrišćanskom vremenu... Jedna od glavnih karakternih osobina koje se, u narodnim umotvorinama, pripisuju našem svetitelju, jeste jaka sklonost ka gnevu, i gotovost da kažnjava. Gnev i kazna spominju se često. U Ćorovićevom zborniku gnev svečev, odnosno kazna, nalazi se kao motiv, često kao glavni motiv, u ne manje od četrdeset i dve pripovetke! Gnev je često nedovoljno motivisan, neopravdan, a kazne preterane.*[40]

Jačanju poganske plemenske etike kod Srba na račun kršćanske doprinijelo je, uz kulturno nazadovanje Srbije i njezine crkve pod Turcima, i prihvaćanje modernih zapadnih ideja o nepokvarenosti primitivnih društava i religiji kao negativnom utjecaju na autentičan duh nacije (koji se navodno najbolje očituje u narodnom pjesništvu). Ali veća zaokupljenost Srpske pravoslavne crkve nacionalnim pitanjima nego istinskim potrebama vjernika kroz gotovo čitavu njezinu povijest osnovni je razlog za vrlo

40 Čajkanović, "O srpskom vrhovnom bogu", str. 7. Antologija popularnih pjesama i priča o svetom Savi Vladimira Ćorovića "Sve narodne pesme i priče o Svetom Savi" ponovno je izdana u "Sveti Sava", ur. Veljko Topalović i Branislav Brkić (Beograd, Vrhunci civilizacije, 1989.), str. 130-245.

nizak interes današnjih Srba za vjeru. "Ankete javnog mnijenja, kako je izvijestila *Ilustrovana politika* 23. veljače 1982., pokazale su da je u tradicionalno katoličkim krajevima jedna trećina mladeži religiozna, jedna trećina ateistička, a jedna trećina su ili pasivni vjernici ili neodređeni. U tradicionalno srpskim pravoslavnim krajevima, međutim, svega 3 posto mladeži je religiozno, dok 90 posto tvrdi da osjeća jasnu odbojnost prema religiji".[41]

Jedna anketa provedena nad 4.800 zaposlenih osoba u svim jugoslavenskim republikama i autonomim pokrajinama u studenome 1985. dala je sljedeće podatke o postotku vjernika:[42]

Kosovo	44
Hrvatska	33
Slovenija	26
Makedonija	19
Bosna i Hercegovina	17
Srbija	11
Vojvodina	10
Crna Gora	10

Ankete o religioznosti provedene u komunističkoj Jugoslaviji, u kojima su Srbi i Crnogorci uvijek na dnu ljestvice, nisu uvijek vrlo pouzdane, zbog protureligioznog stava režima. Vjerski osjećaji smatrani su negativnom pojavom i mnogi su jugoslavenski građani izgubili posao zbog prisustvovanja vjerskim obredima. Zato je moguće da je na odgovore ispitanika o religioznosti utjecao i njihov politički stav prema režimu.

41 Sabrina Ramet, "Factionalism in Church-State Interactions", "Slavic Review", ljeto 1985., str. 301.

42 Slavoljub Kačarević, "Bogovi su među nama", "Intervju" (Beograd), 28. ožujka 1986., str. 39.

Međutim, Srpska pravoslavna crkva, kao jedina nacionalna crkva u bivšoj Jugoslaviji, nesumnjivo je zanemarila svoje vjersko poslanje u većoj mjeri nego Katolička crkva i islam i stoga bila manje privlačiva vjernicima.

Postoje i druga svjedočanstva o pomanjkanju vjerskog osjećaja kod Srba i ona potvrđuju da se radi o pojavi dužeg trajanja. Jedan posjetitelj iz Poljske na početku dvadesetog stoljeća, iznenađen vjerskom ravnodušnošću Srba, objavio je svoje utiske u jednome moskovskom tjedniku:

> *Srbi su najnereligiozniji narod od svih s kojima sam ophodio. U tome se oni oštro razlikuju od Poljaka i Rusa. Sva najbolja djela poljskog uma u pjesništvu i filozofiji imaju svoj izvor u dubini vjerskog idealizma. Isto tako se stvaralaštvo najvećih ruskih umjetnika i mislilaca usredotočilo na vjerskom pitanju. Ali za Srbe vjersko pitanje ne postoji; oni su posve zaokupljeni trenutnim. Oni uranjaju u sitnice svakodnevne političke borbe i ne nalaze ni volje ni vremena da uzdignu misli u oblast apsolutnoga. Oni imaju crkve i manastire – ali crkve su uvijek prazne. Bila mi je obraćena pažnja na to da oni nikada ne kažu "ići u crkvu" nego "ići do crkve", a odlazak do crkve oni smatraju običajem, naslijeđenim od predaka, isto tako kao što je kod njih ušlo u običaj piti kavu na turski način.*
>
> *Kada sam saopćio moja zapažanja o srpskoj religioznosti mojim srpskim znancima u Sarajevu, oni ne samo da nisu vidjeli u njima nikakav ukor, nego su ih primili ponosno, kao potvrdu onoga što oni smatraju svojom prednošću. "Riječ Srbin" – objasnili su mi oni, "sinonim je radikalizma na slavenskom jugu. Vjerski, društveni, politički radikalizam sačinjava njihovu karakterističnu crtu i, ujedno, izvor njihove snage."*[43]

43 Marian Zdziechowski, "Avstroslavizm i Rossiia", "Moskovskii ezhenedel'nik", 16. svibnja 1909., str. 42-43.

Ruski filozof Vladimir Soloviev povukao je paralelu između pomanjkanja interesa za vjeru i političkog angažmana Crkve: "Vjerska ravnodušnost Srba isto je tako dobro poznata kao i njihova manija upotrebe pravoslavlja kao političkog oružja u njihovoj bratoubilačkoj borbi protiv katoličkih Hrvata."[44] A autor jedne studije o nadgrobnim natpisima u zapadnoj Srbiji ističe ravnodušnost, pa čak i neprijateljstvo srpskih seljaka prema Crkvi:

> *Iako je nepobitna psihološka činjenica da je seoski živalj verovao u boga, plašio ga se i molio mu se, seljak se najčešće odavao kao okoreli paganin, ratnik, hajduk, prestupnik i bogohulnik! Mnogi se seljak nije pričešćivao i po pedeset godina, a krstio se samo uz čašu rakije zbog onog "valja se". A niko nije skarednije umeo da psuje boga i svece od srbijanskog seljaka! Skidao je on psovkom sve svete sa neba, unižavao ih i potcenjivao kad mu poslovi nisu išli kako treba. A od popova i kaluđera, božjih izaslanika, pravio je u svojim šaljivim umotvorinama, sprdnju. Samo se na spomenicima, kad se suočio sa strašnom smrću, vraćao bogu i "lepom hrišćanskom ponašanju".*[45]

Jedan pokazatelj političke funkcije crkve u pravoslavnom svijetu sastoji se u činjenici da nijedna nacija u njemu ne posjeduje potpunu legitimnost bez vlastite nacionalne crkve. To tumači prividni paradoks da je jugoslavenski komunistički režim, u postupku uspostavljanja Makedonske republike kao nacije, inzistirao na stvaranju Makedonske pravoslavne crkve, protiv jakih prigovora postojećih pravoslavnih crkava. Isto tako je ukidanje autonomne Crnogorske pravoslavne crkve (de facto autokefalne poslije ukinuća Pećke patrijaršije u osamnaestom stoljeću) 1918. godine bilo važan korak u srpskim nastojanjima da pretvore Crnu Goru u integralan dio Srbije.

---

44 Soloviev, "Russia and the Universal Church", str. 71.

45 Nikolić, "Kamena knjiga predaka", str. 270.

Pošto je mnogo lakše kontrolirati autokefalnu nacionalnu crkvu nego crkvu koja je dio univerzalne crkve čije vodstvo stoluje izvan granica carstva, osmanska vlast davala je veće povlastice Pravoslavnoj nego Katoličkoj crkvi. Iz istoga razloga, komunistički režimi pravili su velik pritisak na katoličke hijerarhije u svojim zemljama da prekinu veze s Vatikanom i uspostave nacionalne crkve.

Crkva koja je podvrgnuta državi ne mora biti nesretna zbog svoje ovisnosti ako može koristiti moć države da proširi vlastitu moć. Srpska pravoslavna crkva je u ogromnoj mjeri proširila svoju jurisdikciju pod osmanskom vlašću, a Ruska se je pravoslavna crkva pod Staljinom proširila u Ukrajini – uglavnom na račun Unijatske crkve koja se služi istočnim obredom u liturgiji, dok priznaje vrhovni autoritet pape. S druge strane, ustoličeno pravo države da postavlja episkope Pravoslavne crkve, koje je zadržano čak i pod vladarom koji je progonio crkvu, kao što je činio Staljin, omogućilo je režimu da podmetne kolaboracioniste u hijerarhiji Ruske pravoslavne crkve.

Uza sve vjerske progone od strane režima, čini se da je ruska crkvena hijerarhija osjećala iskreno poštovanje za komunističkog vođu. Gleb Yakunin, poznati ruski borac za ljudska prava i bivši pravoslavni svećenik, navodi titule koje je patrijarh Ruske pravoslavne crkve podijelio Staljinu: "Vrhovni vođa, Vrhovni vođa ruskoga naroda, Mudri vođa, Genijalni vođa, Veliki vođa, Veliki i mudri vođa, Veliki poglavar naše države, Mudri graditelj dobrostanja naroda i Veliki graditelj sreće naroda". Yakunin ne misli da je to bio jednostavno rezultat režimskog pritiska: "Koliko god se to činilo čudnim, Patrijarh Aleksej i neki drugi prvaci Patrijarhata bili su, izvan svake sumnje, uglavnom iskreni u svojem stavu prema Staljinu".[46]

Fuzija crkvene i političke sfere korumpira obje. Ustanova koja bi trebala nametnuti moralna ograničenja političkoj vlasti odstranjuje ih i naprotiv podjeljuje sakralni ili kvazisakralni status obnašateljima vlasti. Tradicionalna podložnost Pravoslavne crkve državi jedan je od razloga za-

46 Yakunin, "Moscow Patriarchate", str. 8-9.

što je prvi komunistički totalitarizam uspostavljen u jednoj pravoslavnoj zemlji i zašto su pravoslavne zemlje iskusile veće poteškoće nego katoličke i protestantske u zbacivanju komunističkih režima i tranziciji. Ona također razjašnjuje zašto je jedan od najužih Staljinovih suradnika bio tako oduševljen kad je saznao da jugoslavenski veleposlanik u Sovjetskom Savezu također dolazi iz pravoslavnog okruženja, kako je to ovaj zapisao u svojim memoarima:

> *Vorošilov me pitao odakle sam porijeklom. Kad je čuo da sam Crnogorac, prosto se "ograšio" kako to kod nas kažu. Pitao me je, s nadom da je u pravu ali i s nesigurnošću, da li su Crnogorci pravoslavni. Kada sam mu potvrdio i rekao da je Crna Gora na granici između muslimanskog i katoličkog svijeta i da su zato Crnogorci "pravi pravoslavni", Vorošilovu se lice ozarilo kao čovjeku kojeg iznenada obraduje neka dobra vijest. Uhvatio me za ruku i uvjeravao kako će među nama sada biti sve drukčije i bolje, da su uklonjene sve prepreke na putu našeg prijateljstva. Vorošilov me nije pitao da li sam član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, nego da li sam, kao Crnogorac, pravoslavni. Ovo mu je drugo, izgleda, bilo važnije nego ono prvo.*[47]

Jedan od dvojice najutjecajnijih srpskih teologa dvadesetoga stoljeća, episkop Nikolaj Velimirović (1880.-1956.), ukazao je na srodnost između srpsko-pravoslavnog i modernoga totalitarnog obožavanja države i nacije. On je pohvalio Adolfa Hitlera za uzdizanje nacije iznad svih drugih vrijednosti što je, po Velimiroviću, utemeljitelj Srpske pravoslavne crkve učinio već u trinaestom stoljeću: "Ipak se mora odati poštovanje sadašnjem nemačkom Vođi, koji je kao prost zanatlija i čovek iz naroda uvideo, da je nacionalizam bez vere jedna anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam. I evo u XX veku on je došao na ideju Svetoga Save, i kao

47 Mićunović, "Moskovske godine", str. 45.

laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao, koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju."[48]

Svetosavlje je uobičajen srpski termin za ideologiju koja je nikla iz tijesne veze između crkve, države i nacije. Jedan srpski teolog definirao ga je kao "pravoslavlje oplemenjeno zdravim srpskim nacionalizmom".[49] Svetosavlje je bilo formulirano kao mesijanistička ideologija 1930-ih godina kada je podrška Srpske crkve velikosrpskoj politici monarhističke Jugoslavije naišla na jak otpor Rimokatoličke crkve u novoj državi. Časopis *Svetosavlje*, koji je izlazio u Beogradu od 1932. do 1940. godine, bio je glavni medij za širenje ideologije koja je očitovala jak utjecaj ruskoga slavenofilskog mesijanizma i osnivala se na uvjerenju da je jedino pravoslavlje sačuvalo čistoću izvornog kršćanstva. Danilo Medan, jedan od propagatora svetosavlja, piše da ono sadrži sveslavensku, odnosno panpravoslavnu ideju zbližavanja i ujedinjenja svih Slavena: "Ona ima da dâ svijetu istinito kršćanstvo u interpretaciji pravoslavlja, čiji su pravi izvori pomračeni rimokatolicizmom i protestantizmom Zapada".[50]

Svetosavlje smatra srpsku naciju svetom uslijed njezine identifikacije s jedinom istinitom vjerom (ista je i geneza pojma "svete Rusije"). Episkop Velimirović očituje takvo shvaćanje nacije kada govori o njoj u terminima koji su obično rezervirani za božanstvo: "Ako Srbi brojno ne spadaju u velike narode, njihov život i njihova istorija predstavljaju jedno filigran delo od neiskazane harmonije i krasote".[51] Velimirovićev učenik, arhimandrit Justin Popović, izrazio je još izravnije teokratski spoj vjere i

48 Velimirović, "Nacionalizam svetoga Save", str. 27-28. Oduševljenje episkopa Velimirovića nacionalsocijalizmom nije bila rijetka pojava u Pravoslavnoj crkvi. Poznati društveni kritičar Walter Laqueur spominje intenzivni antisemitizam Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu koju su sačinjavali iseljenici iz Sovjetskog saveza, a čiji je najautoritativniji biskupski sinod imao svoje sjedište u Sremskim Karlovcima do kraja Drugoga svjetskog rata. "Svjetsko židovstvo, objavili su oni na svom drugom saboru 1938., bavi se potkopavanjem kršćanskog svijeta pomoću organiziranja trgovine narkoticima. Sinod je optužio Katoličku crkvu za približavanje židovima, a njemačku Katoličku crkvu (!) za obranu židova od Hitlera i za proteste protiv antisemitizma". Laqueur, "Black Hundred", str. 225.

49 Žarko Gavrilović, "Svetosavlje na žeravici razmeđa istoka i zapada", "Glas crkve", sv. 14 (1986.), br. 2, str. 32.

50 Danilo Medan, "Konture svetosavske ideologije i njen značaj u prošlosti i sadašnjosti", "Svetosavlje", br. 6 (1937.), str. 88. Citira Van Dartel u "Ćirilometodska ideja i svetosavlje", str. 92.

51 Velimirović, "Kosovo i Vidovdan", str. 95.

politike: "Naša narodna istorija je vrlo rečit dokaz vaskrsenja Hristovog i sile Njegove".[52] Velimirović je u skladu s time naglasio, u povodu jedne vidovdanske proslave, da svetost mora prožimati sve vidove nacionalnog života: "Ako neko pita, kakav je danas ideal mase našeg težačkog naroda, može mu se odmah dati pouzdan odgovor: Svetinja. *Narod svim srcem želi svetu crkvu, svetu školu, svetu kulturu, svetu dinastiju, svetu vlast, svetu državu i – svetu vojsku*".[53]

To uključuje i pojam svetog rata kao sredstva spasenja nacije. Velimirović međutim ide još dalje i slavi rat općenito kao sredstvo napretka civilizacije: "Rat je osnov svake umetnosti, i osnov svake više vrline i sposobnosti ljudske", a "mir i građanski poroci cvetaju zajedno".[54] Takvo shvaćanje rata predstavlja totalno opredjeljenje za carstvo zemaljsko i pokazuje kako se daleko može ići u odbacivanju crkvenog učenja kad se crkva podloži državi.

Srbija pod Nemanjićima, svetim kraljevima, predstavljala je "svetu državu". Ali doktrina o Srbima kao svetom narodu postaje izričito formulirana tek kroz mit o Nebeskoj Srbiji, u razdoblju kad je srpska država postepeno nestajala pod naletom osmanskih Turaka.

52 J. Popović, "Filosofske urvine", str. 194.

53 Velimirović, "Dva vidovdanska govora" (Kragujevac, 1939.), str. 14.

54 Velimirović, "Iznad greha i smrti" (Beograd, 1914.), str. 12. Jedan prijatelj pokojnog episkopa je zabilježio da "Nikolaj sve do 1912. plašio se da njegova generacija neće videti rat" (Milomir M. Stanišić, "Nikolaj" [West Lafayette: Stanišić, 1977.], str. 70).

2. Susret s Turcima

Milet umjesto države

Srpski vojni porazi okončani su padom Smedereva 1459. godine kada je zajedno sa srpskom državom nestala i srpska crkva, to jest Pećka patrijaršija.[55] To je nesumnjivo bio traumatičan događaj za Srbe. Oni su izgubili svoju elitu i nacionalne ustanove, uz djelomičnu iznimku Srpske pravoslavne crkve. Nekoć snažna balkanska država bila je svedena na primitivnu zajednicu seljaka i malih trgovaca, podanika drugog reda u carstvu u kojemu je dominirala njima strana civilizacija. Kultura je uglavnom bila svedena na pučku umjetnost, a nepismenost je bila posvemašnja (nakon ukidanja Druge pećke patrijaršije pismenost je postala vrlo rijetka i u crkvenim redovima). Oslobađanje Srbije od turske vlasti počelo je tek četiristo godina kasnije, u ranome devetnaestom stoljeću.

Eliminacija osvojenih balkanskih država u Osmanskom Carstvu nije bila dokaz navodne osmanske brutalnosti, nego posljedica različitog shvaćanja države. Umjesto etnosa, religija je u Osmanskom Carstvu (kao i u ostalim islamskim državama) bila temelj države i prava. Ako su osmanske vlasti dozvoljavale stanovitu autonomiju zajednicama neislamskih osmanskih podanika, one su, u skladu sa svojom koncepcijom odnosa vjere i društva, oblikovale te zajednice – zvane mileti - kao vjerske, a ne nacionalne ili teritorijalne entitete.

55 Godine 1459. Srpska pravoslavna crkva je bila uključena u Carigradsku patrijaršiju i podložena Ohridskoj arhidiocezi. Pećka patrijaršija je obnovljena 1557. i ponovno ukinuta 1776.

Pošto osmanske vlasti nisu zahtijevale, niti očekivale, da svi njihovi podanici pređu na islam, Osmansko se Carstvo odlikovalo visokim stupnjem vjerske trpeljivosti u usporedbi s Bizantom kao i katoličkim i protestantskim zemljama do pojave prosvjetiteljstva. Dok su, naprimjer, u zapadnim zemljama progoni Židova bili česta pojava (iz Engleske su bili prognani 1290., iz Francuske 1394., a iz Španjolske 1492. godine), Turci su prihvatili velik broj prognanih španjolskih Židova i omogućili im da žive u miru dok je god postojalo Osmansko Carstvo.

Razaranje skoro svih džamija sagrađenih u Srbiji za vrijeme turske vladavine (u Beogradu je pošteđena samo jedna) nije slijedilo turski uzor nego je identično brisanju tragova turske prisutnosti u drugim oslobođenim kršćanskim područjima. Većina srpskih srednjovjekovnih manastira preživjela je dugu tursku vladavinu, a neke crkve i manastiri sagrađeni u osmanskom razdoblju ne zaostaju mnogo za onima koje su podigli srpski srednjovjekovni vladari. Jedan srpski povjesničar istakao je doseg vjerske trpeljivosti osmanskih Turaka:

> *I pored potčinjenosti otomanskoj državi, pravno a najčešće i de facto, pravoslavna crkva je u doba Pećke patrijaršije, što znači od 1557. godine, uživala punu religioznu slobodu i kulturnu autonomiju. U njenim hramovima pevale su se i dalje molitve i služile službe srpskim kraljevima-svecima, a sa zidova, usred islamskog carstva, verne su pozdravljali pravoslavni sveci i ratnici. Stare srpske knjige bile su svetinja i za Turke, a manastiri su bili zaštićeni posebnim sultanovim beratom. Primer krajnje religiozne tolerancije bilo je i prešutno tursko prelaženje preko "Službe svetom knezu Lazaru", koja se svake godine, 15. juna, pevala u crkvi. U "Službi" se o Turcima govorilo kao o bezbožnicima od kojih je knez Lazar "načinio gorivo večnom ognju".*[56]

56 M. Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 49.

Isti autor donosi i podatak da je oko dvije stotine monaha živjelo i radilo u srpskome vjerskom centru u Rači (na rijeci Drini) u kasnome sedamnaestom stoljeću.

Jedan Srbin iz petnaestog stoljeća zabilježio je svoja zapažanja o dobrim stranama turske vlasti. Konstantin Mihailović bio je pripadnik srpske jedinice koja je pomagala Turcima u završnom napadu na Carigrad 1453. godine. Kasnije se pridružio elitnoj turskoj vojnoj postrojbi, janjičarima, i sudjelovao u turskom napadu na Bosnu. Tamo je bio zarobljen od Mađara i konačno se nastanio u Poljskoj gdje je napisao knjigu *Janičarove uspomene ili turska hronika*.[57] Jedina svrha knjige bila je savjetovanje poljskog kralja o učinkovitijem načinu borbe s Turcima. Premda je Mihailović bio nezadovoljan turskom dominacijom nad svojom domovinom, on se divio turskom sistemu unaprijeđenja na osnovi osobnih zasluga, a hvalio je i druge osobine osmanske države koje su, po njegovu mišljenju, bile bolje od onoga što je vidio u kršćanskim zemljama u to doba: "Velika pravičnost vlada među poganicima. Pravični su među sobom. A isto tako prema svim svojim podanicima, kako hrišćanima, tako i Jevrejima i svima koji su pod njima, jer car sam vodi o tome računa."[58]

Međutim, osmanska vlast je imala i negativne posljedice po narode koji su pali pod nju. Prihvaćanje neislamskih monoteističkih religija bilo je popraćeno društvenom i političkom diskriminacijom. Samo su nemuslimani morali plaćati harač i kulučiti. Oni su osim toga bili podložni mnogim ograničenjima od kojih su neka bila vrlo vidljiva, kao naprimjer zabrana nošenja oružja i odjeće živih boja.[59] Ukratko, kršćani i drugi nemuslimani bili su građani drugog reda u Osmanskom Carstvu. Izoliranje nemuslimana u posebne zajednice onemogućilo je vertikalnu integraciju društva poput one u zapadnim zemljama. A kada se konačno, tijekom sedamna-

57 "Pamietniki Janczara czyli Kronika turecka". Knjiga je bila vrlo popularna u šesnaestom i sedamnaaestom stoljeću, i doživjela je nekoliko izdanja na poljskom i češkom jeziku.

58 Mihailović, "Janičarove uspomene", str. 94-95. Treba imati na umu da je u to doba u susjednim kršćanskim zemljama samovoljno ponašanje feudalne vlastele stvaralo veliko nezadovoljstvo seljaštva i time slabilo volju za borbu protiv Turaka. Seljačke bune su bile okrutno ugušivane. Vođi mađarske seljačke bune iz 1514., Györgyu Dószi, stavljena je užarena kruna na glavu, a jedan od njegovih suradnika je bio nataknut na kolac. Turci su porazili ugarsko kraljevstvo u bitci na Mohaču 1526.

59 Neravnopravni položaj nemuslimana u Osmanskom Carstvu bio je formalno ukinut 1850-ih godina.

estog i osamnaestog stoljeća, vjerska trpeljivost afirmirala i na Zapadu, i to u okviru jednakosti svih građana pred zakonom, osmansko je društvo izgubilo svoju prednost.

Najgori vid osmanskog prodora bilo je pustošenje koje je često prethodilo osvajanju novih teritorija. Brojna zvjerstva nad pučanstvom u toj fazi većinom nisu bila djelo redovite turske vojske nego neplaćenih tatarskih konjanika i ostalih osmanskih podanika koji su počinjali svirepe napade radi pljačke i hvatanja roblja. Ali nakon što su novoosvojeni teritoriji bili osigurani, u njima je vladala *pax ottomana*. Nestale su balkanske države i državice koje su ranije međusobno često ratovale i u Osmanskom Carstvu je uglavnom bilo više reda nego u njima, dok nije počelo opadati krajem sedamnaestog stoljeća. Turci su bili vrlo okrutni u suzbijanju pobuna, bilo da su pobunjenici bili kršćani ili muslimani, ali da se je osmanska vlast osnivala samo na sili, ona se vjerojatno ne bi bila održala tako dugo.

Gospodarski razvoj je također išao na štetu Osmanskog Carstva. Dok je industrijska revolucija i razvoj kapitalizma jačao zapadne zemlje, a rastuća važnost Atlantika na uštrb Sredozemlja teško pogađala Osmansko Carstvo, ovo je upadalo u sve veće gospodarske, političke i društvene poteškoće. Janjičari, koji su se postepeno pretvorili iz disciplinirane elitne snage u nepokoran povlašten sloj, stvarali su velike poteškoće kako kršćanskom puku, tako i vlastima u Carigradu, i bili su ukinuti 1826. godine. Drugi izvor nezadovoljstva bili su lokalni zemljoposjednički vlastelini koji su pokazivali veću srodnost s najgorim vidovima europskog feudalizma nego s tradicionalnim osmanskim sistemom *timara*, koji je dodjeljivao imanja uvjetno u zamjenu za vojnu službu. Ubiranje poreza (od kršćana kao i muslimana) postajalo je sve okrutnije što je država ulazila u sve veće gospodarske teškoće. Istovremeno je rastao i banditizam, problem koji vlasti u Carigradu nisu nikada uspjele riješiti.

Međutim, u doba prodora u Europu osmanska civilizacija, koja je usvojila i elemente bizantske civilizacije, bila je na zavidnoj visini, i u raznim vidovima nadmoćna kršćanskoj, a osobito u prihvaćanju vjerskog i etničkog pluralizma, za razliku od težnji suvremenih kršćanskih država za homogenošću, popraćenoj progonima i ratovima.

Kratkotrajno srpsko carstvo

Tursko osvajanje bilo je tim traumatičnije za Srbe što je počelo svega šesnaest godina nakon smrti vladara pod kojim je Srbija doživjela najveću ekspanziju u svojoj povijesti. Car Dušan Silni, koji je stupio na prijestolje 1331. godine (nakon što je bacio u zatvor i, prema nekim izvorima, dao ubiti svog oca), osvojio je Makedoniju, Albaniju, Epir i Tesaliju, čime je oteo Bizantu više od polovice njegova teritorija. Udaljenost od nove granice Srbije do Atene bila je svega stotinu kilometara.

Srbija je postala značajna balkanska sila pod kraljem Urošem (kraljevao 1243.-1276.) kada je razvoj njezina rudarstva (u čemu su glavnu ulogu igrali Sasi iz Ugarske) i trgovine omogućio izdržavanje plaćeničke vojske. Povećana moć Srbije dovela je do njezina širenja, uglavnom prema jugu, na štetu Bizanta čija je gospodarska snaga naglo opadala. Srpske pobjede, osobito pod kraljem Milutinom (1282.-1321.), učinile su Bizant još slabijim. U vrijeme kad je Dušan započeo svoja osvajanja, Bizant je bio dodatno oslabljen uslijed svojega Drugog građanskog rata. Unutarnji sukobi koji su razarali Bizant i učinili ga nemoćnim olakšale su Dušanu uspostavu njegova carstva. On je osvajao gradove isključivo pomoću opsade, bez ijednog sukoba na bojnom polju.

Na Uskrs 1346. godine Dušan se je dao okruniti za "cara i autokrata Srba i Grka", što je odražavalo njegovu namjeru da zamijeni Bizantsko Carstvo novim srpsko-grčkim carstvom. U tu je svrhu imao u vidu i osvajanje Carigrada, ali ga je smrt 1355. godine spriječila u izvedbi toga vjerojatno previše ambicioznog plana. Dušanovo srpsko carstvo bilo je isto tako slabo kao i Bizant koji se bližio svojem kraju. Dušanovi grčki podanici nisu osjećali nikakvu odanost osvajaču kojeg je, zajedno sa srpskim patrijarhom, ekumenski patrijarh u Carigradu izopćio iz Pravoslavne crkve.[60] Osim toga, srpski napadi bili su dodatni razlog što se bizantski car Ivan VI Kantakuzen (1347.-1354.) obratio Turcima za pomoć protiv domaćih i vanjskih neprijatelja. Turci su mu zaista pomogli, ali su u okviru

60 Patrijarh Kallistos bacio je anatemu na cara Dušana 1350. i izopćio ga iz zajednice pravoslavnih crkava.

svoje intervencije uspostavili uporište na europskom tlu u Galipolju. Tako je Dušanov pokušaj izgradnje srpskog carstva na ruševinama Bizanta neizravno doprinijeo osmanskom podjarmljivanju Srbije.

Osim što Dušanovo carstvo nije uživalo potporu velikog dijela svojih podanika, ono nije raspolagalo ni prikladnim administrativnim ni institucionalnim okvirom za upravljanje drastično proširenom državom. Srpska vlastela koja su upravljala raznim dijelovina carstva sa znatnim stupnjem autonomije osjećala su vrlo ograničenu lojalnost prema centralnoj vlasti. Iz svih tih razloga, čim je Dušan umro, njegovo se carstvo počelo urušavati nakon jedva dvadeset i pet godina svog postojanja. Međutim, uprkos kratkotrajnosti Dušanova carstva, u narodnom sjećanju ono se doživljava kao vrhunsko dostignuće srednjovjekovne srpske države i uljepšano sjećanje na njega sve do danas podržava uvjerenje mnogih Srba da je Srbiji određeno da ponovno postane imperij. To je uvjerenje bilo jednako prisutno tijekom dugotrajne turske vlasti, u vrijeme borbi za nezavisnost u devetnaestom stoljeću, kao i na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće kada su Srbi započeli niz brutalnih ratova da bi ostvarili svoj stari san.

Za razliku od takva viđenja Dušanova carstva kao najslavnijeg razdoblja srednjovjekovne Srbije i nadahnuća za budućnost, neki su Srbe u Dušanovo vrijeme i neposredno nakon njega vidjeli u pretvaranju Srbije u multinacionalno carstvo i izdaju crkveno-političke tradicije dinastije Nemanjića. Kao što ukazuje jedan srpski povjesničar, "značajno je da dinastička hagio-biografija ignorira imperijalno razdoblje, od 1345. do 1371. godine, koje odgovara vladavini careva Dušana i Uroša, do te mjere da prekida biografiju Stefana Dušana pred proglašenje carstva. Imperijalna ideja nije bila u skladu s tradicionalnom ideologijom. Posljednji dio *života kraljeva i arhiepiskopa srpskih* ne spominje ta dva cara osim da izrazi oštru osudu njihovog, a osobito Dušanovog, političkog djelovanja".[61]

61 Bojović, "Historiographie dynastique et idéologie politique", str. 38-39.

Ta se kronika osvrće na dva srpska cara ovim riječima:

> *Ovaka je povest o caru Stefanu. Muž velik i silan u kreposti i u premudrosti najsilniji, primivši Bogom danu vlast, rasprostrani se ka istoku i zapadu i severu i jugu, zauze ne malo gradove i krajeve grčke. Uhvati se i on u zamku od općega neprijatelja, uzvisi se srcem, i ostavivši praroditeljsku vlast kraljevstva, zaželevši carsko dostojanstvo, venča se na carstvo. I posle ovoga ostavi od praroditelja i svetoga Save predano mu arhiepiskopstvo od patrijarha carigradskoga, postavi sebi nasiljem patrijarha Joanikija [1338.-1354.]. Zatim sa savetom ovoga odagna carigradske mitropolite koji su po gradovima njegove oblasti, i nastade ne mala beda... A tadanji patrijarh carstvujućeg grada vaseljenski kir Kalist, posla i [izopći] cara sa patrijarhom i njegove arhijereje. Kada je ovo bilo, pokaja se car, i zaiska razrešenje za ovo zlo, i nije mogao naći radi dostojanstva i gradova. I posle ovoga razreši se od ovoga života i predade se grobu, ostavivši ovu zlobu nepogrebenu.*
> *Posle ovoga primi carstvo njegov sin Uroš, blagodenstvovavši dočeka veliku bedu od svoje vlastele, i malo godina carstvova, i on se prestavi od ovoga života, ne učinivši ništa o napred rečenoj zlobi.*[62]

Dušanov sin i nasljednik, car Uroš V (1356.-1371.), vladao je samo središnjim srpskim zemljama. Neka periferna područja su se odcijepila, dok su druga postala *de facto* nezavisna. Među velikašima koji su priznavali Urošev suverenitet ali vladali nezavisno bila su braća Vukašin i Uglješa Mrnjavčević. Pošto nije mogao dominirati nad njima, Uroš je 1365. godine proglasio Vukašina kraljem a Uglješu despotom. Vukašin je pak imenovao svog sina Marka "kraljevićem", u nadi da će jednog dana naslijediti cara Uroša koji nije imao potomaka.

---

62 Arhiepiskop Danilo II., "Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih". Preveo Lazar Mirković (Beograd: Srpska književna zadruga, 1935.), str. 289-290.

U međuvremenu su Turci nastavili svoj prodor na Balkan i ugrozili despota Uglješu čiji je posjed u istočnoj Makedoniji bio najizloženiji turskom udaru. Uglješin pokušaj stvaranja saveza s ostalim srpskim vladarima nije uspio; odazvao se jedino njegov brat kralj Vukašin. U bitci kod Černomena na Marici osmanska je vojska razbila njihove snage a oba su brata poginula.

Otpor i suradnja

Nakon katastrofe kod Černomena Srbi su postali još više podijeljeni jer su velikaši u južnim područjima postali turski vazali. Ti se vazali nisu pridružili kršćanskim snagama na Kosovu polju 1389. godine, ne samo zbog straha od turske sile, „nego donekle i stoga što je oskudevala prava nacionalna solidarnost i što se, zbog vlastitih interesa, izgubio smisao za državnu celinu. Sebični pojedinci još nisu dovoljno razumevali da će sa gubitkom glavnog državnog središta i njegova značaja i njihov položaj prema dobitniku postati teži i slabiji. Konstantin Dejanović je čak ugostio tursku vojsku koja se preko njegove zemlje kretala na Kosovo i dao joj je i svoje pomoćne čete."[63]

Pa ipak, Kosovska bitka 28. lipnja 1389. godine nije završila izrazitom turskom pobjedom. Vođe u oba tabora - srpski knez Lazar Hrebeljanović i osmanski sultan Murat I – bili su ubijeni, a turska se vojska, koja je također pretrpjela teške gubitke, povukla. Od sačuvanih izvora iz 1389. godine nijedan ne govori o turskoj pobjedi, a većina izvještava o turskom porazu.[64] Međutim, Turska, kao daleko veća sila, mnogo se lakše oporavila od gubitaka na bojnom polju nego onaj dio Srbije koji je sačuvao nezavisnost. Samo je u tom smislu ishod bitke bio povoljan za Turke.

63 Vladimir Ćorović, "Boj na Kosovu" u Đurić, "Kosovski boj", str. 191. Dejanović je poginuo boreći se na strani Turaka u istoj bitci kod Rovina 1395. godine u kojoj je poginuo i kralj Marko Mrnjavčević.

64 Za pregled ranijih izvještaja o bici vidi Radovan Samardžić, "History and Legend in the Kosovo Tradition" u Srejović, "Bitka na Kosovu", str. 115-119; i Emmert, "Serbian Golgotha", str. 54-60.

Kosovska bitka predstavljala je samo jednu etapu u postepenom gubljenju nezavisnosti srpskih zemalja koje je započelo bitkom kod Černomena, a završilo padom Smedereva 1459. godine, osamdeset i osam godina kasnije. Prodor Turaka bio je usporen njihovim sukobom s Tamerlanovim snagama u Aziji, te otporom koji su pružili - uz dio Srba - Bosanci, Hrvati, Albanci, Vlasi i osobito Mađari.

Srbi su doprinijeli vlastitom porobljavanju svojim sudjelovanjem u turskim vojnim pohodima. Oni su se borili na turskoj strani mnogo energičnije nego što bi se očekivalo od nevoljnih vazala i značajno su doprinijeli turskim pobjedama u nekoliko važnih bitaka. Legenda, kako ju je zabilježio kroničar na dvoru despota Lazarevića, tvrdi da se turski vazal kralj Marko Mrnjavčević nevoljno borio za Turke i da se prije bitke kod Rovina 1394. godine (u kojoj je izgubio život) molio Bogu da je Turci izgube.[65] Povijesni podaci, međutim, pokazuju da je srpska vojna pomoć Turcima često bila bezrezervna i značajna. Upravo se srpski despot Stefan Lazarević (sin kneza Lazara, kojeg su Turci ubili na Kosovu 1389. godine), koji je vladao od 1389. do 1427. godine, istakao lojalnošću prema svojem turskom suzerenu. On je odigrao važnu ulogu u turskoj pobjedi u bitci kod Nikopola 25. rujna 1396. Ta pobjeda sultana Bajazida I nad savezom europskih snaga predvođenim ugarskim kraljem Sigismundom učvrstila je osmansku kontrolu nad Balkanom. Kako bilježi *The Cambridge Medieval History,* "nepromišljenost ponosnih francuskih vitezova, uzmak vlaškog kneza i sultanova strategija bili su odgovorni za težak poraz kršćana, dok je Stefanu Lazareviću bilo dano da sa svojih 15.000 Srba u kritičnom trenutku izvede odlučujući udarac za Turke".[66]

Barbara Tuchman ističe da su Srbi mogli izbjeći služenje osmanskoj vojsci: "Kao sultanov vazal, srpski despot Stevan Lazarević je mogao izabrati pasivnu neutralnost poput Bugara na čijem se tlu vojevalo, ali on je više mrzio Mađare nego Turke i odabrao aktivni oblik vjernosti

65 Vidi Konstantin Filozof, "Život despota Stefana Lazarevića" u "Stara srpska književnost", sv. 3 (Novi Sad, Matica srpska, 1970.), str. 203.

66 "Cambridge Medieval History", sv. 4, str. 561.

svom muslimanskom gospodaru. Njegov ulazak u bitku bio je odlučan. Žigmundove snage su podlegle."[67]

Despot Lazarević stavio je svoju vojsku na raspolaganje sultanu svake od prvih trinaest godina svoje vladavine. Njegovi su vojnici 1398. godine sudjelovali u prvoj velikoj turskoj invaziji Bosne, a 1402. godine on je pomagao sultanu Bajazidu u bitci kod Angore s pet tisuća (prema nekim izvorima, deset tisuća) oklopljenih konjanika:

> *Kad se sreća toga dana okrenula protiv sultana, srpski su se konjanici dva puta probili kroz redove tatarskih strijelaca, čije su se strijele odbijale od njihovih željeznih oklopa. Vidjevši da je sve izgubljeno, Stefan je uzalud nagovarao Bajazida da pobjegne i, pošto je ovaj odbio napustiti bojište, srpski je knez spasio život najstarijem sultanovom sinu, Sulejmanu, i pobjegao s njim u Brusu.*[68]

Srbi su pružili znatnu pomoć Turcima i u bitci kod Chamorlúa, blizu Samokova, 10. srpnja 1413. godine kada je odlučena sudbina Osmanskog Carstva i istovremeno balkanskih Slavena. Stefan Lazarević i njegov nećak doprinijeli su toga dana – jedan pomoću vojnika koje je poslao, a drugi osobnom hrabrošću – učvršćenju osmanske moći i time nehotice pripremili teren za potpuno pokoravanje Srbije u skoroj budućnosti.

Posljednji pokušaj srednjovjekovnih kršćanskih sila da potisnu Turke i oslobode Bugarsku zbio se 1444. godine, devet godina prije pada Carigrada, a petnaest godina prije potpunog brisanja Srbije s političke karte Europe. Odlučna bitka između Turaka te poljskih, ugarskih, austrijskih i francuskih križara na čelu s poljskim i ugarskim kraljem Vladislavom i briljantnim vojnim strategom Janošem Hunyadijem odigrala se desetoga stude-

67 Tuchman, "Daleko zrcalo", sv. 2, str. 278.

68 "Cambridge Medieval History", sv. 4, str. 562. Nakon smrti sultana Bajazida I, Stefan Lazarević je postao vazal ugarskog kralja Sigismunda, ali je taj politički savez Srba i Mađara bio kratkotrajan.

nog u Varni. Đurađ Branković, koji je naslijedio Stefana Lazarevića 1427. godine, doprinio je katastrofalnom porazu kršćanskih snaga obavijestivši sultana Murata o njihovu dolasku i blokirajući put kojim je albanski vođa Skanderbeg namjeravao prijeći srpski teritorij da se pridruži kršćanskoj vojsci u Varni. On je postupio na sličan način i četiri godine kasnije kada je Hunyadi ponovno napao Turke. "I tom prilikom je Branković izdao kršćansku stranu, upozorujući Murata na dolazeću ugarsku invaziju".[69]

Sedamnaestog listopada 1448. godine turska i kršćanska vojska sukobile su se po drugi put na Kosovu polju, ali ovog puta Srbi nisu sudjelovali u bitci. Umjesto toga "oni su vrebali u brdskim prolazima koj su pružali izlaz iz ravnice, spremni da napadnu i opljačkaju bjegunce".[70] Naoružana neutralnost srpskog despota, dok su se drugi borili kod Varne i na Kosovu, nije bila jedina njegova izdaja zajedničke stvari balkanskih kršćana: sa sultanovom dozvolom on je proširio granice svoje despotovine na račun Bosne, ne brinući se za prijetnju koju će rastuća turska sila predstavljati njegovoj vlasti.

Te povijesne činjenice razjašnjuju zašto su srpski guslari pretvorili jednog turskog vazala u nacionalnog heroja. U doba kada su stvarane najstarije sačuvane junačke narodne pjesme, to jest u doba turskog prodora u srpske zemlje, većina srpskih vladara bili su turski vazali, a njihovi su se podanici često borili na turskoj strani, pa su mogli uživati u snazi i vještini srpskog junaka premda je, kao i oni sami, služio stranom gospodaru. Čuveni njemački povjesničar iz devetnaestog stoljeća Leopold Ranke ovako komentira srpsko vazalstvo i kult Kraljevića Marka:

> *Čini se kao da je narod htio prikazati u tom junaku svoje vlastito vazalstvo, u razdoblju kada je, poslije Kosovske bitke, srpska vojska sudjelovala skoro svake godine u Bajazitovim vojnama, ali čuvajući svoju posebnost i privlačeći svojom velikom snagom pažnju samoga sultana. U to doba je srpska nacija posjedovala*

69 "Cambridge Medieval History", sv. 4, str. 572-573.

70 Ibid., str. 573.

veliku snagu i neprekinutu hrabrost, ali je ipak služila Turcima. Srpski su pjesnici to oličili u svom junaku, koga su ocrtali sa svim karakteristikama nacionalnih raspoloženja, uključujući barbarsku krvoločnu okrutnost izmiješanu s ljubavlju za materijalnim dobrima, i usredotočujući u njemu slavu svojih starijih heroja.[71]

Srbi su doprinijeli gubitku svoje nezavisnosti ne samo kroz suradnju s Turcima, nego i međusobnim sukobima. Naprimjer, u jednoj od manje poznatih kosovskih bitaka, četrnaest godina poslije one najglasovitije, vojska despota Stefana Lazarevića, čija se vlast prostirala na znatan dio središnje Srbije, sukobila se s vojskom drugoga srpskog vazala, despota Đurđa Brankovića, koji je htio proširiti svoj mali teritorij oko Prištine. Strane u takvim međusrpskim sukobima često su tražile pomoć Turaka. Posljedica takva ponašanja bila je, kako je istakao srpski povjesničar Stanoje Stanojević, da "[z]a celo vreme borbe sa Turcima nije ni jedanput došlo do zajedničke akcije celoga srpskoga naroda protiv njih".[72]

Strah od gubitka vlastitog identiteta bio je razlog što su Srbi radije postajali turski nego ugarski vazali. Oni su, ne bez razloga, vidjeli u dominaciji katoličke sile veću prijetnju svojoj nacionalnoj crkvi nego u islamskoj vlasti. Iz istog su se razloga Rusi borili protiv Šveđana i litvanskih i teutonskih vitezova s više odlučnosti nego protiv Mongola. Ali, služeći kao turski vazali, srpski su plemići doprinijeli vlastitom nestanku, a time i nestanku Srbije kao političkog entiteta.

Suradnja Srba s osmanskim osvajačem bila je nagrađena. Cijeneći pomoć Srba u osvajanju južne Ugarske, a osobito Banata, Turci su 1557. godine ponovno uspostavili Pećku patrijaršiju koju su bili ukinuli 1459. godine.[73] Slijedeći staro načelo tijesne veze između crkve i države u Srbiji,

71 Ranke, "History of Servia", str. 84.

72 Stanojević, "Istorija srpskoga naroda", str. 240.

73 Bugari, koji su bili manje skloni suradnji nego Srbi, morali su čekati sve do 1870. na ponovnu uspostavu autokefalne Bugarske pravoslavne crkve.

veliki vezir Mehmed-paša Sokolović postavio je bliskog rođaka za patrijarha.[74] Zbog uske povezanosti Pravoslavne crkve i nacije, uspostava Srpske autokefalne crkve i ogromno proširenje njezine jurisdikcije imali su vrlo važne posljedice za budućnost Srbije i njezinih susjeda. Povlašten položaj Srpske pravoslavne crkve u Osmanskom Carstvu i seobe pučanstva uzrokovane turskim osvajanjima imali su za posljedicu jaku prisutnost Srba u zapadnoj Bosni i dijelovima Hrvatske uz granicu s tim carstvom.

Tursko osvajanje novih teritorija bilo je često popraćeno drastičnom depopulacijom uslijed ubijanja i bijega velikog broja starosjedilaca. Turci su se brinuli da ta područja ponovno nasele kako bi olakšali njihovu obranu. Većina novih naseljenika koje su doveli bili su Vlasi, najnomadskiji narod na Balkanu i najlojalniji nemuslimanski sultanovi podanici.

Riječi *vlah* i *valah* imaju isti korijen kao i riječ *Velšanin*, ali Vlasi nisu keltskog podrijetla.[75] Na Balkanu se riječ *vlah* uglavnom primijenjivala na one koji su prvobitno govorili posebnim romanskim jezikom. Vlasi su bili potomci mješavine starih rimskih naseljenika i romaniziranih starosjedilaca, poput onih koji sačinjavaju većinu stanovnika moderne Rumunjske. Vjerojatno ih je većina prvobitno pripadala tračkim i ilirskim plemenima. Nakon prodora barbara u Rimsko Carstvo, mnogi od njih su potražili utočište u brdima gdje je stočarstvo postalo njihovo glavno zanimanje. Većina Vlaha bili su pravoslavci koje je Bizant obratio na kršćanstvo, ali su mnogi na zapadnom Balkanu, pod jurisdikcijom Rima, postali katolici.

Starosjedilački Vlasi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini prihvatili su jezik slavenske većine već prije dolaska Turaka, a isto su učinili i oni koji su se u tim krajevima naselili u osmanskom razdoblju. Oni su se ipak i dalje identificirali kao Vlasi. Stoga je zakonik iz 1630. godine koji je određivao prava i obveze pučanstva u nekim dijelovima Habsburške Monarhije u kojima su Vlasi sačinjavali većinu pučanstva bio zvan *Statuta Valachorum*. Konačna etnička identifikacija Vlaha kao Hrvata ili Srba bila je bitno

74 Nije jasno je li patrijarh Makarije bio brat ili rođak velikog vezira.

75 Balkanski Vlasi su također poznati pod imenom Morovlasi (Crni Vlasi) ili, skraćeno, Morlaci.

određena njihovom vjerskom pripadnošću. Većina ih je pripadala Srpskoj pravoslavnoj crkvi i oni su razvili srpsku nacionalnu svijest. Analogno, većina katoličkih Vlaha se vremenom identificirala kao dio hrvatskog naroda. Taj je proces etničke asimilacije bio uglavnom dovršen s pojavom modernog nacionalizma na Balkanu u devetnaestom stoljeću.

Posrbljeni Vlasi sačinjavali su glavninu srpskog pučanstva u zapadnoj Bosni, južnoj Hrvatskoj i područjima bivše Vojne krajine. Pretvorba pravoslavnih Vlaha u Srbe je razlog što je do 1990-ih bilo više Srba u dijelovima Bosne i Hrvatske udaljenim od Srbije, nego u onima koja graniče s njom. Te su udaljene srpske enklave utjecale na srpsko poimanje zapadnih granica Srbije.

Usprkos značajnim negativnim posljedicama turske prisutnosti na Balkanu, osmanska vlast nipošto nije bila apokaliptično zlo, niti su Srbi bili nedužne žrtve povijesti, kao što to prikazuje narodno predanje uz pomoć kosovske legende. Osim toga, u Srbiji i na Balkanu postoje neke dugotrajne pojave koje vrše negativan utjecaj na formiranje civilnog društva i vladavinu zakona, a koje su bile prisutne i prije dolaska Turaka. Jedna od njih je već spomenuta uska povezanost crkve, nacije i države koja otežava formiranje centara moći nezavisnih od države i pogoduje formiranju autokracije. Druga je patrijarhalna plemenska kultura koju karakterizira, između ostalog, i visok stupanj endemičkog nasilja, a osobito je izražena u planinskim područjima Balkana.

3. Život i pjesme dinaraca

Plemensko-patrijarhalna kultura balkanskih gorštaka

U planinskim dijelovima zapadnog Balkana, u prošlosti izoliranima od velikih centara civilizacije, razvila se jedna kultura koja je, u više ili manje izraženom obliku, zajednička svim tamošnjim zajednicama bez obzira na njihovu etničku ili vjersku pripadnost. Ona se često naziva dinarskom, premda je Dinarski lanac samo jedno od područja na kojima je ona bila dominantna. Ona je vrlo izražena i u brdskim lancima koji se, pod raznim imenima, nastavljaju na Dinarski u Albaniji i Grčkoj. Patrijarhalno-herojska kultura isto tako izražena kao u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji prisutna je na poluotoku Maniju na južnom kraju Peloponeza, dijelu stare Sparte.[76]

Jovan Cvijić (1865.-1927.), ugledan srpski antropogeograf, koji je na početku dvadesetoga stoljeća opširno pisao o dinarskoj kulturi, bio je jedan od najutjecajnijih slavitelja te kulture. Sljedeći reci sadrže jednu od njegovih karakterizacija dinarskog čovjeka:

> *Osim srdačne i uvek žive veze sa svojim porodičnim precima čovek dinarskog tipa se oseća duboko vezan za svoje nacionalne pretke: smatra da ima još jednu stariju i slavniju lozu, onu svojih kraljeva i careva, svojih slavnih junaka iz doba Nemanjića i Kosova, velikih vitezova, hajduka i uskoka iz turskog vremena, koji*

76 Vidi "Maina" u Gesemann, "Heroische Lebensform", str. 278-306.

su živeli između Kosova (1389. godine) i Karađorđeva ustanka (1804. godine). Njihovih neposrednih potomaka je nestalo. Nema plemstva: uništeno je posle kosovske bitke i za vreme Turaka. Ali svaki dinarski seljak smatra nacionalne junake kao svoje pretke: sa dubokom nacionalnom i ljudskom osećajnošću on mislima učestvuje u njihovim velikim delima i u neizmermm patnjama, mahom hajdučkim patnjama, onima o kojima pesme kazuju. On zna ne samo imena kosovskih junaka već isto tako kakav je ko bio i koje su mu mane i vrline. Ima krajeva u kojima čak osećaju i rane kosovskih junaka. Pogubiti mnogo Turaka za dinarskog čoveka znači ne samo osvetiti svoje pretke već i ublažiti njihove bolove koje i on oseća.[77]

Balkanska patrijarhalno-herojska kultura zadržala je neke bitne značajke pretkršćanske plemenske kulture, poput kulta osvete, jer nijedna od razvijenih civilizacija koje su se ukrižile na tom prostoru – istočno i zapadno kršćanska te islamska – nisu tamo pustile jači korijen. Visoka stopa nepismenosti među dinarskim gorštacima, prisutna još u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, doprinosila je njihovoj izolaciji i očuvanju junačkih narodnih pjesama – umjetničkom izrazu plemensko-herojske kulture i sredstvu njezina prenošenja – dugo vremena nakon što su ljudi izloženi gradskoj kulturi izgubili interes za njih. Nepismenost je bila raširena i među svećenstvom, osobito pravoslavnim. Uslijed izolacije i nedovoljne ili nikakve pripreme za svoj poziv, duhovni vođe vjerskih zajednica često su se identificirali sa svojim zajednicama do te mjere da su prihvaćali njihove moralne standarde umjesto da im nastoje nametnuti više standarde osnovane na vjerskom učenju.

77 Jovan Cvijić, "Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije", Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1966., str. 366. Cvijić smatra sve dinarce Srbima i vidi u njima najbolji sloj srpske nacije. O balkanskoj patrijarhalno-herojskoj kulturi vidi i Gesemann, "Heroische Lebensform"; Kaser, "Hirten, Kämpfer, Stammeshelden"; Tomasic, "Personality and Culture" i Žanić, "Prevarena povijest".

Na planinskome kraškom terenu nepogodnom za poljoprivredu stočarstvo je bilo glavno zanimanje, ali ono većinom nije bilo unosno, tako da je siromaštvo jedna od značajki tamošnjeg društva. Međutim, teren koji nije bio pogodan za poljoprivredu bio je vrlo pogodan za obranu od napadača. To je razlog što su visoki brdski predjeli Crne Gore i sjeverne Albanije uspjeli zadržati visok stupnj autonomije čak i u razdobljima kada su priznavali vrhovnu vlast sultana. Spremnost balkanskih gorštaka za borbu često se tumači kao izraz njihove ljubavi za slobodu, ali je njihova borba bila ustvari borba za nezavisnost, a ne za uspostavu zakona koji bi jamčili slobodu svakog pojedinca od samovolje jačih. Oni nisu ništa manje energije trošili na borbu sa srodnim zajednicama nego na borbu protiv stranih zavojevača. Mnogi od navodnih balkanskih boraca za slobodu bili su hajduci, drumski razbojnici, za koje je sloboda značila odsutnost zakona.

U pomanjkanju djelotvorne sudske vlasti svaka je zajednica i svaki pojedinac bio istovremeno tužitelj, sudac i izvršitelj kazne. Osveta, pojedinačna ili grupna, nadomjestila je vladavinu zakona što je još više otežavalo život na škrtoj dinarskoj zemlji. Čak i oni koji nisu bili ubijeni u lancu krvne osvete bili su izgubljeni za ekonomski proizvodan život jer su se morali sakrivati od osvetnika. Na gospodarsku djelatnost negativno je utjecao i prezir prema fizičkom radu koji se smatrao nedostojnim muškarca. Najvažniji zadatak muškarca bio je ratovanje, a smrt u borbi se doživljavala kao najveća čast. Rezultat je bio neprekidno ratovanje i život u bijedi i strahu od osvete.

Razjedinjenost na plemena i bratstva otežavala je zajednički nastup protiv vanjskog neprijatelja. Tako, naprimjer, u međusobnim sukobima crnogorska plemena nisu prezala od traženja pomoći od Turaka. Suradnja s vanjskim neprijateljem protiv domaćih neprijatelja zbivala se i pod austrijskom okupacijom u Prvome svjetskom ratu, kako bilježi Milovan Đilas:

> *Mi Crnogorci nismo bili kivni samo na neprijatelja nego i međusobno. U stvari, mi smo pozivali našeg neprijatelja – Austrijance i njihove prirepice – da interveniraju i pomognu u našim svađama. Dva poznata bratstva ušla su u krvnu osvetu. Nitko nije zaista*

znao o čemu se radilo. Dok su se jedni borili kao gerilci, druga se strana pridružila Austrijancima. Sjena Austrije se nadvila nad sve te zločine. Ali korijen zla je bio je u nama, u Crnoj Gori.[78]

Bilo je i mnogo slučajeva gdje su kršćanski Crnogorci prebjegli na turski teritorij tražeći utočište od krvne osvete svojih sunarodnjaka i ubijali ih s istim žarom s kojim su prije toga ubijali Muslimane.[79]

Krvna osveta je u Crnoj Gori nestala tek u dvadesetom stoljeću, a u sjevernoj Albaniji se ponovno razmahala nakon pada komunizma. Koliko god je krvna osveta činila život nesnosnim, slabila gospodarski potencijal i obranu od vanjskih neprijatelja, ona je istovremeno, kao integralni dio života zajednice, doprinosila uspostavljanju neke vrsti društvenog reda kako to ističe jedan američki antropolog s obzirom na Crnu Goru:

Kao i u Albaniji, krvna osveta je imala važne funkcije kao društvena sankcija, uprkos očitim neposrednim poremećenjima koje je izazivala. Prijetnja krvne osvete pomagala je očuvanju braka. Ona je jačala integraciju unutar bratstva, i osiguravala napore bratstva da kontrolira ponašanje svojih članova. Ona je ograničavala prepade, osobito unutar plemena, ali i u susjednim područjima, a također je protezala zaštitu bratstava i plemena na zabačena naselja. Dok su disfunkcionalni vidovi krvne osvete bili dramatični, osobito u vrijeme političkih kriza koje su zahtijevale međuplemensku vojnu solidarnost, pojedina plemena su se uglavnom održala kao političke jedinice pod sustavom krvne osvete jer su obično mogla zaključiti primirja kad je to bilo potrebno.[80]

78 Đilas, "Land without Justice", str. 77.

79 "Postoji znatna količina materijala koji pokazuje da su crnogorski rodovi vrlo fluidno lavirali ne samo između katoličke i islamske vjere, nego i između crnogorskog i albanskog identiteta. Čini se da se u stanju neizvjesnosti o tome tko ima vlast nad područjem, pridruživanje pristupanje više nego jednom vjerskom ili jezičnom taboru često smatralo nekom vrsti kolektivnog osiguranja". "History of Montenegro: Under the Prince-Bishops", "Encyclopedia Britannica", 1996.

80 Boehm, "Montenegrin Social Organization and Values", str. 66.

Sociolog Dinko Tomašić zabilježio je da su u Dinarskom području, od najranijih dana pa sve do njegova vremena, oštri sukobi između oca i sina bili redovita pojava i da su ubojstva očeva i djece bila česta. U novije vrijeme politika i ideologija bili su važan izvor unutarobiteljskog nasilja. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata, naprimjer, u dinarskim obiteljima očevi i sinovi su se često našli na sukobljenim stranama. Osobito "u Crnoj Gori, bilo je dosta slučajeva u kojima su sinovi koji su se borili u partizanskim redovima pogubili vlastite očeve koji su bili zarobljeni dok su se borili na četničkoj strani".[81]

Afirmacija vlastite moći na svakoj razini plemensko-patrijarhalnog društva osnovni je izvor nasilja. U takvu okruženju očitovavanje vlastite snage donosi poštovanje, kako se to očituje u jednom sukobu između Milovana Đilasa i njegova starijeg brata: "On nije podnosio da mu se netko mlađi opire, a ja nisam mogao podnijeti da me on udara. Pograbio sam nož sa stola. Ubod u njegovo bedro bio je dubok i širok; krv je šiknula po sobi... Poslije toga on me više nikada nije napao. Očito je razumio, najednom, da sam dovoljno odrastao i da udaranjem ne može riješiti nikakve sporove"[82]

Nacionalistički ideolozi slave spremnost balkanskih gorštaka na borbu kao vid herojskog načina života, posvećenog slobodi i nezavisnosti, ali je ono u biti očitovanje bezakonja. Dinarsko nasilje je način krojenja pravde gdje povrijeđena strana optužuje i sudi i kažnjava, u odsutnosti nezavisnih ustanova koje bi to činile odvojeno i po zakonu. Međutim, isti pojedinac koji je hrabar u okršaju sa svojim protivnikom može biti vrlo ponizan pred autoritetom koji raspolaže silom. Jedan promatrač života u Crnoj Gori u devetnaestom stoljeću opazio je taj paradoks dinarskog čovjeka: "Koliki je junak na megdanu, u toliko je plašiv od stroge vlasti. Stroga vlast može ga učiniti pravim robom".[83] Miodrag Popović opisuje slično ponašanje srpskih graničara u Austriji: "Jedino u ratu umeli su da budu ludo hrabri.

81 Tomasic, "Personality and Culture", str. 24.

82 Đilas, "Land without Justice", str. 313.

83 Medaković, "Život i običai Crnogoraca", str. 17.

U miru, bili su ponizni pred svojim prvosvještenicima kao pred paganskim bogovima".[84] To razjašnjava zašto borbe balkanskih gorštaka nisu nikada dovele do političke slobode, premda su doprinijele postizanju nezavisnosti. Pretežno gerilski način ratovanja koji je trajao generacijama imao je negativan utjecaj na poštivanje ljudskog života i vladavine zakona, a time i na sposobnost da se postigne sloboda od domaćih tlačitelja nakon što su vanjski potisnuti.

Balkansko gorštačko bezakonje imalo je i jaku gospodarsku komponentu. Razbojstvo, pljačka i krađa stoke predstavljali su važan izvor prihoda gorštaka. Glavna djelatnost hajduka, koje narodno predanje i nacionalistički ideolozi slave kao apostole pravde i slobode u borbi protiv Turaka, bilo je razbojstvo.[85] Poznati njemački povjesničar Leopold Ranke zapisao je da je hajduk Veljko, koji je sudjelovao u srpskom ustanku protiv Turaka, "volio rat, ne zato da bi postigao neki specifičan cilj, nego rat kao takav", i da je, pošto su mu Rusi savjetovali da sebe ne naziva *hajdukom* jer to znači *razbojnik*, ovako odgovorio: "Bilo bi mi žao kad bi postojao neki veći razbojnik od mene".[86]

U balkanskoj patrijarhalnoj kulturi nasilje se često uzimalo kao nešto samo po sebi razumljivo, bez ikakva osjećaja krivnje ili žalosti nad žrtvom. U hajdučkim narodnim pjesmama "nema ni traga svijesti da bi vješanje zatvorenika i rezanje ušiju za uspomenu moglo proizvesti bilo koji drugi ljudski osjećaj osim veselja".[87] Visoki stupanj nasilja i prihvaćanje najsvirepije okrutnosti kao pravedne kazne prisutni su u srpskoj narodnoj pjesmi *Nevjera ljube Gruičine*.

Na početku pjesme Maksimija, lijepa žena hajduka Gruje, kažnjava svoga nejakog sina Stevana jer je htio probuditi oca i upozoriti ga da se približavaju tri Turčina. "Kako ga je lako udarila,/Tri puta se dete premet-

84 Popović, "Vidovdan", str. 96.

85 Hrvatska i srpska riječ *hajduk* posuđena je iz madarskog, gdje je izraz *hajdúk* označavao vojnike unovačene iz redova lopova i pljačkaša.

86 Ranke, "History of Servia", str. 279-280.

87 Koljević, "The Epic in the Making", str. 228.

nulo,/Tri mu zdrava iskočila zuba,/A četiri s mesta s' pomerila".[88] Ona zatim pomogne Turcima da uhvate Gruju, ali se Grujo ponovno nađe na slobodi lukavstvom jedne krčmarice i uz pomoć sina koji je prerezao konop kojim su mu bile vezane ruke. Pošto je Stevan bio previše malen za baratanje nožem, on je posjekao i očevu ruku. Krv koja je potekla iz rane užasnula je sina, ali ga otac umiri kazavši mu da krvari konop, a ne njegova ruka. Nakon nekoliko epizoda, uključujući ubojstvo triju Turčina, pjesma opisuje kako Grujo kažnjava svoju ženu. Nakon što je skinuo odjeću s nje,

Namaza je voskom i katranom
I sumporom i brzijem praom,
Pa je uvi mekanim pamukom,
Pa je poli žestokom rakijom,
Ukopa je zemlji do pojasa,
Pa zapali kosu navr glave,
A on sede piti vino ladno,
A ljuba mu jasnom svećom svetli.[89]

Maksimijine molbe da je spasi nisu dirnule Gruju, ali kad je plamen zahvatio i njezine dojke, sin zaplače i reče ocu, "Izgoreše mojoj majci dojke,/Koje su me odranile, babo,/Koje su me na noge podigle."[90] Te su riječi ganule Gruju, "I on stade suze prosipati;/Što ostade, to je ugasio,/I ono je saranio lepo."[91] Taj završetak i epizoda s "krvarećim užetom" jasno pokazuju namjeru da se Grujo prikaže kao dobar i osjećajan čovjek koji je kaznio zlu ženu kako je zaslužila. "Jezivi stihovi koji opisuju mučenje zamišljeni su da zvuče kao neka vrst himne pravdi".[92]

88 Karadžić, "Srpske narodne pjesme", sv. 3, br. 7, stihovi 27-30.
89 Ibid., stihovi 280-287.
90 Ibid., stihovi 314-316.
91 Ibid., stihovi 319-321.
92 Koljević, "The Epic in the Making", str. 232.

Grujo počinja sličnu okrutnost u drugoj narodnoj pjesmi u kojoj on kao dijete osakaćuje svoju majku. Njegov otac Starina Novak[93] pušta sina da odreže svojoj majci desnu dojku i obje ruke, nakon čega je obojica pripale i griju se uz vatru.[94] Izbor odrezanih dijelova tijela nije slučajna. Radi se o onima koji su najizravnije uključeni u dojenje: majka drži dijete svojim rukama dok se ono hrani na dojci. Misoginija patrijarhalno-herojske kulture dostigla je tu najviši vrhunac: nasilje je upereno protiv majčinstva, a time i protiv samog života.

Nazivajući hajduka đavlom narodni pjesnik priznaje zlo u hajdukovu načinu života, ali ga đavao opčarava:

Da je kome pogledati bilo,
Kad usjede đavo na đavola;
Gorski hajduk na b'jesna đogata.[95]

Vladikina *Pjesna od užasa*

Prethodna razmatranja opisuju idealan tip patrijarhalno-plemenskog etosa koji je dominirao u dinarskom području. Okolnosti pod kojima se taj etos razvio znatno su se promijenile; nema više zajedničkog plemenskog posjeda niti zadruga. Međutim, slabljenje plemenske povezanosti ne znači da je plemenski etos jednako oslabljen. Kako je austrijski antropolog Karl ispravno istakao, "stoljećima stare mentalne strukture ne mijenjaju se brzo, svakako ne unutar jedne generacije".[96]

93 Lik Starine Novaka zasniva se na dva poznata istoimena hajduka iz petnaestog stoljeća. Prema legendi, jedna špilja na Romaniji iznad Sarajeva bila je njegovo skrovište.

94 Pjesma br. 110 u zbirci rukopisa Vladimira Bovana. Vidi Vladimir Bovan, "Preobražaj istorijskog hajduka Novaka u pesnički lik Starine Novaka" u "Starina Novak i njegovo doba", ur. Radovan Samardžić (Beograd: SANU, 1988.), str. 143.

95 "Novak i Radivoje prodaju Gruicu" u Karadžić, Srpske narodne pjesme, sv. 3, br. 2, stihovi 142-145.

96 Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden*, str. 391

Osim toga, dok nestaje ambijent u kojem se patrijarhalno-herojski mentalitet razvio, taj se mentalitet proširio na mnogo veći teritorij. To je djelomično posljedica migracija iz siromašnoga planinskog kraja u krajeve s pogodnijim životnim uvjetima, kao, naprimjer, znatna migracija Crnogoraca u Srbiju (kojoj su se pridružili i roditelji Slobodana Miloševića). Kaser tvrdi da "Nema nikakve sumnje da su Vlasi prenijeli kulturni obrazac balkanskog patrijarhata i u Vojnu krajinu"[97]. Još značajniju ulogu u širenju patrijarhalno-herojskog etosa odigrali su intelektualci zadojeni romanticizmom koji su taj mentalitet proglasili nadmoćnim modernoj kozmopolitskoj kulturi. Među njima ima ideologa velikosrpstva i jugoslavenstva kao i zapadnjaka koji su u dinarskom čovjeku vidjeli "plemenitog divljaka". Oni su idealizirali život hajduka i uskoka i protumačili traženje osvete kao traženje pravde. Kao posljedica svih tih razvoja, uključujući depopulaciju visokih gorskih predjela i nagli rast gradova, u današnjoj Srbiji su gradski kriminalci i ideolozi iz redova gradske elite mnogo važniji izvor nasilja nego dinarski gorštaci.

Među utjecajima na širenje kulta osvete i opravdanje nasilja kao legitimnog sredstva za oblikovanje homogene nacije ističe se književno djelo *Gorski vijenac*, dramski spjev nastao na dinarskom području čiji je autor bio istovremeno svjetovni i duhovni vladar svoje zemlje.

Bizant i neke druge pravoslavne države često se nazivaju cezaropapističkim zbog podvrgavanja crkve državi, premda su u njima različite osobe stajale na čelu tih ustanova. U samo jednoj pravoslavnoj zemlji - Crnoj Gori - cezaropapizam se pojavio u radikalnom obliku: cetinjski nadbiskupi, odnosno vladike, bili su poglavari Crnogorske pravoslavne crkve i u isto vrijeme vladari Crne Gore. Položaj je bio nasljedan; prelazio je od strica na nećaka. Taj spoj vrhovne političke i crkvene uloge u jednoj osobi trajao je do 1852. godine.[98]

---

97 Kaser, "Familie und Verwandschaft auf dem Balkan", str. 111.

98 Godina 1516. često se uzima kao početak uloge crnogorskih vladika kao poglavara države, ali povjesničar Ilarion Ruvarac dokazao je već prije stotinu godina da je Crna Gora bila pod turskom vlašću u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, a kasnija istraživanja su potvrdila njegove nalaze. A nakon što su preuzeli svjetovnu vlast, moć cetinjskih vladika bila je dugo vremena ograničena moći crnogorskih plemena.

Jedan od tih knezova-biskupa, Vladika Petar Petrović Njegoš (1813.-1851.), bio je i pjesnik koji se općenito smatra utemeljiteljem moderne crnogorske i srpske književnosti.[99] Njegovo najslavnije djelo je *Gorski vijenac*, objavljeno prvi puta 1847. godine. Prikladno je razmotriti ga malo pobliže jer njegova kombinacija visoke umjetničke vrijednosti, vjerskog simbolizma, neprekidne popularnosti i slavljenja genocida možda je jedinstvena u svjetskoj književnosti.

Sadržaj pjesme se osniva na pokolju crnogorskih Muslimana, poznatom pod imenom "Badnje veče" ili "istraga Turaka" (pod "Turcima" se ovdje misli na Crnogorce koji su prešli na islam za vrijeme turske vladavine.) Prvobitno je postojao i podnaslov "povijesni događaj s kraja sedamnaestoga stoljeća".[100] Glavna tema pjesme je sukob između kršćanskih i muslimanskih Crnogoraca koji se rješava pokoljem potonjih.

Pjesma počinje eksplozijom mržnje. U početnom monologu glavnog lica, Vladike Danila, on naziva "Turke" vragovima, prokletim kotom, vražjim plemenom, prokletim leglom, ljudskom kugom i poganim izrodima i uspoređuje ih sa skakavcima i s ćukom koji proždire pticu. Ali vladika ima rješenje za tu pošast:

Hulitelje imena Hristova
da krstimo vodom ali krvlju!
Trijebimo gubu iz torine!
Nek propoje pjesna od užasa,
oltar pravi na kamen krvavi.[101]

99 Tijekom većeg dijela svoje povijesti Crna Gora (ili Zeta, odnosno Duklja, kako se je prije zvala) bila je politički odvojena od Srbije i osjećaj da su poseban narod je tamo prilično jak. Ali vjerske, kulturne i jezične veze čine ta dva naroda kulturno vrlo sličnima i Srbi smatraju Njegoševa djela integralnim i važnim dijelom srpske književnosti.

100 Podnaslov je prisutan i u mnogim naknadnim izdanjima, ali je ispušten iz svih izdanja poslije Drugoga svjetskog rata. To je ispuštanje povezano s nastojanjem negiranja da je pokolj ikada izvršen, premda je sam Njegoš vjerovao u njegovu povijesnost. Pavle Popović iznosi dokaze za faktičnost tog događaja u svojoj studiji "O Gorskom vijencu", 2. izd. (Beograd, 1923.), str. 209-210. A u svojoj "Istoriji Srpske pravoslavne crkve" (sv. 2., München: Slijepčević, 1966., str. 249-250) Đoko Slijepčević ne samo da ne sumnja u faktičnost "istrage poturica", nego vidi u njoj vrlo pozitivan događaj: "Vladika Danilo je organizovao istragu poturica u Crnoj Gori i time učinio jedan odlučan zamah protiv prodiranja islama u Crnu Goru. Iz jednoga zapisa, koji potiče od vladike Danila, vidi se da je i organizovanje i izvođenje istrage poturica bilo veoma težak posao, ali je njezino izvođenje znatno podiglo samosvest naroda." Prije Njegoša, "Crnogorska večernja" bila je predmet crnogorske narodne pjesme "Srpsko badnje veče oko 1702." i zaključne epizode u drami njegova učitelja Sime Milutinovića "Dika crnogorska".

101 Njegoš, "Gorski vijenac", stihovi 671-675.

Zaplet je vrlo jednostavan. Dvije skupštine plemenskih poglavara crnogorskih kršćana, jedna održana na Malu Gospu, a druga u predvečerje Duhova, na vrhu Lovćena, dolaze do odluke "da čistimo zemlju od nekrsti."[102] Nakon neuspjelog pokušaja nagovora muslimane da promijene svoju vjeru, oni odluče ubiti sve one koji se ne budu obratili. Pokolji se odigravaju na Badnjak.

Povezanost zapleta s važnim datumima u kršćanskom kalendaru naglašena je i jednom prirodnom pojavom: za vrijeme prve skupštine, u oluji na vrhu planine, dvije munje "krst od ognja živa napraviše./Oh, divan li bješe pogledati!/U svijet ga još nije takvoga/ni ko čuo niti ko vidio."[103]

Ključna predzadnja scena događa se na Božić. Jedan čak veselo obavještava slijepog igumana Stefana o oblacima dima koji se dižu iz gorućih sela i o pokolju: "nekakav pokolj te veliki;/od miline uru sam slušao!"[104] Iguman povezuje dim s praznikom: "Kako će se svenarodnja žertva/bez oblakah dima učiniti?"[105] Zatim dolazi velika grupa ljudi uprskanih krvlju i obraća se vladici:

Veseli su glasi, gospodare,
. . . . . .
Koliko je ravnoga Cetinja,
ne uteče oka ni svjedoka,
ni da kaže kako im je bilo,
te pod sablju svoju ne metnusmo
koji ni se ne kće pokrstiti;
koji li se pokloni Božiću,
prekrsti se krstom hristjanskijem,
uzesmo ga za svojega brata.

102 Ibid., v. 95. Prva zabilježena upotreba riječi "čistiti" u smislu iskorjenjivanja neželjenih segmenata pučanstva datira iz vremena Prvoga srpskog ustanka protiv Turaka (1804.-1813.).

103 Ibid., stihovi 175-178.

104 Ibid., stihovi 2575-2576.

105 Ibid., stihovi 2581-2582.

Kuće turske ognjem izgorjesmo,
da se ne zna ni stana ni traga
od nevjerna domaćega vraga.[106]

Vladika je oduševljen tom viješću:

Blago meni, moji sokolovi,
blago meni, junačka svobodo!
Jutros si mi divno voskresnula
iz grobova naših đedovah![107]

Za razliku od vladike, koji igra političku i crkvenu ulogu, stari iguman Stefan je zamišljen kao čisto duhovni lik. To daje još veću težinu njegovu pozivu ubojicama da prime otajstvo: "Hajte braćo, te se pričešćujte/bez priprave i bez ispov'jesti,/a ja mičem sve na moju dušu".[108]

Zaključna scena odigrava se na Novu godinu. Vladika i iguman primaju vijest o pokolju muslimana u još jednom predjelu:

Dan i noć je poklanje trajalo:
bješe puna Crmnica Turakah
. . . . . .
Sad ti nema u našu nahiju
obilježja od turskoga uha
do trupine ali razvaline.[109]

Vladika zaplače nad kršćanima koji su poginuli u tom pohodu, ali iguman se nasmije i reče:

106 Ibid., stihovi 2585, 2596-2606.
107 Ibid., stihovi 2614-2617.
108 Ibid., stihovi 2619-2621.
109 Ibid., stihovi 2712-2713, 2722-2724.

Da umijem plakat od radosti,
bih plakao slađe nego igda,
al' kod mene, kada poje duša,
suze mi se smrznu od radosti.[110]

Stiže još jedan ratnik, Vuk Mandušić, sav krvav, sa slomljenom puškom u rukama. Na skupštini crnogorskih poglavara na početku pjesme on je predložio "da čistimo zemlju od nekrsti" i zakleo se da "borbi našoj kraja biti neće/do istrage turske ali naše".[111] On opisuje još jedan pokolj i zaplače nad svojom puškom koju je razbio neprijateljski metak:

Više žalim pusta đeferdara
no da mi je ruku okinula!
ža mi ga je ka jednoga sina,
ža mi ga je ka brata rodnoga,
ere bješe puška mimo puške.
Srećan bješe, a ubojit bješe.[112]

Vladika zatim obećava Mandušiću novu pušku i djelo završava stihovima, "a u ruke Mandušića Vuka biće svaka puška ubojita!"[113] Taj završetak sadrži poruku da treba nastaviti zadatak koji nije dovršen, a odrješitost završetka pojačava utisak da se ne radi o pravom kraju radnje, nego da istrebljenje nevjernika treba nastaviti do kraja.

110 Ibid., stihovi 2729-2732. Jovan N. Striković, neuropsihijatar, napisao je knjigu naslovljenu "Njegošev manifest: smeh igumana Stefana", u kojoj tvrdi da "je i Njegošev smeh namenjen igumanu Stefanu ušao u riznicu neprolaznih vrednosti čovečanstva". "Njegošev manifest: Smeh igumana Stefana" (Beograd: Partizanska knjiga, 1981.), str. 26.

111 Njegoš, "Gorski vijenac", stihovi 95, 131-132.

112 Ibid., stihovi 2797-2802.

113 Ibid., stihovi 2818-2819.

Veselje nad pokoljima i njihov opis kao krštenje u krvi koje vodi do preporoda nacije čini *Gorski vijenac* himnom genocidu.[114] Autor je svjestan da se radi o paktu sa sotonom, ali vjeruje da će buduća pokoljenja uživati u cvijeću zla:

nek ad proždre, pokosi satana!
Na groblju će iznići cvijeće
za daleko neko pokoljenje.[115]

Uz mržnju prema islamu i žaljenje nad palim Bizantom, *Gorski vijenac* očituje i jak prezir prema Zapadu, izražen kroz komentare raznih lica o Veneciji. U Njegoševo vrijeme ona je već davno bila prošla zenit svoje moći ali je još uvijek pružala posjetitelju mnoge privlačnosti. Međutim Njegoš, autokratski poglavar jedne zemlje u kojoj su odsječene ljudske glave bile uvijek istaknute na tornju koji se mogao vidjeti iz njegove palače, omalovažava u svom djelu mletačku kuhinju i zabave, uključujući glazbu, i nalazi Mlečane nakaznima, boležljivima, efeminiranima i podmuklima.[116] Dok su njegovi crnogorski likovi junački, zdravi i slobodoljubivi, kukavički Mlečani žive u stalnom strahu od nesnosne policijske države: "Kolike su s kraja u kraj Mletke,/tu ne bješe nijednoga čojka/jedan drugog koji ne držaše/za tajnoga žbira i špijuna".[117] To je pretjeravanje još čudnije kad se uzme u obzir kakav je režim autor ovih stihova uspostavio u vlastitoj zemlji. Čak je i jedan biograf naklonjen Njegošu zabilježio da je ovaj uveo u Crnu Goru doušništvo i tajna ubojstva, uglavnom iz zasjede.[118] Isto tako je kritika groznih uvjeta u zloglasnom mletačkom zatvoru

114 Pojam preporoda je pojačan igumanovim primjedbama da bi se Božić i Nova godina trebali slaviti na početku proljeća.

115 Njegoš, "Gorski vijenac", stihovi 660-662.

116 Lica u "Vijencu" izražavaju autorove poglede. "Posjetivši jednom operu u Veneciji, odjednom se odrekao da je više posjećuje, nalazeći, da takve predstave ne dolikuju vladici, jer 'ne mogu najbolje djejstvovati na ljudska srca, koja su naviknuta na ozbiljnost, a ne što se zove stid i sramota'". Pavel Apollonovich Rovinski, "Rovinski o Njegošu" (Cetinje, 1967.), str. 175 (prvo izdanje objavljeno u Rusiji 1889.).

117 Njegoš, "Gorski vijenac", stihovi 1517-1520.

118 Vidi Đilas, "Njegoš", str. 205.

Piombi, koju iznosi jedno od lica u *Gorskom vijencu*, otupljena njegovim stavom da bi bilo bolje pogubiti zatvorenike: "Što junački ljude ne smaknete?"[119]

Gorski vijenac vrlo jasno pokazuje koliko religija može biti izopačena kad njome dominira plemenski duh. Episkop Nikolaj Velimirović, žarki pobornik Njegoševa djela, istakao je da se u njemu najčešće spominje, poslije Boga, Miloš Obilić, ubojica sultana Murata na Kosovu; "ovaj vitez je za našeg pesnika jedna vrsta božanstva; za to mi i govorimo o oltaru Obilića".[120] U jednome drugom pjesničkom djelu Njegoš izražava jednako ushićenje nad ubojstvom neprijatelja: "A Bogu je žrtva najmilija/potok krvi kad provre tiranske".[121]

Autor jedne antropološke studije o Jugoslavenima zapazio je nesklad između Njegoševih ideja i Kristova učenja: "Bog Savaot, Hristos Pantokrator, Arhanđel Mihajlo, sv. Đurađ, to su simboli heroiziranog hrišćanstva, ne blagi Nazarećanin, učitelj ljubavi i praštanja... Njegoš, filozof te religije, nema nikakvog dubljeg odnosa prema ličnosti Hristovoj".[122] Vladika Velimirović izrazio je isto mišljenje: "Hristologija Njegoševa je gotovo rudimentarna. Nikad ni jedan sveštenik hrišćanski nije manje rekao o Hristu nego ovaj cetinjski prvosveštenik".[123] A jedan francuski poznavatelj Njegoševa djela nalazi da "u Gorskom vijencu nema druge ideologije osim nacionalizma".[124]

Slavljenje ubojstva nije jedino zastranjenje od kršćanstva u Njegoševu djelu: doživljaj svijeta kao zla je isto tako protukršćanski. Po riječima igumana Stefana, "Sv'jet je ovaj tiran tiraninu,/a kamoli duši blagorodnoj!/ On je sostav paklene nesloge:/u nj ratuje duša sa tijelom".[125] Na ove se

119 Njegoš, "Gorski vijenac", v. 1490.

120 Velimirović, "Religija Njegoševa", str. 166.

121 Njegoš, "Lažni car Šćepan Mali" (1851.), stihovi 1879-1880.

122 Dvornikoviċ, Karakterologija Jugoslovena, str. 970.

123 Citirano ibid.

124 Michel Aubin, "Visions historiques et politiques dans l'šuvre poétique de P. P. Njegoš", Pariz, Sorbonne, 1974., str. 277.

125 Njegoš, "Gorski vijenac", stihovi 2499-2502.

stihove nastavlja impresivan odlomak koji navodi elemente u stalnom sukobu i završava s čovjekom koji vidi majmuna u zrcalu. Ideje vječne borbe dobra i zla, i tamnovanju duše u tijelu, koje su jasno izražene u tim stihovima, središnje su ideje kozmološkog dualizma koji se često naziva maniheizmom.[126]

Sljedbenici kozmološkog dualizma – kao albigenzi, katari i bogumili – učili su da su dobro i zlo dvije jednako moćne vječne sile. Sam svijet je zao i čovjeku je dužnost pobjeći iz njega asketskim življenjem, uključujući vegetarijanizam i uzdržavanje od rađanja. Tema *Gorskog vijenca*, međutim, nije kozmički sukob dobra i zla, nego borba za homogenu pravoslavnu teokraciju. Takvu zajednicu pjesnik smatra vrhunskim dobrom i prihvaća svako sredstvo za njezino ostvarivanje. To je duh primitivne plemenske religije u kojoj je susjed druge vjere đavao koji mora biti uništen: "Udri vraga, ne ostav mu traga".[127] A osveta je "sveto piće, Bogom zakršćeno".[128]

Metode koje Njegoš zagovara u *Gorskom vijencu* za postizanje pobjede pravoslavlja nad islamom čine sukob dviju religija jednako amoralnim kao borba gladijatora: "u krv će nam vjere zaplivati,/biće bolja koja ne potone!"[129] Njegov nihilizam i nekrofilija još su oštrije izraženi u sljedećim stihovima: "Luna i krst, dva strašna simvola -/njihovo je na grobnice carstvo".[130]

Značajno je da tema borbe protiv Turaka nije bila dio repertoara srpskih narodnih pjevača u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću. U tom su razdoblju turske vladavine Srbi uživali mir i pogodnosti carstva koje je

126 Nikolaj Velimirović tvrdi da je manihejska ideja o utamničenju duše u tijelu još izraženija u Njegoševoj "Luči mikrokozma": "Telo je 'mračna vladalica', pod kojom robuje božanska iskra uma ljudskog; ono je 'blatno' i otuda 'neprozračno'- 'neprozračna smrtnosti zavjesa'- koja čovečijem pogledu skriva nebo; ono je okov duše, 'tegotni okov fizičeski', pod čijim bremenom duša stenje". "Religija Njegoševa", str. 79.
Bog koji stvara takav svijet sadrži zlo i u sebi. Tako u jednoj narodnoj pjesmi vila proriče da Kraljević Marko neće stradati od ljudske ruke, "ja od Boga od starog krvnika". "Smrt Marka Kraljevića" u Karadžić, "Srpske narodne pjesme", sv. 2, br. 74, v. 42.

127 Njegoš, "Gorski vijenac", v. 301.

128 Ibid., stihovi 585-586.

129 Ibid., stihovi 866-867.

130 Ibid., stihovi 631-632.

bilo dobro upravljano; njihova je crkva uživala znatnu autonomiju; a služenje u osmanskoj vojsci bilo je izvor prihoda za mnoge Srbe. Pod tim okolnostima nije bilo interesa za sukob Srba i Turaka i Kraljević Marko, koji je služio Turcima, postao je najpopularniji srpski junak, a ne knez Lazar ili Miloš Obilić koji su poginuli boreći se protiv njih. U istom su razdoblju pjesnici i narodni pjevači u dijelovima Hrvatske koje Turci nisu osvojili, kao i u zemljama dalje na zapadu, pjevali o slavi Lazara, Miloša i ostalih srpskih junaka koji su se opirali Turcima. Međutim, mitska komponenta te borbe bila je odsutna iz pjesama u zemljama koje su bile u vojnom sukobu s Osmanskim Carstvom. Druga crta odsutna iz pjesama u području zapadnog kršćanstva bila je žestoka i otvorena mržnja prema islamu poput one u *Gorskom vijencu*.

Ivan Gundulić (1589.-1638.), autor važnog djela hrvatske barokne književnosti, epske pjesme *Osman,* živio je u Dubrovniku, geografski vrlo blizu Crne Gore, ali je njegov stav prema Turcima bio vrlo različit. Premda je Gundulić žudio za oslobađanjem kršćana i slavio poljskog kralja zbog njegove pobjede nad Turcima, on suosjeća s tragičnom sudbinom sultana Osmana. Pjesnik prikazuje Osmana plemenitijim i čovječnijim nego povijesni dokumenti i vidi njegov pad kao očitovanje prevrtljivosti sudbine.

Jedno od najvećih mađarskih književnih djela sedamnaestoga stoljeća je epska pjesma *Szigeti veszedelem* (Opsada Sigeta) koju je napisao grof Nikola Zrinski (1620.-1664.). Predmet pjesme je opsada sigetske tvrđave 1566. godine kada je Sulejman Veličanstveni odlučio osvojiti tu tvrđavu na svojem putu prema Beču. Branitelji, pod zapovjedništvom pjesnikova istoimenog pradjeda, hrabro su se opirali, ali suočeni s neizbježnim porazom od daleko nadmoćnije vojske, odlučili su poginuti u jurišu. Uprkos činjenici da su i drugi članovi porodice Zrinski, uključujući i autora, sudjelovali – a neki i poginuli - u oštrim borbama s Turcima, pjesnik ih nikada ne demonizira. Turci su prikazani kao ljudska bića, a priča o ljubavi između Tatara Delimana i sultanove kćeri Kumile utkana je u radnju. Sljedeći stihovi o sultanu ilustriraju pjesnikovo poštovanje prema neprijatelju:

Istinu moram pisati, neka je svi sada čuju;
Premda je sultan Sulejman bio naš neprijatelj,
Izuzev što je bio poganin, takvog
vladara možda još nije nikad bilo među Turcima.

Ali čak i bez "možda" može se smiono tvrditi
Nikada nije bilo, čak ni među poganima,
Tako mudra čovjeka, koji je u tolikim bitkama,
I tolikim zemljama bio pobjedonosan.[131]

Pavao Ritter Vitezović (1652.-1713.) još je jedan hrvatski plemić, ratnik i pjesnik koji je opjevao sigetsku tragediju. Njegov spjev *Odiljenje sigetsko* (Sigetski rastanak), prvi puta objavljen 1684. godine, sastoji se od reminiscencija o bitci, u kojima slavi svjesnu žrtvu sigetskih junaka za opće dobro, bez poziva na osvetu. Zadnji od četiri dijela, *Nadgrobnice*, sastoji se od epitafa hrvatskim i turskim ratnicima koji su poginuli za vrijeme opsade, odajući jednako poštovanje jednima i drugima. Ovo je epitaf jednome hrvatskom junaku:

Novaković Ivan, plemen Debeljaka,
po krajinah spivan za dobra junaka.
Pašu Murtuzana poslah k Mahumetu
i već musulmana pri gradu Sigetu
Al padoh i ja tu gdi ban s gradom pade,
v nebu mi Bog za tu smrt življenje dade.[132]

Epitaf paši Murtuzanu je u biti jednak epitafu njegovom ubojici:

131 Strofe 44 i 45.

132 Pavao Ritter Vitezović, "Odiljenje sigetsko" u "Zrinski, Frankopan, Vitezović: Izabrana djela" (Zagreb, Matica hrvatska, 1976.), str. 424.

Ovdi pod Sigetom
leži otac sinom, Murtuzan s Ahmetom,
caru na poštenje:
Tako smo se bili da dasmo življenje.
Tila med vojniki
počivaju ovdi, imena u viki,
duše v rajskoj diki.[133]

Zbirka pjesama koje je napisao hrvatski svećenik, franjevac Andrija Kačić-Miošić (1704.-1760.) pod naslovom *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* manje je umjetničke vrijednosti nego Njegošev *Gorski vijenac*, ali mu je dugo vremena bio takmac u popularnosti. Većina Kačićevih pjesama opisuje krvave bitke između kršćana i muslimana, ali uz poštovanje neprijatelja. Na primjer, posljednja pjesma u zbirci, "Pisma najposlidnja od slavne Bosne", tretira jednako ratnike u oba tabora; nakon pohvale kršćanskim junacima pjesnik hvali slavenske muslimane koji su se istakli u bitkama i zaključuje sljedećim stihovima:

Svi su ovo starinom Bošnjaci,
ol Bošnjaci oli Hercegovci,
kojino se tada isturčiše,
kada Bosnu Turci osvojiše, -

i ostali bez broja junaci,
vitezovi starinom Bošnjaci,
koji vlaške odsicaše glave
veće neg je u Primorju trave.

I da si mi zdravo, Milovane,
Boga moli, ostavi mejdane:
sve je ništa, sve će u prah poći,
grihe plači, valja k Bogu doći.[134]

133 Ibid., str. 420-421.

134 Andrija Kačić-Miošić, "Razgovor ugodni naroda slovinskoga" (Zagreb, Matica hrvatska, 1967.), str. 261.

Autor *Gorskog vijenca*, vrlo načitan poliglot, mora da je poznavao većinu ovih spjevova, kao i druga djela u kojima je zapadnokršćanska tradicija obuzdala izraz srdžbe i mržnje. Ali Njegošev spjev ne odskače ništa manje od književnosti pravoslavne Rusije. Osobito je prikladna usporedba s *Evgenijem Onjeginom* Aleksandra Puškina. Čak i u istočnoj Europi, gdje su pjesnici igrali važniju ulogu nego na Zapadu, popularnost Puškinova *Evgenija Onjegina* kod Rusa i Njegoševa *Gorskog vijenca* kod Srba i Crnogoraca je neobična. Mnogi ljudi iz svih društvenih slojeva u tim zemljama znaju napamet duge odlomke tih spjevova. Ruski kritičar Visarion Bjelinski nazvao je *Evgenija Onjegina* enciklopedijom ruskog života. *Gorski vijenac*, čija je oskudna radnja obogaćena šarolikim epizodama iz raznih vidova života u Crnoj Gori, može se isto tako primjereno nazvati enciklopedijom crnogorskog života. Oba su djela objavljena otprilike u isto doba (u razmaku od svega četrnaest godina) u slavenskim zemljama iste vjere, ali teško da bi mogla biti različitija.

Jedna od razlika sastoji se u ulozi i položaju muških i ženskih likova. Odražavajući patrijarhalnost Crne Gore, Njegošev spjev ima samo muška lica – nasilničke gorštake koji ubijaju svoje inovjerske susjede. Jedna žena govori i njemu, ali ona je bezimena. Identificirana samo kao sestra jednog od junaka, ona izriče tužaljku nad ubijenim bratom i zatim počinja samoubojstvo.[135] Ali ni kod muških likova nema značajnih individualnih crta; oni su svi uronjeni u kolektivu.[136]

Puškinov Onjegin, s druge strane, dekadentni je antiheroj. Besciljan život ovoga razmaženog, blaziranog aristokrata koji pati od dosade predstavlja kontrast pravom junaku djela – Tatjani, ženi koju odlikuju inte-

135 U esejskom osvrtu na poeme uglednoga srpskog pjesnika 20. st. iz Crne Gore Matiju Bećkovića, kritičar Ljubomir Simović komentira sljedeće: "U pesmi 'Unuk Alekse Marinkova' pesnik kaže da 'Crna Gora nema drugijeh žena –/nako sestara,' i ženske ličnosti u njegovoj pocziji, kao i u ovom [plemenskom] jeziku, nikada nisu ljubavnice, već isključivo 'domodržnice', požrtvovane sestre i nesrećne majke." "Epske poeme Matije Bećkovića" u Bećković, "Međa Vuka Manitoga", str. 261.

136 Matija Bećković, koji je odrastao u plemenu Rovci u zabačenom dijelu Dinarskog gorja, kaže u odnosu na ljude iz svog sela: "Vernici jednog plemena ne govore svoje misli, već misli svoga plemena... Kao da svaki čovek nosi u glavi traku na kojoj je snimljena *plemenska govorna biblija*, i samo je uključuju na određeni povod.", Bećković, "Reče mi jedan čoek", str. 165.

gritet, jednostavnost i snaga, i koja može intenzivno ljubiti. Ona je bila predložak za razne junakinje kod Tolstoja i drugih ruskih pisaca.[137]

U *Gorskom vijencu* pjesnik pozdravlja masakre kao put do nacionalnog preporoda, dok Puškin nudi čitatelju doživljaj apsurdnosti nasilja kroz ubojstvo jednog od glavnih lica.[138] Veliki ruski pisci poput Tolstoja i Dostojevskog slijede Puškina svojim raskrinkavanjem jalovosti nasilja.

Kontrast između dva najpopularnija djela tih slavenskih naroda odražava kontrast između sofisticiranosti viših slojeva u Rusiji i oporosti balkanskog krša. On također odražava i neke razlike među njihovim crkvama. Kao i svaka druga pravoslavna crkva, i ruska je bila korumpirana bliskim odnosom s političkom vlašću. Međutim, za razliku od Srbije i Crne Gore, podložnost politici nije prožela sve slojeve Ruske pravoslavne crkve. Niže se svećenstvo u Rusiji često bunilo protiv hijerarhije i sačuvalo jak religiozni duh. Osim toga, u Rusiji je bilo jakih vjerskih sekta izvan državne crkve, dok kod dviju balkanskih nacija nije bilo pobuna protiv politiziranja crkve niti suparničkih sekti.[139]

Slavljenje genocida u *Gorskom vijencu* ne može se pripisati vanjskim utjecajima. To djelo sadrži mnoge strane utjecaje, ali ne u području etike. Njegov nekršćanski etos ima dva glavna korijena. Jedan je stari poganski kult osvete, osobito jak u dinarskim plemenskim društvima, i izražen u onoj vrsti narodnog pjesništva koja je doživjela oduševljen preporod u kasnome osamnaestom i ranome devetnaestom stoljeću – razdoblju Njegoša

137 Daniel Rancour-Laferriere tvrdi, međutim, da postoji mazohistička crta u Tatjaninoj trajnoj privrženosti Onjeginu, "gospodaru njene sudbine". Vidi "The Slave Soul of Russia" (New York, New York University Press, 1995., str. 86-89.

138 I u srpskoj književnosti ima djela koja razotkrivaju jalovost nasilja. Jedno od njih je roman "Gorski car", u kojem autor Svetolik Ranković (1863.-1899.) pokazuje kako nasilje u životu hajduka dovodi do izolacije i samorazaranja. Ali to dobro napisano djelo, vrlo različito od popularnih hajdučkih legendi, nije privuklo pažnju koju zaslužuje. A druge strane, "Hajduk Stanko" Janka Veselinovića (1896.) – koji ocrtava hajduka kao romantičnog junaka – jedan je od najpopularnijih srpskih romana.

139 Međutim, čak i oni ruski vjernici koji se bune protiv potčinjavanja državi nisu nužno neopterećeni drugim zastranjenjem od vjerskog univerzalizma: obožavanjem naroda. Nikolaj Berdjajev je zabilježio sljedeće zapažanje: "Vjerski i 'narodni' elemenat toliko su izmiješani u ruskoj svijesti da ih je teško razlikovati, a u ruskoj formalnoj religiji oni su često gotovo poistovjećeni. Ljudi vjeruju u 'ruskog Krista' koji je nacionalno božanstvo, seosko božanstvo s njihovim vlastitim karakteristikama – to je poganska sklonost u samim njedrima Pravoslavlja. Taj uzak i isključiv vjerski nacionalizam, stran zapadnom Kršćanstvu i sasvim negativan u svom stavu prema Katolicizmu, u potpunom je neskladu s Kristovim univerzalističkim duhom." ("Dostoevsky", str. 184-185).

koji je sam sakupljao narodne pjesme. Drugi važan poticaj na mržnju došao je od demonizacije protivnika u naučavanju Srpske pravoslavne crkve. Miodrag Popović je upozorio na taj utjecaj:

> *Predstavu o Muratu kao o mitskom zlu, narodna pesma je preuzela od crkvene tradicije. Već u kosovskim slovima, a naročito u "Službi svetome knezu Lazaru", na mestima koja govore o Turcima, nalazimo izraze: istinska zmija, divlja zver, paklena ala, sotona, deca zvera i aždaje, što kazuje da je crkva mnogo pre narodnog predanja videla u njima mitsko zlo.*[140]

Zbor

Ne može se prenaglasiti utjecaj Njegoševa *Gorskog vijenca* na srpsku i crnogorsku kulturu. Bosansko-srpski povjesničar Milorad Ekmečić, koji je postao glavni ideolog srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu, navodi da je taj spjev "bio objavljen u dvadeset izdanja između 1847. i 1913. godine, te da je postao najčitanije književno djelo među Srbima. Zajedno s kosovskim mitom, *Gorski vijenac* pružio je srpskome nacionalističkom pokretu njegovu etiku za iduće stoljeće."[141] Njegov se utjecaj može usporediti s onim koji vrši Biblija u protestantskim zemljama ili Kuran u islamskim, ali je njegova poruka vrlo različita.[142] Kroz ugled autora i privlačnost njegovih stihova, izvanredno popularan spjev je sankcionirao endemičko nasilje iz kojeg je izrastao.

---

140 M. Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 99.

141 Milorad Ekmečić, "Profiles of Societies in the Second Half of the Nineteenth Century", Ekmečić et al., u "History of Yugoslavia" (New York, McGraw-Hill, 1974.), str. 372.

142 Đilas opisuje jedno sjećanje iz vremena kada je pohađao osnovnu školu i običavao čitati "Gorski vijenac" mjesnim seljacima: "Recitacija se mogla zaustaviti na bilo kojem stihu, a netko bi je preuzeo i nastavio. Katkad su ljudi prekidali recitatora tumačeći pojedine odlomke, strastveno i opširno... Ti su ljudi jedva poznavali Bibliju. Njima je Gorski vijenac mogao poslužiti kao takva knjiga.", "Land without Justice", str. 130. Matija Bećković povlači još oštriju analogiju: "jedan narod postaje narodom tek kada dobije svoju vlastitu Bibliju. A naše Sveto pismo je Gorski vijenac.", "O Njegošu", str. 48.

Može se samo nagađati u kolikoj je mjeri pokolj muslimana u Sandžaku 1924. godine (dugo nakon odlaska Turaka) bio nadahnut Njegoševim stihovima jer je u povijesti područja gdje se taj događaj odigrao bilo mnogo krvavih prepada. Međutim, nema sumnje da su sudionici u napadu dobro poznavali Njegošev najpopularniji spjev. Milovan Đilas (1911.-1995.), istaknuti komunistički funkcionar i potom disident, opisao je taj napad u jednome autobiografskom djelu. Njegov je vlastiti otac bio jedan od organizatora pokolja.

U jeseni 1924. godine jedan crnogorski poglavar bio je ubijen iz zasjede. Nije se znalo tko ga je ubio (kasnije se ustanovilo da su ga ubili suparnički poglavari), ali osvetnički je napad izveden i oko 350 muslimana je ubijeno. U to doba nije bilo rata, pa čak ni manjih oružanih sukoba. Đilas priznaje da su napadnuti muslimani "bili nenaoružani, i da ih većina nije bila sklona ratovanju".[143] Ali prepadi su bili česti u tom području i Đilas komentira da su "prepadi, koji su uključivali i krađu stoke, sačinjavali jedan vid mjesnog gospodarstva, i to jedan od najunosnijih".[144] Ali opseg i silina nasilja u ovom prepadu bili su mnogo veći nego u prepadima čija je svrha bila isključivo pljačka:

> *Nakon što su ti zarobljenici u Šahovićima bili pokošeni, jedan od naših seljana, Sekula, išao je od leša do leša i prerezao tetive na njihovim petama. Tako se radi u selu s volovima nakon što su srušeni udarcem sjekire, da se ne bi podigli ako bi oživjeli. Neki od onih koji su premetnuli džepove mrtvih našli su kocke šećera natopljene krvlju i pojeli ih. Nejaka djeca uzeta su iz ruku njihovih majki i sestara i zaklana pred njihovim očima. Ti su se ubojice kasnije pokušali opravdati govoreći da ne bi prerezali njihove grkljane nego ih ubili iz vatrenog oružja da nisu njihove majke i sestre bile prisutne. Brade muslimanskih vjerskih poglavara bile su iščupane i križevi urezani u njihova čela. U jednom selu grupa ljudi bila je vezana žicom uz snop sijena, koje je zatim upaljeno...*

143 Đilas, "Land without Justice", str. 206.

144 Ibid., str. 188.

Jedna grupa napala je osamljeno muslimansko imanje. Naišli su na seljaka koji je derao kožu janjetu. Namjera im je bila da ga ubiju i upale kužu, ali deranje kože janjeta nadahnulo ih je da objese tog seljaka za pete na istom stablu šljive. Jedan iskusni mesar raskolio je sjekirom seljakovu glavu, ali vrlo oprezno, da ne bi oštetio njegov trup. Zatim su otvorili njegov grudni koš. Srce je još kucalo. Mesar ga je istrgao rukom i bacio ga psu.[145]

Jugoslavenske vlasti nisu ni pokušale identificirati ili kazniti počinitelje zločina. Nije bilo nikakve istrage. Uslijed ovoga i drugih pokolja, muslimani iz tog kraja počeli su iseljavati u Tursku, prodavajući svoja imanja za bagatelu, a pravoslavni Crnogorci su se nastanjivali na njima. To je bio uspješan čin "etničkog čišćenja", da upotrijebimo eufemizam koji su Srbi popularizirali sedamdesetak godina kasnije.

Treba cijeniti Đilasovo poštenje i hrabrost u izvještavanju o strašnom događaju u kojemu je njegov otac igrao vodeću ulogu, kao što treba cijeniti njegovu odvažnost u osuđivanju komunizma kada se razočarao u njemu. Pa ipak, njegov raskid s komunizmom nije značio i raskid s kultom nasilja (premda kao disident on nije više imao priliku služiti se nasiljem). Đilasova prva knjiga u njegovoj postkomunističkoj fazi odala je počast Njegošu, "pjesniku pokolja u kojima je odsijecanje glava bio svet i junački čin."[146]

U toj knjizi je Đilas branio Njegošev poziv na nasilje. Premda je priznavao da je nasilje zlo, on je odobravao njegovu upotrebu u službi srpskih nacionalnih ciljeva jer "Srpstvo je jedan konkretni oblik ljudske težnje za dobrotom, za slobodom".[147] Naslov koji je Đilas dao središnjem poglavlju svoje studije o Njegošu – *Pjesnik srpske svemirske nesreće* – ukazuje da je i on prihvatio popularan pojam o Srbima kao izuzetno patničkom narodu.

145 Ibid., str. 208-209.

146 Znakovito je za Đilasovu fascinaciju Njegošem da je objavio tri studije o pjesniku prije opsežne biografije, objavljene na engleskom 1966. U prve tri studije Đilas kritizira nacionalističke interpretacije Njegoševa djela; u zadnjoj im se pridružuje.

147 Đilas, "Njegoš", str. 426.

Đilasov biograf Vladimir Dedijer zabilježio je da je Đilas znao *Gorski vijenac* napamet i da ga je, kao jedna od vodećih ličnosti partizanskog pokreta, često recitirao.[148] Inspiracija Njegošem možda je doprinijela njegovoj okrutnosti i fanatizmu. Đilas je prerezao grkljan barem jednome ratnom zarobljeniku; on je to opisao u svojoj knjizi *Ratno doba*.[149] Dedijer iznosi i brojne druge primjere Đilasove sklonosti ubijanju za vrijeme Drugoga svjetskog rata.[150] A Richard West donosi primjer iz poslijeratnog razdoblja: "Jednom, dok je bio ministar za informacije, objavio je u *Borbi* dugu pritužbu da su dva crnoburzijanca osuđena na zatvorske kazne umjesto na smrt; kao posljedica njegovog članka, oni su bili obješeni".[151]

Đilasova obrana Njegoševe okrutnosti nasilja bila je stoga istovremeno i obrana za vlastita djela: "Stranci su predbacivali Njegošu okrutnost zbog odsijecanja ljudskih glava. Oni nisu razumijeli naše patnje i strasti".[152] Dugo vremena nakon što se razočarao u komunističku ideologiju, Đilas je opravdavavao okrutnosti počinjene u njezino ime: "morali smo imati ideologiju koja nam je davala samopouzdanje i uvjerila naše borce da se borimo za pravednu, jedinu pravednu stvar. To je uvjerenje zahtijevalo upotrebu sredstava koja bih ja bio odbio i odbacio pod drugačijim okolnostima".[153] Takvi su sofizmi dozvolili Đilasu da nađe ljepotu i vrlinu čak i u pokoljima:

> *Njegošev je pokolj bio prvi, ili barem među vrlo rijetkima, da bi bio poetički i čak humanistički motiv, jedan u kojemu je djelo itekako uvećano. Ono što je novo je svjetlo koje baca na ovo djelo, demonstracija neminovnosti i pravde, i, iznad svega, njegov poetski izraz. Njegoš je prvi iskusio strastveno i dao izraz masakru*

148 Dedijer, "Veliki buntovnik Milovan Đilas", str. 43. Dedijer iznosi još jednu pojedinost u vezi s Đilasovim oduševljenjem za "Gorski vijenac": "Đilas mi je rekao za vrijeme rata da uvijek nosi sobom tu knjigu, a ne Marxova djela" (str. 156).

149 Đilas, "Wartime", str. 283.

150 Vidi Dedijer, "Veliki buntovnik Milovan Đilas", str. 263-271.

151 Richard West, "The Newest Class", "Harper's", rujan 1981., str. 24.

152 Đilas, "Njegoš", str. 244.

153 George Urban, "A Conversation with Milovan Đilas", "Encounter", prosinac 1979., str. 24.

kao vidu ljudske sudbine, kao višim pravilnikom. U tome leži njegova originalnost i veličinu.[154]

U svojoj ranoj postkomunističkoj fazi Đilas se očito nije približio zapadnjačkom pojmu humanizma: "Njegošev, i naš, humanizam – prevlast nad zlom pomožu zla – taman je i krvav".[155] Đilas se kasnije u svojem životu, kao pobornik ljudskih prava i oštar kritičar zloupotrebe vlasti, borio protiv nasilja u službi države, ali se nije nikada odrekao svog oduševljenja "pjesnikom pokolja".

Đilas nije nipošto bio osamljen u pjevanju hvalospjeva Njegoševoj navodnoj ljubavi za bližnje i za slobodu. Dobitnik Nobelove nagrade Ivo Andrić, naprimjer, ovako zaključuje svoj esej *Njegoševska čovečnost*: "I stoga se može opravdano reći da je svaka proslava Njegoševog poetskog dela ujedno i slavljenje čovečnosti i ljudske borbe za čovečnost.[156] Poglavari Srpske pravoslavne crkve bili su premci svjetovnim srpskim nacionalistima i komunističkim ideolozima u slavljenju Njegoša. Tako je episkop Velimirović tvrdio da je Njegoš čovječan i plemenit, a da se njegovo opravdanje nasilja, uključujući lov na ljudske glave i nabijanje na kolac, osniva na jakom smislu za pravdu: "Turci su [tirani i neprijatelji] pravde, kao takvi su sledstveno zlo, a zlo treba uništavati do istrage. U osušenim nanizanim glavama otuda Njegoš nije gledao glave ljudi, no samo glave neprijatelja pravde. Te nanizane glave služile su kao trofej osvećene pravde".[157]

U razdoblju od skoro jednog i pol stoljeća između pojave *Gorskog vijenca* i ratova u kojima su Srbi, pod vodstvom Slobodana Miloševića, pokušali ostvariti poruku sadržanu u tom spjevu, niti jedan znanstvenik nije nigdje izričito osudio protuhumanistički i protuvjerski značaj djela koje je prevede-

154 Đilas, "Njegoš", str. 319

155 Ibid.

156 Ivo Andrić, "Njegoševska čovečnost" u "Sabrana djela Ive Andrića", sv. 13 (Sarajevo, Svjetlost, 1976.), str. 51.

157 Velimirović, "Religija Njegoševa", str. 181.

no na niz jezika.[158] U jednoj studiji objavljenoj 1985. godine bošnjački povjesničar književnosti Muhsin Rizvić otišao je dalje od drugih u prepoznavanju etičkog problema u spjevu, ali je također uložio mnogo truda da umanji Njegoševu privrženost nasilju i pripiše je zapadnim utjecajima. Rizvić je istakao *Vępres siciliennes* Casimira Delavignea, *Giovannija da Procidu* Gianbattiste Niccolinija i naročito *Wilhelma Tella* Friedricha Schillera kao obrasce za pokolje u Njegoševu spjevu.[159] Prema njemu "U njemačkom književnom životu u to vrijeme [to jest, u vrijeme boravka Njegoševa učitelja Sime Milutinovića u Njemačkoj] bio je živ romantičarski motiv općeg pokolja vezan ujedno uz ideju nacionalnog oslobođenja".[160]

U svom pokušaju da poveže Njegoševo slavljenje genocida sa zapadnim izvorom, Rizvić je neispravno ustvrdio da "U Schillerovoj drami zavjerenici donose odluku da se stranci istrijebe".[161] Ustvari, u *Wilhelmu Tellu* većina švicarskih konfederativaca protivi se upotrebi sile. Oni smatraju da je pravda na njihovoj strani i da će im Bog omogućiti put do slobode bez krvoprolića. U Schillerovoj drami moralna snaga obuzdava gnjev; u Njegoševu spjevu mržnja isključuje moral.[162] Usporedba završetaka dvaju djela ističe raspon etičke razlike među njima. Schillerova drama zaključuje društvenim mirom, pošto se plemići odriču svojih povlastica i daju slobodu svojim podanicima; Njegošev dramski spjev završava pokoljima i blagoslovom puške, uz želju da bude ubojita. Duh romantizma mnogo je bliži *Gorskom vijencu* u stihovima Marseljeze "Nek' nečista krv/natopi naše brazde", nego u *Wilhelmu Tellu*.

158 Na neke jezike, kao engleski i njemački, "Gorski vijenac" je preveden više nego jednom.

159 Rizvić, "Kroz *Gorski vijenac*" str. 11-12. Usprkos Rizvićevoj suzdržanosti, većina jugoslavenskih recenzenata osudila je njegovu studiju, u ogorčenju da se usudio pronaći bilo kakav nedostatak kod Njegoša, nedodirljive kulturne ikone.

160 Ibid., str. 11.

161 Ibid., str. 12.

162 Analogije između dva djela su vrlo površne. Jedno od Schillerovih lica predlaže da se neprijatelja napadne na Božić, ali razlog za taj prijedlog, koji je odbačen, jest lakoća ulaska u dvorac na dan kad posjetitelji donose darove upravitelju imanja. U Schillerovom komadu događaju se dva ubojstva (jedno na sceni, drugo izvan scene), ali, premda su žrtve strani tlačitelji, jedno ubojstvo se oštro osuđuje, a drugo uzrokuje mnogo nelagode: Tell odlaže svoj luk u namjeri da ga nikad više ne upotrijebi, a njegova žena se zgraža pri pomisli na dodir s rukom koja je odapela ubojitu strijelu.

Kada je jedna kultura zasićena mitovima, a država i druge ustanove ih energično promiču, osobe koje se profesionalno bave tom kulturom često nekritički prihvaćaju te mitove i time postaju veće neznalice u važnim pitanjima svog područja nego nestručnjaci čiji zdravi razum nije zamagljen mitovima. Reagiranja na engleski prijevod Đilasova *Njegoša* ilustriraju taj paradoks. Većina recenzenata te knjige – kultivirane osobe koje prihvaćaju osnovna moralna načela – zapazila je ozbiljne nedostatke Đilasove studije u stilu i u sadržaju. Recenzent časopisa *Time* karakterizirao ju je "bombastičnom i uskogrudnom".[163] John Simon je napisao u časopisu *Book Week* da "Đilas u većini slučajeva skreće s predmeta, ponavlja se, naduto moralizira i filozofira, i neuredno nastoji riješiti moralne dvojbe o svom predmetu i životu općenito"; koristi "neku vrstu afektiranog seljačkog stila koji smatra elegantnim"; i pokazuje "sklonost za loše, uglavnom šovinističko, pjesništvo u prozi".[164] Recenzent za časopis Američkoga knjižničkog udruženja primijetio je da Đilas "ima velike poteškoće sa zapadnim humanizmom, koji, sudeći po ovoj knjizi, on ne želi razumjeti", i dodao: "Svijet u kojemu bi dominirali Njegoši bio bi pun krvoprolića. Đilas je, u naše vrijeme, Njegošev pobornik, premda bi on, očito, odavno bio nabijen na kolac da je bio Njegošev (a ne Titov) zatvorenik".[165] Anthony West je istakao u časopisu *New Yorker* da su se "Hitlerovi ortaci i sukrivci služili idejama vrlo sličnima Đilasovim idejama o pokoljima za opravdanje svog sudjelovanja u njegovim zločinima protiv čovječanstva" i završio ovom snažnom izjavom: "Trijezna je istina da je Njegoš bio utjelovljenje svega onoga što slobodna nacija mora prerasti, a prikazujući ga kao predmet za naše divljenje, Đilas je pomogao održanju tiranije lokalnih i regionalnih privrženosti koje su od čovjeka učinile najokrutniju i najrazorniju životinju".[166]

163 "Time", 22. travnja 1966., str. 92.

164 John Simon, "The Shepherd Prince", "Book Week", 29. svibnja 1966., str. 11.

165 "Choice" (Chicago), sv. 3, br. 9 (studeni 1966.), str. 841.

166 Anthony West, "The Case for Headhunting", "New Yorker", 30. srpnja 1966., str. 82.

S druge strane, jedan profesor slavenskih književnosti na Harvardovom sveučilištu bio je oduševljen Đilasovom knjigom. Za Alberta B. Lorda, kojeg je Srpska pravoslavna crkva – sasvim umjesno – odlikovala Redom svetog Save, to je djelo "izvanredno" (on je upotrijebio taj pridjev tri puta), "važno", "sjajno", "prodorno", "nadahnuto", "primjereno", "značajno", "snažno", sastavljeno od "malih remek-djela" i označeno "dubokim osjećajima i iskrenošću".[167]

Općeniti promašaj stručnjaka za Njegoša i Balkan da se, sve donedavno, osvrnu na krupan etički problem u *Gorskom vijencu* vrlo je upadljiv. Jedan od razloga te pojave je "vječni romanticizam" – čovjekova, kako se čini, stalna očaranost tamnim strastima i nasiljem, dok god se ne osjeća od njih osobno ugrožen. Drugi, prozaičniji razlog sastoji se u tome da su i monarhistička i komunistička Jugoslavija nagrađivale one koji su prihvaćali njihove mitove i zatvarali vrata onima koji to nisu činili. Mit o Njegošu kao plemenitom umu, borcu za slobodu i poborniku jugoslavenstva bio je podržavan od obiju Jugoslavija.

Srpske agresije na kraju dvadesetog stoljeća konačno su potakle širu spoznaju očitoga: Njegošev *Gorski vijenac* predstavlja poziv na genocid. I neki Srbi i Crnogorci su to počeli priznavati. Ustvari, autor prve monografije koja se bavi kriminalnim vidom popularnog spjeva je crnogorski pisac Stanko Cerović.

167 Albert B. Lord, "Father of Serbian Literature", "Saturday Review", 30. travnja 1966., str. 29-30. Lord je najpoznatiji po svojoj studiji južnoslavenske i albanske oralne poezije "The Singer of Tales" (Cambridge, Harvard University Press, 1960.).

4. Raskol u modernome srpskom nacionalnom identitetu

Naslijeđe prosvjetiteljstva i romantizma

Kulturna povijest Srbije, jednako kao i Rusije i ostalih istočnoeuropskih pravoslavnih zemalja, imala je različit razvoj nego katolička i protestantska Europa. Srednji vijek – shvaćen kao razdoblje u kojemu je crkva bila središte kulturnog života - trajao je u pravoslavnim zemljama sve do kasnoga sedamnaestog i ranoga osamnaestog stoljeća. Jake su veze tada uspostavljene sa Zapadom, u doba kada je prosvjetiteljstvo postavilo temelje modernoj svjetovnoj kulturi. Te su veze, neprekinute odonda, dovele do opsežne asimilacije zapadne kulture kod Srba i ostalih pravoslavnih naroda.

Međutim, tradicionalna srpska plemensko-patrijarhalna kultura, usko vezana uz pravoslavnu crkvu ali i s elementima predkršćanske religije, nije iščezla nego se je afirmirala kao moćna struja u modernoj srpskoj kulturi. Pretvorba praznika posvećenog starome poganskom bogu sunca i rata Vidu u glavni srpski nacionalni praznik upadljivo podsjeća na prisutnost tradicionalne kulture i nakon jake izloženosti modernoj zapadnoj svjetovnoj kulturi. Zapadna ideologija romantizma svojim oduševljenjem za navodno čiste primitivne kulture pomogla je oživljavanju srpske poganskо-herojske kulture, ravnodušne, ili čak neprijateljski raspoložene prema društvenom redu koji se osniva na poštivanju prava svakog pojedinog građanina bez obzira na njegovo porijeklo ili vjeru.

Druga romantička ideja – da su narodni jezik i umjetnost najčišći izraz duha jednog naroda i najvažniji kriterij njegova identiteta – poslužila je kao osnova za modernu ideju Velike Srbije (kao i za jugoslavensku ideju). Želja

za ostvarenjem te Velike Srbije, nasuprot manjoj Srbiji koja ne krši prava drugih naroda, predstavlja još jednu dilemu moderne srpske povijesti.

Dok je prihvaćanje elemenata zapadne civilizacije u Rusiji počelo naglo odlukom cara Petra Velikog, kod Srba je taj postupak bio postupan, a počeo je odozdo, u srpskoj zajednici na habsburškom teritoriju sjeverno od Save i Dunava. Srbi su se počeli naseljavati u tim ugarskim i hrvatskim zemljama u petnaestom stoljeću, u zadnjoj fazi srpskog otpora protiv turskog nadiranja. Zatim su se tu naselili Srbi koji su služili u osmanskoj vojsci i dobili posjede koji su ostali bez vlasnika zbog turskih napada. Protjeravanje Turaka u kasnome sedamnaestom stoljeću opet je ostavilo mnogo zemlje bez vlasnika što je privuklo naseljenike s juga, kao i iz svih habsburških zemalja.

Međutim, srpski povjesničari u devetnaestom stoljeću prikazali su naseljavanje Srba u Panonskoj nizini isključivo kao posljedicu navodno kataklizmičke seobe 1690. godine, zvane „velika seoba". Jedna od posljedica te seobe, prema legendi, bila je i pretvorba Kosova iz čisto srpskog područja u pretežno albanski teritorij. Stvarna seoba, daleko manjeg opsega nego što tvrdi legenda, bila je uzrokovana obratom u vojnoj kampanji. Nakon niza pobjeda nad osmanskim snagama 1689. godine, austrijska je vojska napredovala sve do Skoplja. Dio lokalnog pučanstva pridružio joj se u pomoćnim jedinicama. Sljedeće su godine osmanske snage i njihove tatarske pomoćne čete potisnule Austrijance i počinile brojna zvjerstva kao kaznu za pobunu. Neki Srbi su pobjegli u planine. Broj onih koji su pobjegli u habsburške zemlje pod vodstvom pećkog patrijarha Arsenija III Čarnojevića čini se da je iznosio manje od četrdeset tisuća, od kojih je otprilike četvrtina bila s Kosova.[168]

168 Više informacija o mitu Velike migracije i zabludama koje ga podržavaju, vidi: Malcolm, "Kosovo", str. 139-162. Kondenzacija dugog procesa u samo jedan događaj omiljeni je povijesni mit. Mit je Kosovske bitke 1389. godine, na primjer, kondenzirati gotovo devet desetljeća dug proces podjarmljivanja Srbije u jednoj bitci. Mit Velike seobe ima nešto drugo zajedničko s kosovskim mitom: uzorak hrabroga stav protiv nevjernika nakon velike nacionalne katastrofe. Noel Malcolm vidi mit Velike seobe kao središnji dio trodjelne teološke paralele između Srbije i Krista. Prva se faza sastoji od paralele između Kosovske bitke i razapinjanja Krista; druga faza, koja odgovara Kristovoj smrti i pokopu, reosvajanjeje Kosova od strane srpskih snaga u 1912. "," Kosovo", str. 140.

Najznačajnija posljedica izbjegličkog vala 1690. godine bila je prisutnost poglavara Srpske pravoslavne crkve na habsburškom teritoriju. Dolazak patrijarha Arsenija doveo je do uspostave Srpske pravoslavne metropolije u Karlovcima u slavonskoj Vojnoj krajini 1713. godine. U želji da oslabe moć ugarske vlastele Austrijanci su ponudili Srpskoj pravoslavnoj crkvi status sličan onome koji je uživala u Osmanskom Carstvu. U Habsburškoj Monarhiji nije bilo mileta, ali je Bečki dvor dao Srpskoj crkvi niz povlastica koje su, u pretežno katoličkoj zemlji, dale srpskim metropolitima više političke vlasti nego što su je imali katolički prelati.

Dok se je položaj osmanskih Srba pogoršao ukidanjem Pećke patrijaršije i podčinjavanjem srpske pravoslavne crkve Carigradskoj patrijaršiji 1766. godine, srpska dijaspora u Habsburškoj Monarhiji postala je glavni nosilac srpskoga vjerskog i kulturnog života. Novi Sad je ostao središte srpske kulture sve do sredine devetnaestog stoljeća.

Dominantan kulturni pokret u doba kad su panonski Srbi razvili imućan i obrazovan srednji stalež bilo je prosvjetiteljstvo (koje je stiglo u taj dio Europe sa zakašnjenjem od otprilike dvadeset godina), pokret drastično različit od patrijarhalne kulture njihovih predaka. Najistaknutiji srpski mislilac koji se pojavio u tome novom kulturnom ozračju bio je Dositej Obradović (1739.-1811.), modernizator koji je zagovarao trpeljivost i smatrao narodno pjesništvo negativnim utjecajem. Obradović je želio usmjeriti Srbiju prema Zapadu umjesto Rusiji. Otuda napadan kontrast između Njegoševa prezira prema Veneciji i Obradovićeva oduševljenja prijestolnicom habsburškog carstva: "Sav grad Beč činio mi se moj, jer sam mogao po njemu špacirati koliko sam god hoteo... Redut bečki, koji je oglašen na svetu, komedije, opere talijanske, muzike, carske biblioteke, sve ove vesele i polezne zabave i naslađenija mogao sam uživati i uživao sam kako god jedan od velike gospode".[169]

169 Citat iz M. Pavić, predgovor Obradović, "Pismo Haralampiju", str. 32-33. Postoji veza između protuzapadnjaštva i tvrdolinijaške politike u Srbiji. U eri kampanje protiv srpskog liberalizma, početkom sedamdesetih, jedan je govornik u partijskom forumu izjavio kako se mora s time jednom već pomiriti da u srpskoj kulturnoj povijesti baroka nema. "To je očita neistina", komentira akademik Radoslav Katičić. "Baroka nema u Srbiji, ali ga ima među Srbima u Ugarskoj i Slavoniji.", "Globus", 9. kolovoza 1996., str. 50.

Zajedno sa Stefanom Stratimirovićem, Lukijanom Mušickim i ostalim sljedbenicima prosvjetiteljstva, Obradović je htio odstraniti stare poganske običaje i vjerovanja iz srpske kulture. Stoga ne iznenađuje da se Njegoš koji je, zajedno s Vukom Karadžićem i ostalim romantičarima, uveo poganske elemente iz narodne predaje i plemensko-herojske kulture u modernu srpsku književnost, odnosio vrlo neprijateljski prema nastojanjima racionalista. Trećeg kolovoza 1837. godine Njegoš je poslao pismo srpskom vladaru knezu Milošu Obrenoviću, moleći ga da zabrani Dositejeva djela.[170] Međutim, pred kraj svog života, u doba Prvoga srpskog ustanka, i Obradović je prigrlio romantizam, "zanet srpskom slavom, iz doba pre Turaka."[171] To je značilo i obrat u Obradovićevu stavu prema narodnoj umjetnosti, kako bilježi Milorad Pavić: "Premda je Dositej u početku imao ograde prema usmenoj književnosti,... on je kasnije promijenio svoj stav u odnosu na usmeno stvaralaštvo te počeo bilježiti narodnu umjetnost (pripovijesti, pjesme, poslovice) i pisati pjesme u stihu narodne epike".[172]

Srpski znanstvenik Vojislav Đurić vidio je u svetom Savi i Dositeju Obradoviću dvije ključne ličnosti srpske kulture:

> *Dve su epohe u istoriji srpske kulture: stara – od svetog Save do Dositeja i nova – od Dositeja do naših dana. Sava je prvi srpski književnik, Dositej je prvi srpski moderni književnik. Ali, mnogo više od toga, i jedan i drugi su veliki osnivači, sudbonosni organizatori, tvorci programa kojima se povlači linija hoda čitavog naroda za vekove. Sava je odredio okvire i teme – crkveno-feudalne, prema vizantijskim (tj. najboljim u ono vreme) uzorima, ali u pravcu samostalnog razvoja – i arhitekturi, i likovnim umetnostima, i književnosti, celoj našoj prvoj kulturi, koja nas je izvukla*

170 Ekumenski patrijarh u Carigradu Antim V također je tražio zabranu Obradovićevih djela. Vidi Đurić, predgovor, str. 41.

171 Ibid., str. 19.

172 Milorad Pavić, "Die serbische Vorromantik und Herder", u Potthoff, "Vuk Karadžić", str. 182.

iz paganskog mraka, koja se odlikuje delima neprolazne vrednosti i koja je posle propasti stare države, pod Turcima, odigrala presudnu ulogu u borbi za nacionalni opstanak. Dositej je – u trenutku kad je, po čudnom paradoksu istorije, nastavljanje stare kulture već odavno postalo anahronizam i ipak ostalo nezamenljivo oružje i protiv turčenja i protiv unijačenja, tj. germanizacije i mađarizacije – Dositej je u tome trenutku, pred ustanak i za vreme ustanka u Srbiji i pošto se srpska građanska klasa u Vojvodini bila znatno osnažila, dakle: u pravi čas, otvorio nepoštednu kritiku protiv srednjovekovne zaostalosti i stvorio obiman i dugoročan program i prve uzorke nove kulture, svetovne i narodne.[173]

Ovo što Đurić ovdje kaže je točno, ali ne predstavlja čitavu istinu. Naime, zajedno sa svojim pozitivnim postignućima sveti Sava i Obradović dali su srpskoj kulturi i po jednu kobnu manu: sveti Sava je uspostavio tijesnu vezu između crkve, države i nacije, u kojoj su se državni interesi i nacionalne težnje često pokazali jačima od kršćanskog duha.[174] Obradović - racionalistički, prozapadni kritičar crkvene zadrtosti i zagovaratelj trpeljivosti – prvi je formulirao modernu velikosrpsku ideju, osnovanu na jeziku.

Obradović je 1873. godine posvetio svoje spise "slavenosrpskom narodu", to jest žiteljima "Serbije, Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Horvatske, Srema, Banata i Bačke".[175] On piše "za braću Srblje, kojega su god oni zakona i vere".[176] Obradović je ostao vjeran pansrpskoj ideji; u svome posljednjem djelu, *Mezimcu*, on je napisao sljedeće:

173 Đurić, predgovor, str. 7.

174 Povjesničar Stanoje Stanojević ga ovako definira: "Sv. Sava je osnivač srpske književnosti i tvorac srpskog nacionalizma, koji je postao glavna odlika i najistaknutija osobina našeg narodnog bića i sadržina našeg narodnog života", "Sveti Sava", str. 123.

175 Obradović, "Pismo Haralampiju", str. 58.

176 Ibid., str. 45.

Srblji se po različnim kraljevstvam i provincijam različno i nazivlju: po Srbiji Srbijanci,... po Bosni Bošnjaci, po Dalmaciji Dalmatinci, po Hercegovini Hercegovci, i po Crnoj Gori Crnogorci... A najprostiji Srbin iz Banata ili iz Bačke, on je u Srbiji, u Bosni i Hercegovini, u Dalmaciji, pogotovu u Horvatskoj, u Slavoniji i Sremu, u svojem istom rođenom jeziku i narodu, bio on vostočnoga ili rimskoga ispovjedanija.[177]

Ostala dva rana pionira modernog pansrbizma također su pripadali habsburškoj srpskoj zajednici. Povjesničar Jovan Rajić (1726.-1801.) u drugom svesku svoje *Istorije raznih slavenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov*, objavljene u Beču 1795. godine, uvrštava Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Slavoniju među srpske zemlje. A Sava Tekelija (1761.-1842.), pravnik i političar, objavio je 1806. kartu "srpskih zemalja" koja obuhvaća Crnu Goru, Bosnu, Hercegovinu, Dubrovnik i Dalmaciju. Međutim, njihov pansrbizam, kao ni Obradovićev, nije bio imperijalistički. Čini se da su oni iskreno vjerovali da će očekivani trijumf racionalizma nad religijom odstraniti pregrade između pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih južnih Slavena, te da će se oni svi osjećati dijelom iste – srpske - nacije.

Ideju upotrebe gole sile u svrhu odstranjenja vjerskih i kulturnih prepreka stvaranju homogene nacije prvi je brutalnom izravnošću izrazio Njegoš, istaknuta ličnost u razdoblju koje Đurić naziva Obradovićevim. Ustvari, Njegoš je obilježio modernu srpsku kulturu ništa manje nego Obradović, a mnogi Srbi misle da Njegoš dominira u njoj. Milovan Đilas, Njegošev poklonik, izrazio je takvo mišljenje: "Mi smo imali samo jednog humanističkog mislioca u zapadnoeuropskom smislu te riječi - Dositeja Obradovića – ali čak i taj zapadnjak ostao je neshvaćen i bez nasljednika, kao netko velik i koristan, ali zaista ne jedan od nas".[178] Međutim, po-

177 Obradović, "Izabrani spisi", str. 363-364. "Mezimac" je prvi put objavljen u Budi 1818.

178 Đilas, "Njegoš", str. 318-319.

grešno bi bilo tražiti jednu jedinu dominantnu ličnost u modernoj srpskoj kulturi; Obradović i Njegoš predstavljaju njezina dva jednako moćna pola. Ustvari, otkako su Srbi došli u blisku vezu sa Zapadom, oni su u raskolu između obrasca zapadnoga građanskog društva i etničkog tribalizma.

Prema tome, postoje tri ključne ličnosti u srpskoj kulturi: sveti Sava koji je spojio crkvu i državu, Obradović koji ih je nastojao razdvojiti i Njegoš koji je opjevao užasne posljedice njihova radikalnog jedinstva. Samo je Obradović bio u prilog usmjerenja prema Zapadu.

Povjesničar Miodrag Popović, svjestan važnosti Njegoša kao vodećega modernog zastupnika mitskog smjera u srpskoj kulturi, zaključio je svoje poglavlje o dvama suprotstavljenim smjerovima u srpskoj vjerskoj i nacionalnoj misli u ranom devetnaestom stoljeću pitanjem "da li je ovaj sukob između Dositeja i Njegoša, kao polemika oko mitskog i racionalnog, okončan ili se prećutno nastavio do naših dana".[179] Vrlo kratko vrijeme nakon što je on postavio to pitanje kasnih sedamdesetih godina, mitska, iracionalna, struja buknula je silnom snagom.

Jezik i teritorij

Moderni pansrbizam je niknuo kao posljedica romantičke ideje da je narodni jezik glavni kriterij identiteta nacije, spojene s tezom da su svi štokavski govori srpski. Pošto svi Bosanci, Hercegovci i Crnogorci, kao i većina Hrvata, govore štokavski, oni su time pretvoreni u Srbe. Jedan od dva hrvatska neštokavska govora, kajkavski, površno sličan slovenskom jeziku, često se smatrao ogrankom potonjeg; drugi, čakavski, koji se govori u uskom području uz Jadransku obalu i na otocima, bio je jedini koji se obično smatrao istinskim hrvatskim govorom.[180]

179 M. Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 112.

180 Štokavski dijalekti, koji pokrivaju većinu Hrvatske i Srbije, a cijelu Bosnu i Hercegovine i Crnu Goru, čine osnovu standardnih jezika u svim tim zemljama. Druga dva glavna središnja južnoslavenska dijalekta-čakavski i kajkavski - govore se u samo Hrvatskoj. Imena su tih dijalekata na temelju njihovih upitnih riječi: što, ča i kaj.

Jezično osnovan pansrbizam, koji je samo nabačen kod Obradovića, sačinjava ideju vodilju najglasovitijega srpskog jezikoslovca Vuka Stefanovića Karadžića (1787.-1864.). Rođen u Srbiji u siromašnoj obitelji crnogorskog podrijetla, Karadžić nije bio dobro školovan, ali je bio inteligentan čovjek kojemu su istaknuti srednjeeuropski znanstvenici, žarko zainteresirani za folklor i razvoj književnog jezika osnovanog na govoru prostog, nepismenog svijeta, pružili dragocjenu pomoć. Talijanski jezikoslovac Sergio Bonazza tvrdi da je jaka potražnja za srpskim stručnjakom koji bi mogao izvršiti zadatke od velikog interesa za suvremenu srednjeeuropsku kulturu znatno doprinijela Karadžićevu uspjehu, i da je slovenski jezikoslovac Jernej (Bartholomäus) Kopitar (1780.-1844.), djelatan u Beču, igrao naročito važnu ulogu u Karadžićevoj karijeri, pomažući mu da zadovolji tu potražnju:

> *Vuk Karadžić je Kopitarov proizvod. Kopitar je napisao program za oblikovanje modernog srpskog književnog jezika i obnovu srpske kulture tri godine prije nego što je upoznao Karadžića. Pune tri godine tražio je on književno nadarenog Srbina koji bi bio u stanju provesti taj program, dok nije konačno otkrio Vuka Karadžića, koji je u kratko vrijeme i s velikim uspjehom ostvario njegov jezično-književni program za Srbe.*[181]

Karadžić je najpoznatiji po svojoj zbirci "srpskih" narodnih pjesama i pripovijesti (zbirka je pogrešno naslovljena jer uključuje usmenu književnost Hrvata i bosanskih muslimana koji su, po njegovu mišljenju, svi Srbi) i po izradi modernoga srpskog jezika, osnovanog na govoru običnog naroda umjesto na tradicionalnim srpskim književnim jezicima. U želji da učini novi jezik prikladnijim za pretvorbu svih štokavaca u pripadnike srpske nacije, on ga nije osnovao na jednom od srbijanskih narječja, nego na hercegovačkom.

---

181 Bonazze, "Bartholomäus Kopitar", str. 293. Bonazze ističe da je Kopitar bio koautor srpsko-njemačko-latinskog rječnika iz 1818., iako je Karadžić naveden kao jedini autor. Karadžić ga nije mogao sam napisati, jer on ne zna latinski, i njegov je njemački nedostatan u vremenu kada je nastao (str. 291-292).

Karadžić se nije trebao boriti za prihvaćanje teze da su svi štokavci Srbi. Čeh Jozef Dobrovský (1753.-1829.) predložio je identificiranje štokavskog (ili "ilirskog") sa srpskim prije Karadžića, i bio je uspješan u promicanju te teze. Dobrovský je u stvari otišao i mnogo dalje od proglašenja svih južnoslavenskih štokavaca Srbima: na osnovi pogrešne analize riječi "Srbin", on je zaključio da su se svi slavenski narodi nekada nazivali Srbima, i da je riječ "Srbon" starija nego "Slaven." Njegov sljedbenik slovački jezikoslovac Pavel Šafařík (1795.-1861.) također je inzistirao da je "najstarije ime Slavena kojim su se služili svi, ili većina naroda te skupine, bilo, kako smo dokazali... Srbi, Serbi."[182] Karadžić i ostali Srbi čudno su prihvatili tu tezu,[183] premda su sumnje u nju izražene već 1837.,[184] a jedan češki znanstvenik je konačno dokazao njezinu neodrživost.[185] Međutim, dok pokušaji Dobrovskog i Šafařika da dokažu da je riječ „Srbin" prvobitno označavala sve Slavene nisu uspjeli, izjednačavanje većine južnih Slavena sa Srbima postalo je široko prihvaćeno. Ono je odgovaralo srednjeeuropskoj romantičkoj sklonosti identificiranju nacije kroz zajednički jezik i folklor, uz zanemarivanje uloge religije i gradske kulture.

Velike ličnosti njemačkog romantizma - Herder, Therese von Jakob (Talvj), braća Grimm, Goethe i Ranke – bili su oduševljeni južnoslavenskom narodnom kulturom. Poznati filolog Jacob Grimm (1785.-1863.) davao je savjete Vuku Karadžiću o sakupljanju folklora i preveo njegovu *Malu srpsku gramatiku* te velik broj južnoslavenskih narodnih pjesama.[186] Goetheov prijevod *Hasanaginice* učinio je to pjesništvo priznatim dije-

182 Pavel Šafařík, "Slavianskiia drevnosti", preveo O. Bodianskii (Moskva, 1848.), str. 274. Dobrovský i Šafařík su mislili da je ime *Spori* (Σπόροι) – prvobitno ime Slavena prema Prokopiju, bizantskom povjesničaru iz šestoga stoljeća – bio iskvaren oblik imena *Srbi*. Vidi i Dobrovský, "Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur" (Prag, 1818.), str. 9-10.

183 Vidi Karadžić, "Kovčežić", str. 119. Poglavlje "Srbi svi i svuda" sadrži sažetu formulaciju Karadžićeva pansrbizma (str. 113-134).

184 Vidi Kaspar Zeuss, "Die Deutschen und die Nachbarstämme" (München, 1837.), str. 58, 67.

185 Vidi Lubor Niederle, "Ueber die Σπόροι des Prokopios", "Archiv für slavische Philologie", sv. 23 (1901.), str. 130-133. Mnogi su Srbi nastavili promicanje te teze i nakon što je njezina neispravnost bila dokazana. Povjesničar Charles Jelavich je otkrio da su u Srbiji do 1914. "Sve... knjige o povijesti posebno isticale da su svi prvi Slaveni bili Srbi" ("Južnoslavenski nacionalizmi", str. 182).

186 Vidi Miodrag Vukić, "Vuk Karadžić zwischen Grimm und Goethe. Eine Skizze ihrer Wechselwirkung und Freundschaft" u Potthoff, "Vuk Karadžić", str. 134-148.

lom svjetske književnosti.[187] Svi oni – slijedeći Kopitara, Dobrovskog i Karadžića – smatrali su sve štokavce Srbima. Goethe je, na primjer, ustvrdio, "Većina Srba (ljudi koji govore srpski) su, kako je dobro poznato, kršćani, dijelom grčke a dijelom latinske vjere; jedan dio sačinjavaju muslimani".[188]

Karadžićeva jednadžba jezik = nacija dovela ga je u sukob sa Srpskom pravoslavnom crkvom i njezinim izjednačenjem crkve i nacije. Njegovo odbacivanje tradicionalnih srpskih književnih jezika, koji su bili pod jakim utjecajem crkvenostaroslavenskog i ruskog jezika, bio je dodatni razlog za prvobitno protivljenje Srpske crkve njegovim jezičnim reformama. Ali taj je otpor bio ubrzo prevladan, a sukob se između izjednačavanja nacije s jezikom, odnosno crkvom, stišao djelomično zato što nije dovodio do razlike u identificiranju srpskih zemalja: područje štokavskih govora se u velikoj mjeri podudaralo s jurisdikcijom Pećke patrijaršije nakon turskih osvajanja.

Činjenica da čak ni Obradović, racionalistički i trpeljiv duh, nije priznavao poseban etnički i politički identitet naroda poput hrvatskoga, čija je državnost bila neprekinuta (premda ponekad vrlo ograničena) otkako je uspostavljena u sedmom stoljeću, ne može se sasvim protumačiti njegovom idealističkom vizijom slavenosrpskog bratstva. Ilirski pokret (1835.-1848.) također je imao program ujedinjenja južnih Slavena (prvobitno uključujući i Bugare) u zajednicu osnovanu na jeziku i etnosu, ali nije tu zajednicu definirao kao Hrvatsku.[189] Svijest da bi je, uz Hrvate, sačinjavali

187 "Hasanaginica" nije srpska junačka pjesma, nego lirska balada o ženi koja umire od tuge nakon odvajanja od svoje djece. Goethe je našao tu baladu u putopisu Alberta Fortisa, "Un viaggio in Dalmazia", objavljenom u Veneciji 1774., koji je donosi u originalu i talijanskom prijevodu. Knjiga je bila prevedena na sve važnije europske jezike (francuski i engleski prijevodi pojavili su se 1778., potonji bez balade) i učinila Morlake vrlo popularnim "plemenitim divljacima". Fortis je nazvao pjesmu morlačkom (a Karadžić srpskom), premda su hrvatski pjevači iz područja Biokova bili izvor za sve njezine verzije. Prosper Merimée, Gerard de Nerval, Walter Scott, Aleksandar Puškin i Adam Mickiewicz također su je preveli. Goetheovo oduševljenje južnoslavenskim narodnim pjesmama nije se proteglo na pjesme o Kraljeviću Marku, nad čijom brutalnošću se zgražao. Vidi Pero Slijepčević, "Gete o Kraljeviću Marku" ("Nova Evropa", sv. 25 [1932.], br. 3-4), str. 151-162.

188 "Goethes Werke", 2. odsjek, sv. 41 (Weimar, Böhlau, 1903.), str. 466.

189 Neki su "Ilirci" očekivali da bi Slovenci mogli postati dijelom hrvatske nacije, ali ta je ideja odsutna iz hrvatske političke misli već od sredine devetnaestog stoljeća.

i drugi narodi razlog je što su za nju izabrali ime Ilirija.[190] Ante Starčević je, poslije 1849. godine, prvi formulirao velikohrvatsku ideologiju prema kojoj su Srbi u stvari etnički ili politički Hrvati.[191] On i njegovi sljedbenici uskoro su napustili pretenzije na Srbiju, ali su i dalje smatrali Bosnu hrvatskom zemljom. Međutim, za razliku od srpskih nacionalista, koji su smatrali islamizirane Slavene odmetnicima, "Starčević je bio jedan od prvih kršćanskih mislilaca koji je izrazio divljenje prema Islamu, opisavši bosansku muslimansku elitu kao hrvatsku po nacionalnosti i kao 'najstarije i najčišće plemstvo što ga Evropa ima'."[192]

Ujedinjenje južnih Slavena moglo se zamišljati kao savez jednakopravnih naroda ili kao asimilacija u Veliku Srbiju. Sukob između ta dva pristupa, to jest, između asimilacijske naravi srpske nacionalne ideologije i integrativne naravi hrvatske nacionalne misli, bio je stalno prisutan u razdoblju koje je prethodilo stvaranju Jugoslavije i kroz čitavo njezino postojanje.[193]

Jedna poredbena studija srpskih i hrvatskih udžbenika za osnovne škole iz kasnoga devetnaestog i ranoga dvadesetog stoljeća jasno ilustrira razliku između ta dva pristupa:

> U srpskim se čitankama o jeziku uvijek govorilo kao o srpskom jeziku, i ćirilici kao srpskom pismu. U hrvatskim se pak čitankama jezik nazivao hrvatskim ili srpskim, koji je pisan latinicom i ćirilicom... U srpskim se čitankama o književnosti govorilo kao o srpskoj, ili kao o katoličkoj i zapadnoj; ova su, naime, dva pridjeva bila u srpskim čitankama upotrebljavana kao eufemizmi za hrvatsku književnost. Premda je u hrvatskim čitankama naglasak bio na hrvatskoj književnosti, u njima su bili obilno zastupljeni i srpski autori i njihova djela.

190 Općenito se smatra da je Hrvat Matija Ban, koji se nastanio u Srbiji 1844., prvi upotrijebio izraz "jugoslavenski" u jednoj pjesmi objavljenoj 1835.

191 U svojem djelu "Croatia rediviva" (Zagreb, 1700.) Pavao Ritter Vitezović izrazio je želju da se svi južni Slaveni ujedine pod hrvatskim imenom, ali to je bio izoliran slučaj.

192 Banac, "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji", str. 110. Premda je Starčević bio nacionalist, on je zamišljao Hrvatsku etnički i kulturno pluralističkom jer se njegov pojam hrvatske nacije osnivao prvenstveno na geografskom prostoru koji je on smatrao tradicionalnim teritorijem hrvatske države.

193 O ta dva pristupa i njihovu odnosu prema jugoslavenstvu vidi ibid., str. 107-112.

> Isti je obrazac bio očigledan i u predstavljanju povijesnih predmeta u hrvatskim i srpskim čitankama. Srpske su se knjige usredotočivale na srpsku povijest, ignorirajući hrvatsku. Ne potcjenujući hrvatsku prošlost, hrvatske su čitanke prikazivale srpsku povijest isto tako pozitivno kao i svoju vlastitu. Drugim riječima, u čitankama, koje su bile najvažnije knjige za učenike osnovnih škola, informacije koje su mogle pridonijeti južnoslavenskom kulturnom zbližavanju mogle su se naći u hrvatskim knjigama, ali ne i u srpskima.[194]
>
> U srpskim knjigama za školsku mladež tvrdilo se da Hrvati žive u zemljama koje autori drže srpskima; o hrvatskoj povijesti tijekom 19. stoljeća u tim knjigama nije bilo ni riječi, sve do razdoblja Balkanskih ratova. Nasuprot tome, srpski povijesni razvoj bio je dobro pokriven u hrvatskim čitankama i u udžbenicima. Dapače, Srbi su prikazani u povoljnom svjetlu u udžbenicima povijesti za hrvatsku školsku mladež.[195]

Isti se kontrast javlja i u podučavanju zemljopisa:

> *U srpskim su knjigama isticani zahtjevi za svim hrvatskim zemljama – Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. Svoje su zahtjeve temeljili na jezičnim dokazivanjima... Hrvatski zemljopisni udžbenici pak koncentrirali su se na opisivanje zemalja Trojedne kraljevine i jasno su isticali da u hrvatskim zemljama žive i pripadnici drugih naroda, uključujući Srbe... Nijedna hrvatska knjiga, međutim, nije postavljala bilo kakav zahtjev prema Srbiji, Crnoj Gori, Staroj Srbiji ili Makedoniji, koje su držane srpskim područjima.*[196]

194 Jelavich, "Južnoslavenski nacionalizmi", str. 143.

195 Ibid., str. 239.

196 Ibid., str. 177-178.

Usađivanje velikosrpske ideologije u mlade umove u srpskim školama može samo po sebi rastumačiti zašto je jugoslavenska zajednica bila osuđena na propast.

Asimetrija u prihvaćanju susjednih slavenskih naroda kao posebnih entiteta može se pripisati različitom povijesnom iskustvu Srba i Hrvata. Kada su Turci učvrstili svoju vlast na Balkanu, Srbija je bila izbrisana kao politički i kulturni entitet u Osmanskom Carstvu. Srpske države više nije bilo, a glavno obilježje srpskog identiteta bilo je pripadanje Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Srpski milet, to jest, osmanska etnoreligijska zajednica pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve, obuhvaćao je mnogo šire područje nego srpska srednjovjekovna država. Milet doduše nije imao teritorijalnu isključivost; razni mileti mogli su zajedno postojati na istom teritoriju. Međutim, uslijed nepostojanja Srbije kao političkog tijela, Srbi su doživljavali svoj milet kao nacionalni teritorij. I srpski crkveni krugovi su prihvatili takvu identifikaciju u sedamnaestom stoljeću. Srpski monasi koji su u to doba putovali u Rusiju radi sakupljanja milodara bezizuzetno su se predstavljali kao žitelji "tog i tog grada, ili tog i tog manastira u srpskoj zemlji", bez obzira nalazi li se dotični grad ili manastir u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni ili Hrvatskoj.[197]

Dugotrajna odvojenost etnije od države u srpskom iskustvu tumači zašto su čak i dobronamjerni Srbi polagali tako malu ili nikakvu pažnju na dugo postojanje i relativno visoku teritorijalnu stabilnost entiteta poput Bosne, Hrvatske i Crne Gore, [198] i pretpostavljali da je srpski teritorij određen prisutnošću Srpske pravoslavne crkve, „srpskih grobova" ili štokavskog govora, uz posvemašnje zanemarivanje političke povijesti. To predstavlja oštar kontrast hrvatskom naglašavanju svojih povijesno-političkih prava.

197 Brojni primjeri takve identifikacije srpskoga pravoslavnog svećenstva mogu se naći kod Hadrovicsa, "Le peuple serbe", str. 112-118.

198 Jedina značajna teritorijalna promjena sastojala se je u proširenju Bosne, uglavnom na račun Hrvatske, pod turskom vlašću.

Vuk Karadžić je bio vrlo svjestan važnosti primata etnije nad demosom u svojem traženju Velike Srbije. Protivno povijesnim činjenicama, on je tvrdio da je čak i u srednjovjekovnoj srpskoj državi etničko načelo prevladavalo nad teritorijalnim: "I ja mislim da je ovo ime *Srbija* postalo u novija vremena, pošto je srpsko carstvo propalo; jer ne znam bi li se gdje moglo naći da se koji od naših kraljeva ili careva zvao kralj ili car od *Srbije*, nego *Srbljem*".[199]

Karadžić je sistematski i agresivno promicao svoje viđenje Velike Srbije, ali nije zagovarao nasilje protiv onih koji se nisu slagali s njegovom definicijom srpske nacije. Međutim, u toku srpske borbe za nezavisnost, a zatim za teritorijalno proširenje, kad je intenzivan otpor katoličkih i muslimanskih štokavaca protiv asimilacije postao očevidan, velikosrpstvo se sve više udruživalo s plemenskim etosom Njegoševa *Gorskog vijenca*, to jest, prihvaćanjem nasilja kao sredstva za ostvarenje homogenog društva, ujedinjenog i vjerom i jezikom. Usporedno oživljavanje srpskog pogansko-herojskog naslijeđa vrlo se upadljivo očitovalo u rastućem kultu pretkršćanskog boga Vida.

Uskrsnuće i međunarodno priznanje poganskog boga rata

Uz iznimku Njegoša, ljudi iz Dinarskih planina, gdje je pogansko-herojski tribalizam imao duboke korijene, nisu bili glavni pobornici oživljavanja te tradicije. Srpska inteligencija, nastanjena većinom u panonskoj urbanoj sredini umjesto u oporim planinama na jugu, pod utjecajem romantizma igrala je glavnu ulogu u preporodu protukršćanskog tribalizma. Kulturni povjesničar Radomir Konstantinović upozorio je na neprijateljski stav srpskog romantizma prema inoplemenicima:

199 Karadžić, "Kovčežić", str. 119. Povjesničar Josef Konstantin Jireček piše o titulama srpskih kraljeva u svojoj "Istoriji Srba", sv. 3 (Beograd, Geca Kon, 1923.), str. 3-5. Njegovo je istraživanje pokazalo da "U doba Nemanjića najkraća je kraljevska titula 'kralj srpski' ili 'kralj vse srpske zemlje'. Običniji je dvostruki oblik: 'kralj srpske (raške) zemlje i pomorske', latinski 'totius Rassae et Maritimae'", (str. 4).

Čitav srpski romantizam, a naročito u završnom svom periodu, prožet je strahom od čoveka van roda, tog "samo" čoveka kao samog čudovišta: u svakoj oseci plemenskog (nacionalnog) zanosa, ustajao je taj dijabolični čovek, oličenje mržnje i "svetske pakosti", onako kako je iščezavao, makar samo na trenutak, sa obnavljanjem plemenskog zanosa, zbog čega može da se pretpostavi, ne bez osnova, da je zaista traženje "svetog rata", kojim je ispunjen čitav romantizam, nadahnuto i ovim strahom od čoveka kao neroda, kao čudovišta: čovek može, za romantičara ove škole, da bude ili Srbin ili čudovište... To je određeno vekovima građenom duševnom tehnikom plemensko-patrijarhalne civilizacije.[200]

Prema povjesničaru Miodragu Popoviću srpska inteligencija pretvorila je kosovski mit – obećanje osvete za poraz i preporod srpskog carstva – u srž moderne srpske nacionalne ideologije:

Kosovski mit dobio je centralno mesto u duhovnom životu srpske inteligencije u XIX veku. On živi i izvan poezije; kod političara, oficira, naučnika, profesora, umetnika, sveštenika, lekara, trgovaca, zanatlija, a naročito kod studenata i đaka. Vremenom, postaje sastavni deo njihove nacionalne ideologije. Vremenom kosovski mit će postati duhovni most između građanske inteligencije i još živih izdanaka boga Vida u našem patrijarhalno-herojskom svetu.[201]

Vid je stari slavenski bog sunca i rata čija je svetkovina – Vidovdan - zauzimala važno mjesto u kalendaru poganskih Slavena. Sjećanje na boga Vida nije bilo izbrisano pokrštavanjem Srba, a njegova sve veća istaknutost tijekom devetnaestog i ranoga dvadesetog stoljeća jedno je od naj-

200 Konstantinović, "Filosofija palanke", str. 238.

201 Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 144.

upadljivijih očitovanja afirmacije pogansko-herojskog etosa u modernoj srpskoj kulturi.

Informacije o pretkršćanskoj slavenskoj religiji vrlo su oskudne, a većina pisanih izvora odnosi se na Slavene u području koje je danas dio Rusije kao i na one koji su se naselili na obalama Baltika. Ime boga Vida ne bilježi se izvan južnoslavenskog područja, ali baltički Slaveni imali su nekoliko božanstava čija su imena završavala sufiksom -vit: Sventovit, Iarovit, Porevit, i Rugevit.[202] Oni su bili bogovi sunca i istovremeno ratnički bogovi kako ukazuje oružje na njihovim kipovima. Prema nekim izvorima, najviše božanstvo sjevernih Slavena bio je Sventovit. Njegovo svetište u Arkoni na baltičkom otoku Rügenu sadržavalo je kip četveroglavog božanstva sve do 1168. godine kada su ga kršćanski Danci osvojili i odstranili kip i blago koje se je tamo čuvalo. Danski redovnik Saxo Grammaticus, koji je napisao povijest Danaca u kasnome dvanaestom stoljeću, uskoro poslije razaranja hrama u Arkoni, dao je detaljni opis Sventovitova hrama, kipa i kulta:

> *U hramu je stajao golem lik, daleko veći od ljudskog stasa, čudesan sa svoje četiri glave i četiri vrata... Nedaleko od njega moglo se vidjeti uzde i sedlo te mnoge simbole božanstva. Ljudsko čuđenje nad tim stvarima uvećavao je i mač znatne veličine, čiji su tok i balčak bili ne samo fino urezbareni nego i urešeni srebrom izvana... Tome je božanstvu bilo dodijeljeno i 300 konja te isto toliko ratnika koji su ih jašili, a svećenici su se brinuli za sav njihov plijen, dobiven ratom ili krađom... Ovaj je kip dobivao danak od poklonika iz čitave Sklavonije, a kraljevi iz susjedstva uvijek su darovima popratili prinošenje žrtve... Njemu je pripadao i poseban bijeli konj... Na Rügenu se vjerovalo da je Suanto-Vit na tom konju odlazio u rat protiv neprijatelja svoje vjere.*[203]

202 Čini se da je južnoslavenski Vid varijanta oblika Vit u istočnim i zapadnoslavenskim jezicima. Neki jezikoslovci su došli do zaključka da ta riječ znači "gospod". Vidi Moszyński, "Die vorchristliche Religion der Slaven", str. 61-63.

203 "The First Nine Books of the Danish History of Saxo Grammaticus", preveo Oliver Elton (London, 1894.), str. 393-395.

Saxo je opisao i hram boga Rugevita čije ime on piše "Rugie-Vitus" - rügenski Vit. Kip u ovom hramu imao je sedam glava, "a o njegov pojas tvorac kipa objesio je sedam stvarnih mačeva s balčacima. Osmi je izvučen, a lik ga je držao u svojoj ruci; taj je mač bio učvršćen uz ručni zglob željeznim čavlom".[204]

Nema stvarnih dokaza o povezanosti kulta južnoslavenskog boga Vida i kulta sjevernih slavenskih bogova. Osim toga, nema znakova da je obožavanje sunca igralo ikakvu ulogu u kultu baltičkih "Vitova", a u ruskoj mitologiji postoji samo neizravna veza između Sventovita i obožavanja sunca, pošto je Sventovit, prema nekim prikazima, bio otac Da_boga, boga sunca. S druge strane, čini se da se Vid slavio prvenstveno kao bog sunca čiji je dan svetkovanja padao na dan ljetnog solsticija. Međutim, u jednom od oskudnih sačuvanih spomena o Vidu, jedna južnoslavenska narodna pjesma ukazuje na njegovu ratničku stranu. Ona pozdravlja povratak "Bijelog Vida" nakon dugoga ratnog pohoda:

Vojevao beli Vide, koledo!
Tri godine s kleti Turci,
A četiri s crni Ugri.[205]

U istoj pjesmi spominju se i Vidovi konji.

Činjenica da se Kosovska bitka 1389. godine odigrala na dan ljetnog solsticija, to jest Vidovdan, bila je vjerojatno sasvim slučajna, ali povijesno neispravno prikazivanje te bitke kao stožernog trenutka u nestanku srpske države i njezino postavljanje u središte srpske nacionalne mitologije tijesno su povezani s njezinim datumom. Povezanost mitskog poraza na Kosovu polju sa svetkovinom važnog boga sunca i rata, čiji je kult bio oslabljen - ali nikada sasvim potisnut - obraćanjem na kršćanstvo, znači da slavljenje poraza nije bila tek mazohistička opsjednutost nego prvenstveno afirmacija vjere da će, uz pomoć boga rata, poraz biti osvećen a Srbija

204 Ibid., str. 397.

205 "Pjesma domaćinu od bolje ruke" u Karadžić, "Srpske narodne pjesme", sv. 1, br. 164, stihovi 1-3.

ponovno postati moćno carstvo. Ljetni solsticij pružio je prikladnu metaforu za gašenje srpske države, a sunčani ciklus sadržavao je i obećanje povratka na staru slavu. Asocijacija Kosovske bitke s bogom Vidom jedan je od razloga što je u narodnom sjećanju ona posve zasjenila strateški važnije bitke kod Černomena (1371.) i Nicopolisa (1396.), u kojima su kršćanske vojske doživjele katastrofalne poraze.

Istovremena asocijacija Kosovske bitke s poganskim bogom rata i s kršćanskim knezom Lazarom koji se, prema legendi, opredijelio za carstvo nebesko uz cijenu poraza i koji je proglašen svecem već godinu ili dvije dana poslije bitke, može se činiti proturječnom, ali lik svetog Lazara iz narodne predaje nema u sebi mnogo svetačkog, kao što ga nema ni sveti Sava. Jedan je srpski znanstvenik ukazao na ratničku narav dvaju najvećih srpskih svetaca i na poganske utjecaje u njihovu kultu:

> *Sa dubokim korenom u staroj srpskoj veri, pre primanja hrišćanstva i pre doseljenja na Balkan, praznik posvećen bogu rata Vidu, koga su u hrišćanstvu zamenili Sava Nemanjić s ocem Simeonom i knez Lazar, Vidovdan je vajkadašnja spona između poginulih i živih. Ispred srpskih ratnika u odbrani od inoplemenika idu Sava i Simeon Nemanja. U ulozi svojevrsnog ratnog božanstva Lazar se pojavljuje ne samo u «Službi» nego i u Jefimijinoj «Pohvali», gde on i drugi "sveti mučenici" sačinjavaju neku vrstu ratnog saveta.*[206]

Na ratničku sliku ovih istaknutih srpskih svetaca vjerojatno su utjecali i bizantski ratnički sveci George, Demetrios, Nestor, Theodore Teron, Theodore Stratelates, Merkourios i Prokopios čija slavna djela uključuju pomoć vojskama i obranu gradova.[207] Neki od njih su prikazani, u punoj ratnoj opremi, na zidovima srpskih crkava i manastira.

206 Đurić, *Kosovski boj*, str. 21.

207 Ratnički sveci, međutim, nemaju monopol na vojne podvige u bizantskoj crkvi: "Djevica Marija i apostol Andrija su, uz još neke druge svece, također bili aktivni kao vojni zaštitnici Bizantinaca.", "The Oxford Dictionary of Byzantium" (New York: Oxford University Press, 1991.), str. 1374.

Pošto je Vidovdan svetkovina poganskog boga,[208] taj se blagdan nije slavio u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, niti je bio označen u starim srpskim kalendarima (koji su svi bili crkveni kalendari).[209] Oni umjesto toga dodjeljuju 15. lipnja (datum Vidovdana u julijanskom kalendaru) starozavjetnom proroku Amosu i svetom Lazaru, knezu koji je poginuo na Kosovu. Vidovdan se pojavljuje u kalendarima po prvi puta 1860-ih godina u vrijeme trijumfa ideja Vuka Karadžića i nacionalističke euforije uzrokovane oslobađanjem od turske vlasti.

U početku je Vidovdan bio zabilježen, zajedno s prorokom Amosom i knezom Lazarom, crnim slovima, što znači da nije bio nacionalni ni crkveni praznik. Oko 1889. godine, na petstogodišnjicu Kosovske bitke, srpska je javnost počela tražiti da Vidovdan bude proglašen službenim blagdanom Srpske crkve. U službenome crkvenom kalendaru za 1892. godinu bio je po prvi puta tiskan crvenim slovima u sljedećem obliku: "Prorok Amos i knez Lazar (Vidov-dan)." Oklijevanje oko proglašenja Vidovdana službenim nacionalnim i crkvenim praznikom nastavilo se i početkom dvadesetog stoljeća. Tek nakon pobjede nad Turcima u Prvome balkanskom ratu 1913. godine bio je Vidovdan službeno uveden kao nacionalni, crkveni i narodni praznik.[210]

Tijekom dvadesetog stoljeća Vidovdan je dobio još veći značaj. Na taj dan (28. lipnja po gregorijanskom kalendaru) 1914. godine jedan je srpski nacionalist proslavio boga rata atentatom na nasljednika prijestolja Austro-Ugarske monarhije, nadvojvodu Franza Ferdinanda, čime je potpalio Prvi svjetski rat. Potpisujući Versailleski mirovni ugovor na isti dan 1919. godine, pobjednički zapadni saveznici dali su tom ratu simetriju: isti bog rata koji je kumovao njegovu početku, postao je patron defektnoga mirovnog

208 U slavenskim katoličkim zemljama ime Vid (Vit) može se odnositi i na katoličkog sveca-mučenika Vida iz južne Italije. Katolička se crkva koristila istoimenim svecem da bi oslabila štovanje poganskog božanstva, ali u srpskoj ili bilo kojoj drugoj pravoslavnoj crkvi nema svetog Vida.

209 Prema Vuku Karadžiću prvi je srpski kalendar objavljen 1766. Vidi "Dela Vuka Karadžića" (Beograd, Prosveta, 1969.), str. 240.

210 Za detaljniji prikaz postupnog pretvaranja Vidovdana u najveći srpski blagdan vidi Popović, "Vidovdan i časni krst", str. 137-141. Treba razlikovati Vidovdanski kult od Vidovog kulta; većina Srba ne asocira Vidovdan s poganskim božanstvom kojemu je on prvobitno bio posvećen, nego s Kosovskom bitkom i njezinim junacima, ali to u biti ne mijenja ništa, jer je etos tih junaka stari poganski etos osvete i oživljavanja herojskog pretka.

ugovora koji je stvorio plodno tlo za nove ratove. Dvadeset i osmog lipnja 1921. godine srpske političke stranke su izglasale "Vidovdanski ustav" za novu Državu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je pružio zakonsku osnovu za srpsku hegemoniju i učinio državu nestabilnom jer ga nesrbi nisu prihvatili. Važnost koju je monarhistička Jugoslavija pridavala tom blagdanu očitovala se je i izboru Vidovdana kao završnog dana školske godine u čitavoj zemlji. Staljin je izabrao Vidovdan 1948. godine za proglašenje osude jugoslavenskog vodstva po Kominterni, uvjeren da će taj čin potaknuti rušenje Titova režima. Četrdeset i jednu godinu kasnije Slobodan Milošević je po prvi puta zaprijetio upotrebom vojne sile za prekrajanje Jugoslavije po svojoj mjeri u svojem govoru na Kosovu na Vidovdan 1989., prilikom šestote godišnjice Kosovske bitke. Jugoslavenska narodna armija započela je prvi od ratova za Veliku Srbiju uoči Vidovdana 1991. A francuski predsjednik François Mitterrand izabrao je 28. lipnja 1992. za svoj posjet Sarajevu. Taj je posjet, u vrijeme velikih pokolja Muslimana u sjevernoj i istočnoj Bosni, spriječio udar NATO-a na Srbe i nastavio francusko-srpski savez koji je započeo ubojstvom u istom gradu i na isti dan sedamdeset i osam godina ranije.

Izbor Vidovdana za glavni srpski nacionalni praznik simbolizira trijumf poganskoga plemenskog etosa i povezivanje tog etosa s imperijalnim ambicijama.[211] Stari poganski bog sunca i rata postao je zaštitnik nacije, a njegov je duh prožeo sve srpske staleže i ustanove, uključujući Srpsku pravoslavnu crkvu. Upozoravajući na neke uznemirujuće osobine vidovdanskog kulta, Miodrag Popović je, u knjizi napisanoj sedamdesetih godina, ispravno predvidio da bi taj kult rata i poraza mogao dovesti do novoga srpskog poraza:

> *Vidovdanski kult, koji meša istorijsku zbilju sa mitskom realnošću, stvarnu borbu za slobodu sa sačuvanim paganskim sklonostima (osveta, klanje i prinošenje žrtve, oživljavanje herojskog pretka),*

211 Miodrag Popović nalazi moralnu pobjedu poganstva nad kršćanstvom u jednoj od najstarijih narodnih pjesama s temom Nebeske Srbije, "Kneževa večera", u kojoj knez Lazar pogrešno optužuje Miloša Obilića kao izdajicu. Vidi "Vidovdan i časni krst", str. 99-110.

potencijalno sadrži u sebi sve osobine sredina sa neukroćenim mitskim impulsima. Kao određena faza u razvitku nacionalnog mišljenja, on je bio istorijski neophodan. Ali, kao trajno stanje duha, vidovdanski kult može biti i koban po one koji nisu u stanju da se iščupaju iz njegovih pseudomitskih i pseudoistorijskih mreža. U njima, savremena misao, duh čovekov, može doživeti novo Kosovo: intelektualni i etički poraz.[212]

Krvav preporod srpske države

Dok su habsburški Srbi uživali blagostanje i mir, asimilirali zapadnu kulturu i postali avangarda u modernizaciji Srbije, Srbi su u Osmanskom Carstvu usredotočili svoje napore na borbu za nezavisnost. Međutim, oslobađanje od turske vlasti, koje je započelo s Prvim srpskim ustankom 1804. godine, a završilo postizanjem punog suvereniteta 1878. godine, nije značilo oslobađanje od nasilja. Naprotiv, dugo je ratovanje značilo porast nasilja, uključujući i "etnička čišćenja".

Vođa Prvoga srpskog ustanka bio je nepismen uzgajatelj svinja i hajduk Kara Đorđe Petrović, osnivač dinastije Karađorđevića. Poput većine hajduka, i on je bio vrlo okrutan. Pucao je na svog očuha kad je ovaj odbio bježati zajedno s njim iz Srbije pred uspješnim turskim protunapadom "i naredio jednom od svojih drugova da zada smrtni udarac starcu koji se je

212 Ibid., str. 150. Neki istaknuti srpski pisci dvadesetog stoljeća oprli su se kultu boga rata. Roman Rastka Petrovića "Dan šesti", završen 1934., opisuje kaos i muke pri povlačenju srpskih snaga kroz Albaniju 1915. u kojem je on sudjelovao. Zbog tmurnog prikaza te kampanje, roman nije mogao biti objavljen u kraljevini Jugoslaviji. Petrovićev suvremenik Miloš Crnjanski (1893.-1977.) snažno je izrazio nihilističko razočaranje nad kultom rata i smrti u nizu "Vidovdanskih pesama", napisanom oko 1920. On započinje "Himnu", prvu pjesmu tog niza, izjavom: "Nemamo ničeg. Ni Boga ni gospodara./Naš Bog je krv", "Sabrane pesme", 11. "Zdravica", kao i većina Crnjanskovih "Vidovdanskih pesama", predstavlja sarkastičnu osudu nekrofilije koja je bitna komponenta vidovdanskog kulta:

Da živi groblje!
Jedino lepo, čisto i verno.
Da živi kamen i ruševine!
Prokleto što cveta u visine.

Mi smo za smrt! (13)

savijao u agoniji".[213] Jednom je napao svoju vlastitu majku gurajući pčelinju košnicu na njezinu glavu. Naredio je da se njegov jedini brat objesi na kućnim vratima i zabranio svojoj majci da javno oplakuje svog sina. Kad bi ga netko rasrdio, "ne bi ni čekao da naredi svojim momcima da ga izudaraju, nego bi sam ubio protivnika, a nije poštedio nikoga".[214]

Od 1817. godine – kada je Kara Đorđev suparnik Miloš Obrenović, vođa Drugoga srpskog ustanka i osnivač dinastije Obrenovića, dao ubiti Kara Đorđa (i poslao sultanu njegovu odrubljenu glavu) – do 1903. godine tri od sedam vladara Srbije (članovi dviju suparničkih dinastija) bila su ubijena, svi od srpske ruke. Od ostale četvorice jedan je umro u manje od mjesec dana nakon što je ustoličen teško bolestan, jedan je bio zbačen, a jedan je abdicirao zbog bolesti.

Crkva u Srbiji nije bila u stanju učiniti mnogo na suzbijanju nasilja i bezakonja jer je, za razliku od Srpske pravoslavne crkve u Habsburškoj Monarhiji, imala malo ugleda i utjecaja. "Kao i ostali seljaci, svećenici su bili većinom siromašni, jer im se sav prihod sastojao uglavnom od neredovnih i mršavih priloga za krštenje, venčanje, opelo i druge obredne radnje. U crkvi su služili vrlo retko, nekad od godine do godine".[215] Metropolit Petar Jovanović, primas Srbije od 1833. do 1859. godine, bio je prvi biskup u modernoj Srbiji s višim školovanjem. Ali intelektualna slabost crkve nije bila njezin jedini nedostatak, kao što ukazuje jedan američki povjesničar:

> *Srpsko svećenstvo nije trpjelo samo od niske razine kulture, nego je među njima bilo mnogo ljudi bez naročitog vjerskog poziva ni moralnih kvaliteta. U njihovim redovima bilo je mnogo nitkova svake vrste – lopova, pijanica, silovatelja, nadriljekara i tome sličnih. Jedan lutajući svećenik odlikovao se time da su ga iz službe isključila tri razna biskupa. Drugi je ukrao novčarku kolegi*

213 Ranke, "History of Servia", str. 203. Ranke je ovako karakterizirao Karađorđevo ponašanje: "Svojim karakterom on je vrlo sličan junacima slavljenim u srpskim narodnim pjesmama" (p. 207). Ranke je ipak pisao o Srbima i njihovoj borbi s naklonošću.

214 Ibid., str. 206.

215 Dragoslav Janković, "Vođi i učesnici prvog ustanka" u Minčeta i Vučinić, "Srbi i demokratija", str. 9.

koji je bio na samrti. U nekim manastirima nitko od redovnika nije poštivao pravila. Župnici su odbijali davati sakramente onima koji nisu htjeli plaćati njihove nezakonito visoke pristojbe.[216]

Knez Miloš Obrenović (koji je vladao 1815.-1839. i 1858.-1860.) bio je nepismeni tiranin, ubojica i lihvar, ali je u isto vrijeme bio pobožan čovjek koji se brinuo za poboljšanje discipline u crkvi. Uslijed njegovih nastojanja, kao i metropolita Petra i drugih, stanje u crkvi se postupno popravilo.

Zadnja promjena dinastije u Srbiji odigrala se je 1903. godine kada je proaustrijskog kralja Aleksandra Obrenovića ubila grupa oficira koja je htjela dovesti na prijestolje proruskog Karađorđevića. *New York Times* je donio sljedeći izvještaj o tom brutalnom ubojstvu kralja:

> Kralj se bacio na koljena i molio za svoj život, obećavajući da će udovoljiti svakom zahtjevu, potpisati svaki dokument, pristati na odlazak iz zemlje ili odstraniti kraljicu Dragu – svašta, bilo šta, samo ako ga ne ubiju.
> Oficiri su grubo odgovorili: "Prekasno je", i opalili u njega. I kraljica je pala na koljena i zamolila oproštenje za svoje ponašanje, ali jedan od oficira, nazivajući je pogrdim imenom, rekao joj je da je dovoljno dugo bila kraljica. Jedan od urotnika, nakon što je podvrgnuo kraljicu surovim uvredama, posijekao ju je sabljom, dok su drugi pucali u nju. I kralja su posijekli sabljama. Urotnici su zatim dovukli kralja i kraljicu do prostorije na pročelju zgrade i bacili ih preko balkona na travnjak pred palačom... Kralj i kraljica su još bili na životu između jednog i dva sata.
> U međuvremenu su dva oficira pozvala dva kraljičina brata da dođu u kuću zapovjednika beogradske divizije, gdje su im dali po čašu vode i rekli neka se oproste jedan od drugoga. U času kad su se zagrlili, oficiri su zapucali i ubili ih.[217]

216 Petrovich, "A History of Modern Serbia", sv. 1, str. 213-214.

217 "New York Times", 14. lipnja 1903., str. 11. Organizator atentata bio je Dragutin Dimitrijević Apis, pukovnik u srpskome glavnom štabu i predsjednik terorističke organizacije "Crna ruka". Jedanaest godina kasnije on je organizirao atentat u Sarajevu na nasljednika na austro-ugarsko prijestolje.

Godinu dana prije tih ubojstava jedan zlokoban tekst pojavio se u najuglednijem beogradskom književnom časopisu *Srpskom književnom glasniku* izražavajući stav koji je kasnije doveo do mnogo više ubojstava. U članku naslovljenom *Srbi i Hrvati* Nikola Stojanović je zanijekao da Hrvati, o kojima govori s mnogo prezira, sačinjavaju posebnu narodnost i ustvrdio da su oni na putu da postanu Srbi: "Jedna stranka mora podleći. Da li će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost što žive svuda pomešani sa Srbima, i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak". Dobrovoljna asimililacija bila je, po Stojanovićevu mišljenju, jedino povoljno rješenje jer "Ta se borba mora voditi 'do istrage naše ili vaše'. Jedna stranka mora podleći."[218] Užasavajuća parola je stavljena među navodne znakove jer se radi o adaptaciji Njegoševa stiha "Do istrage turske ali naše".[219]

Petar I (1903.-1914.), ustoličen po časnicima koji su, kako se čini, bez njegova znanja izveli atentat na kralja Aleksandra Obrenovića, iskreno se trudio da okonča začarani krug nasilja i pretvori Srbiju u civiliziranu zemlju osnovanu na vladavini zakona. Reforme koje je zagovarao i objavljivanje kjige Johna Stuarta Milla *O slobodi*, koju je on sam preveo, očituju njegovu namjeru da oslobodi Srbiju od tereta svoje prošlosti.

Važan razlog što kraljeve dobre namjere nisu bile plodnije bila je agresivna protuaustrijska i protuturska politika Srbije, pojačana njegovom vlastitom proruskom orijentacijom i, naročito, utjecajem vojnih krugova. Nesreća je Srbije što su njezini vojni podvizi bili vrlo uspješni. Srpske pobjede u dva balkanska rata 1912. i 1913. godine udvostručile su površinu srpske države proširenjem na teritorije Sandžaka, Kosova i Makedonije gdje su nesrbi predstavljali znatnu većinu. Srbija se odjednom pretvorila iz etnički homogene države u takvu u kojoj su Srbi sačinjavali manje od

218 Nikola Stojanović, "Srbi i Hrvati", "Srpski književni glasnik", sv. 4 (1902.), str. 1149-1159. Časopis koji je objavio Stojanovićev članak "je u to vreme nesumnjivo predstavljao stecište i glasilo intelektualne elite tadašnje mlade srpske građanske klase, njenog najliberalnijeg i najkulturnijeg krila". Marko Ristić, "Politička književnost" (Zagreb, Naprijed, 1958.), str. 187. Članak je bio uskoro pretiskan u jednim srpskim novinama u Zagrebu što je izazvalo protusrpske demonstracije.

219 Njegoš, "Gorski vijenac", v. 132.

dvije trećine pučanstva. Širenje Srbije se pokazalo zaprekom njezinu razvoju jer energije koje su mogle biti iskorištene za njezinu modernizaciju i uvođenje vladavine zakona bile su skrenute na dominiranje i asimilaciju velikog broja nesrba unutar njezinih granica. Teror je bio izabran kao metoda vladanja nad podanicima kojima su bila uskraćena prava i nacionalni identiteti.

Usprkos tome, relativno prosvjećena vladavina Petra I potakla je stvaranje mita o zlatnom dobu moderne Srbije:

> *Ovaj mit je već tada postao značajan politički instrument, koji je upotrebljavan za legitimisanje brutalnog ubistva kraljevskog para, političkog progona novog režima, bojkota međunarodne zajednice koji je, jači ili slabiji, trajao do kraja ovog razdoblja, kao i za prikrivanje jakog političkog uticaja vojske. Posle ujedinjenja, 1918, mit o "zlatnom dobu" upotrebljavan je... kao argument u prilog tezi da je Srbija u Jugoslaviji jedini baštinik modernih, liberalnih državno-pravnih i političkih tradicija čime se pribavljao legitimitet centralizmu s jasno srpskim predznakom. Istoriografija, pre svega posleratna, takođe je dala značajan doprinos očuvanju ovog mita, čak i onda kada je, kao istoriografija komunističke provenijencije, bila daleko od glorifikacije ovog režima.*[220]

To ne znači da jaka težnja za vladavinom zakona nije bila prisutna u Srbiji na početku dvadesetog stoljeća, nego samo da je ona bila osujećena naporima na obnovi srpskog carstva, u skladu s obećanjima nacionalne mitologije.

220 Popović-Obradović, "Zablude o 'zlatnom dobu'", str. 15. Drugi srpski analitičar je zapisao 1928.: "Pravog i istinskog parlamentarizma mi nismo imali ni ranije u Kraljevini Srbiji, niti ga danas imamo u Kraljevini SHS, i ako smo počev od Ustava 1888. stalno živeli i danas živimo u obmani, da ga imamo.", Fedor Nikić, "Da li smo imali i da li danas imamo parlamentarizam" u Minčeta i Vučinić, "Srbi i demokratija", str. 133.

Visoka cijena imperijalističkih ambicija

Širenje Srbije u ranome dvadesetom stoljeću nije nipošto bilo spontano. Planovi za stvaranje Velike Srbije izraženi su sredinom prethodnog stoljeća i od tada je stvaranje drugoga srpskog carstva postalo osnovom srpske vanjske politike. Najvažniji politički dokument za namjeravanu ekspanziju *Načertanije* napisao je 1844. godine Ilija Garašanin, ministar unutarnjih poslova Kneževine Srbije, kao tajni politički dokument.[221] *Načertanije* su sastavljene svega tri godine prije objavljivanja drugog djela od osnovne važnosti za oblikovanje modernog velikosrpstva - Njegoševa *Gorskog vijenca*. Garašanin je bio jedna od najvažnijih političkih ličnosti u Srbiji između 1843. i 1867. godine, a njegov je program izričito postavio uskrsnuće Dušanova carstva kao cilj srpske vanjske politike:

> *Srpska država koja je već srećno počela, no koja se rasprostirati i ojačati mora, ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13-ga i 14-ga stoljetija i u bogatoj i slavnoj srpskoj istoriji. Po istoriji ovoj zna se da su srpski carevi počeli bili grčkom carstvu mah otimati i skoro bi mu konac učinili te bi tako na mesto propadšeg istočno-rimskog carstva srbsko-slavensko carstvo postavili i ovo naknadili. Car Dušan silni primio je već grb carstva grčkog. Dolazak Turaka prekinuo je ovu promenu i preprečio je ovaj posao za dugo vreme, no sad, pošto je sila turska slomljena i uništena tako reći, treba da počne isti onaj duh dejstvovati, prava svoja na novo tražiti, i prekinuti posao na novo nastaviti.*[222]

221 "Načertanije" su bile uglavnom nepoznate dok ih nije po prvi puta u potpunosti objavio Milenko Vukičević 1906. Vidi "Program spoljne politike Srbije na koncu 1844. godine", "Delo", sv. 38 (1906.), str. 321-336.

222 Garašanin, "Načertanije" u Čović, "Izvori", str. 67.

Dva su dokumenta izvršila znatan ujecaj na Garašaninov program. Jedan od njih je memorandum *Conseils sur la conduite ŕ suivre par la Serbie*[223] koji je poljski aristokrat Adam Czartoryski objavio 1843. godine. Knez Czartoryski bio je vođa grupe poljskih emigranata u Parizu čiji je glavni cilj bio ograničenje ruskog utjecaja. U nastojanju da prilagodi taj memorandum kako bi postao prihvatljivijim za Srbe, Czartoryskijev agent u Beogradu, Čeh František A. Zach, pripremio je dokument poznat kao *Zachov plan.*[224] Bitna ideja obaju dokumenata bila je da bi Srbi morali surađivati s ostalim južnoslavenskim narodima u stvaranju zajedničke države, neovisne o Rusiji kao i o Austriji. Garašanin je slijedio Zachov tekst vrlo vjerno. On je čak prepisivao čitave paragrafe gotovo doslovno, ali gdje god je Zach koristio izraz *južni Slaveni,* Garašanin ga je zamijenio sa *Srbi* i pretvorio program južnoslavenske zajednice, sličan *ilirskom*, u program Velike Srbije.

Garašaninov je program izložio mjere potrebne da bi svi južnoslavenski teritoriji u Osmanskom Carstvu i sjevernoj Albaniji postali dijelom Velike Srbije ili ovisni o njoj. "Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen ocepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srbskog, opet veliku novu srbsku državu sagraditi i podignuti mogla."[225] Garašanin je bio svjestan da "temelj srpske politike,... sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju"[226] znači sukob s Austrijom: "Austrija dakle mora pod svim obstojateljstvima biti neprestano neprijatelj srpske države; sporazumjenije dakle i sloga sa Austrijom jeste za Srbiju politička nemogućnost."[227]

---

223 Archives Czartoryski 5404, "Spomenik Srpske kraljevske akademije", sv. 91 (Beograd, 1939.), str. 105-115.

224 František A. Zach, "Plan", Ibid., str. 75-102.

225 Garašanin, "Načertanije" u Čović, *Izvori*, str. 71.

226 Ibid., str. 65.

227 Ibid., str. 66. Najistaknutiji srpski socijalist devetnaestog stoljeća Svetozar Marković (1846.-1875.) protivio se Garašaninovoj ideji unitarističke Velike Srbije. Marković je bio svjestan da bi pokušaj da se svi Srbi uključe u jednu nacionalnu državu doveo do sukoba s analognim pokušajima drugih nacija. Umjesto toga on je zagovarao federaciju srpskih zemalja unutar šire federacije koja bi obuhvatila i Bugarsku, "a ova federacija može se vrlo lako raširiti u federaciju naroda na Balkanskom poluostrvu i još dalje, ako se uzmu u račun naši susedi preko Save i Dunava". Međutim, poput Garašanina i ostalih pobornika Velike Srbije, i Marković je smatrao Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i neke južnoslavenske teritorije pod habsburškom vlašću srpskim zemljama. Bosna je, naprimjer, po njegovoj definiciji "zemlja gde je srpski narod podeljen na tri vere.", "Sabrani spisi", sv. 4 (Beograd, Kultura, 1965.), str. 422.

Garašanin je slijedio Dušana i u njegovoj želji da osvoji Carigrad (koji je, u međuvremenu, postao turski Istanbul), kolijevku pravoslavnog kršćanstva, i da zadobije prevlast nad Bugarskom, što bi neminovno dovelo do sukoba s ruskom vanjskom politikom. To je razlog za proturusko raspoloženje u *Načertanijama*, ali su Srbi uskoro napustili vrlo nerealistične pretenzije na Istanbul, a povremeni kasniji planovi za zajednicu s Bugarskom bili su većinom federalistički. Međutim, osvajanje Makedonije, koje bi Srbiji dalo izlaz na Egejsko more, ostalo je važan cilj srpske vanjske politike i jedan od razloga za srpsko sudjelovanje u Balkanskim ratovima 1912.-1913.

Svega četiri godine nakon što je Garašanin sastavio svoj program, revolucionarni događaji iz 1848. godine potresli su Habsburšku Monarhiju u njezinim temeljima. To je bio dodatan razlog da Srbija usmjeri svoje ekspanzionističke napore i prema zapadu i sjeveru, to jest Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Vojvodini, a većina njih nije nikada bila dio srpske države. Umjesto zajedničke vjere i kulture, povezujućih elemenata Dušanova carstva, jezik i etnicitet postali su glavni kriteriji za oblikovanje modernoga srpskog carstva.

Vojni uspjesi Srba u Balkanskim ratovima 1912.-1913. zadovoljili su većinu njihovih teritorijalnih aspiracija na istoku i jugu, ali je Austro-Ugarska, koja je uključivala Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Vojvodinu, stajala na putu širenja prema zapadu i sjeveru. Stoga je destabilizacija toga mnogonacionalnog carstva postala najvažniji cilj srpske vanjske politike. U takvoj je situaciji jedan srpski terorist opalio hice koji su ubili nadvojvodu Franju Ferdinanda, austro-ugarskog prijestolonasljednika, i njegovu ženu u Sarajevu 1914.

Neki ljudi smatraju teroristička djela potrebnim ali tragičnim sredstvom za ostvarenje svojih ciljeva. Sarajevski teroristi su bili radikalniji. Oni su vidjeli krvoproliće kao sakrament potreban za dobrobit nacije. "U krvi je život rase, u krvi je bog nacije, smrt je predhodila *Vaskrsu*, atentat je *Vaskrs* nacije. Smrt stotine sinova *Jugoslavije* dokaz je *Markove* dinamike, a smrt dvojica *heroja* njenih Vaskrs je našega srca", zapisao je jedan

od zavjerenika u svoj dnevnik kad je čuo da je atentat na nadvojvodu Ferdinanda uspio.[228] Nacionalizam je bio religija zavjerenika i, slijedeći Njegoševu uputu, oni su podigli njezin oltar na krvi. Gavrilo Princip, ubojica, znao je *Gorski vijenac* napamet. Značajno je da je ubojica sultana Miloš Obilić najcjenjeniji junak u Njegoševu spjevu.

Događaji koji su uslijedili nakon sarajevskog atentata doveli su do još veće ekspanzije Srbije nego što se moglo očekivati. Srbi nisu vidjeli u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorenoj 1918., zajednicu jednakopravnih naroda, nego Veliku Srbiju. Ona je u stvari i bila Velika Srbija, sa srpskim kraljem, srpskim glavnim gradom, te vladom i vojnim aparatom kojima su na čelu bili Srbi.

U svojim prvim godinama novo je kraljevstvo formalno bilo parlamentarna demokracija, ali u praksi je ono bilo apsolutna monarhija. Moć parlamenta, u kojemu su Hrvati sačinjavali najjaču oporbenu grupu, bila je strogo ograničena, ali ni to ograničenje nije bilo dovoljno za kralja i političku elitu u Srbiji. *Politika*, vodeći srpski dnevni list, *Samouprava*, glasilo vladajuće Radikalne stranke, i beogradske novine *Jedinstvo,* koju je subvencionirao predsjednik vlade Velja Vukičević, otvoreno su zagovarali ubojstvo vođa oporbe. Jedan članak u *Jedinstvu* od 14. lipnja 1928. godine, naslovljen *Sa svinjama može se samo njihovim jezikom razgovarati*, zaključio je takvim zahtjevom: vama je "prva dužnost bila i ostaje, da jednog istog dana i Svetozara Pribičevića u Beogradu i Stjepana Radića u Zagrebu ubijete".[229] Šest dana kasnije Puniša Račić, srpski zastupnik iz Crne Gore,

228 Todor Ilić, citira Dedijer, "Sarajevo 1914" (Beograd, Prosveta, 1966.), str. 571. Friedrich Heer posvećuje poglavlje "Franz Ferdinand, Gavrilo Princip, Adolf Hitler" sličnostima između uvjerenja mladih revolucionara iz pokreta Mlada Bosna i Hitlerovih uvjerenja u "Der Glaube des Adolf Hitler: Anatomie einer politischen Religiosität" (Munich, Bechtle, 1968.), str. 171-179. I Hitler je bio oduševljen atentatom jer bi Ferdinandova namjera da dade austrijskim Slavenima jednaka prava kao i Austrijancima i Mađarima učinila Austro-Ugarsku monarhiju još manje germanskom i stabilnijom:
"Kada je vijest o ubojstvu nadvojvode Franje Ferdinanda stigla u München,... ja sam u prvom času bio zabrinut da su metci možda bili ispaljeni iz pištolja njemačkih studenata, koji su, ojađeni prijestolonasljednikovim stalnim radom na slaveniziranju, željeli osloboditi njemački narod od toga unutrašnjeg neprijatelja... Ali kad sam, uskoro, čuo imena navodnih ubojica i, osim toga, pročitao da je ustanovljeno da su Srbi, obuzela me je lagana jeza nad tom osvetom nepronicljive sudbine. Najveći prijatelj Slavena pao je pod metcima slavenskih fanatika.", "Mein Kampf" (München, F. Eher Nachf., 1939.), str. 162.

229 Citira Zvonimir Kulundžić u "Atentat na Stjepana Radića" (Zagreb, Stvarnost, 1967.), str. 207.

odazvao se tom pozivu ubojstvom dvaju hrvatskih zastupnika u sali parlamenta u Beogradu i ranjavanjem još nekolicine, ukjučujući vođu hrvatske oporbe Stjepana Radića koji je umro nekoliko tjedana kasnije.[230]

Umjesto da izrazi žaljenje Hrvatima i obuzda pretjerani centralizam, kralj Aleksandar odgovorio je pojačanom represijom. Proglašujući svoju osobnu diktaturu 6. siječnja 1928. godine, on je izjavio da "Parlamentarizam dovodi do duhovne dekadence i narodnog nejedinstva, umesto da ojača duh narodnog i državnog jedinstva". On je zabranio svaku političku djelatnost i upotrebu hrvatskih, slovenskih, pa čak i srpskih nacionalnih simbola, te izmijenio unutarnje granice, tako da su Hrvatska i ostale sastavne jedinice monarhije, uz iznimku Slovenije ali uključujući Srbiju, prestale postojati kao geografski, odnosno politički entiteti, a Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je preimenovana u Jugoslaviju. Time je hrvatska državnost po prvi puta prekinuta u više od tisuću godina. Srpsko odustajanje od vlastitoga nacionalnog imena može se činiti kao ustupak južnoslavenskom jedinstvu, ali je ustvari odražavalo namjeru da se mnogonacionalna država pretvori u državu jedne nacije. Komentar češkog pisca Karela Havlíčeka iz 1844. godine o ruskom panslavizmu može se primijeniti i na srpski jugoslavizam, ako se riječ "ruski" zamijeni sa "srpski", a "slavenski" s "jugoslavenski": "Srbi vole nazivati jugoslavenskim sve što je srpsko, zato da bi kasnije mogli nazvati srpskim sve što je jugoslavensko".

Vlasti u Beogradu su se do tada služile otvorenim terorom protiv Albanaca i Makedonaca, ali sada je teror bio primijenjen i u Hrvatskoj gdje je nekoliko istaknutih ličnosti bilo ubijeno ili divljački premlaćeno.[231] A Vasa Čubrilović, sudionik u zavjeri protiv nadvojvode Franje

230 S ubojicom se postupalo vrlo blago. Kazneni zakon je izmijenjen prije njegova procesa da bi ga se poštedilo smrtne kazne. U svojem izvještaju državnom tajniku u Washingtonu, američki veleposlanik je karakterizirao sudski proces kao odvratan. Dva suradnika i poticatelja bila su oslobođena, a Račić je služio kaznu živeći u vili upravitelja kaznenog zavoda i uživajući slobodu kretanja.

231 Intelektualni i politički prvaci bili su prvenstveni ciljevi. Međunarodno priznat povjesničar Milan Šufflay ubijen je 1931. Njegovo ubojstvo je izazvalo proteste Alberta Einsteina, Heinricha Manna i drugih istaknutih ličnosti. Vidi "Einstein Accuses Yugoslavian Rulers in Savant's Murder", "New York Times", 6. svibnja 1931., str. A1). Drugi istaknuti povjesničar, Ivo Pilar, koji je objavio knjigu "Die südslawische Frage und der Weltkrieg in 1918", pod pseudonimom Südland, nađen je mrtav 1933., uskoro nakon što su ga vlasti identificirale kao autora. Dužnosnik na čelu HSS-a, nakon što su ostali prvaci stranke bili ubijeni ili utamničeni, Josip Predavec ubijen je iste godine.

Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine, u toj je atmosferi izložio svoj program za protjeravanje Albanaca i naglasio: "Jedini način i jedino sredstvo to je brutalna sila jedne organizovane državne vlasti, u čemu smo mi uvek bili iznad njih".[232]

Francuski državnik Robert Schuman, jedan od budućih tvoraca Europske zajednice, napisao je izvještaj nakon svojeg posjeta Hrvatskoj i Sloveniji 1934. godine. Evo jednog odlomka:

> *Upotreba riječi "Slovenac" i "Hrvat" je općenito zabranjena; mora se reći "Jugoslaven". Administrativne jedinice su drastično izmijenjene da bi se izbrisalo sjećanje na povijesne i etničke granice.*
> Sve funkcije od ikakve važnosti rezervirane su za Srbe. Od 200 generala dvojica su Hrvati, jedan od kojih se nalazi u misiji u Albaniji. Samo jedan istaknut diplomat je Hrvat. U Bosni je 30 sudaca, 29 od njih Hrvati, bilo prisiljeno na umirovljenje pod izgovorom štednje. Među mladim kandidatima, prednost se uvijek daje Srbima. Hrvatski učitelji se u velikim brojevima šalju u staru Srbiju i Makedoniju, područja koja su vjerski i kulturno sasvim različita od hrvatskih.
> Ono malo Hrvata i nešto brojnijih Slovenaca u službi režima bili su privučeni mamcem osobnih koristi.
> Policija je u potpunosti srpska; organizirana po uzoru na rusku carističku policiju, ona ulijeva strah kroz mrežu doušnika (u Zagrebu, Splitu, itd., tisuće osoba nalaze se na platnom spisku policije); kroz mučenje zatvorenika koji odbijaju denuncirati svoje prijatelje; kroz samovolju i strogost administrativnih sankcija, policija može presuđivati bez davanja mogućnosti priziva na sudske organe. Gosp. Trumbić, prvi jugoslavenski ministar vanjskih poslova, potpisnik Trianonskog ugovora, bio je uzrok zatvorskim

232 "Iseljavanje Arnauta" u Čović, "Izvori velikosrpske agresije", str. 111. Čubrilovićevo predavanje, održano u Beogradu 1937., objavljeno je po prvi puta 1988.

kaznama nekolicine prijatelja koje je pozvao na večeru u restauraciju za vrijeme svog putovanja u Split i Banja Luku prošlog lipnja; prekršaj: sudjelovanje na političkom sastanku; sankcije: nekoliko mjeseci zatvora i globe u iznosu do 182.000 dinara (60.000 francuskih franaka). Takve činjenice se ponavljaju svakog tjedna.
Gosp. Korošec, Slovenac, predsjednik vlade krajem 1928. i član prve diktatorske vlade, zatočen je već dvije godine. Nije se usudio sastati se sa svojim kolegom Trumbićem ili sa mnom (dok sam se nalazio na udaljenosti od 100 metara od njegove rezidencije). Drugi se se mogli sastati sa mnom samo poslije deset sati navečer u kući nekog trećeg, uz beskrajne mjere opreza. Neki su me pak molili neka im se ne približavam.[233]

Takve su bile okolnosti kada je jedan hrvatski član raspuštene Jugoslavenske skupštine, Ante Pavelić, organizirao nezakonit pokret zvan Ustaški pokret, posvećen razbijanju Jugoslavije pod svaku cijenu. Jedna od akcija tog pokreta, u suradnji s makedonskim separatistima, bio je atentat na kralja Aleksandra prilikom njegova posjeta Francuskoj 1934. godine.

Pojava Ustaškog pokreta bila je nesretna reakcija na srpski teror. Prije toga nije u Hrvatskoj nikada bilo organiziranoga političkog terorizma i pokret je privukao vrlo malo pristaša. Prema *Jugoslavenskoj enciklopediji* "u zemlji se nije formalno izgradila ustaška organizacija niti je broj aktivnih ustaša bio znatan. Radilo se o grupicama, regionalno lociranim, ili o izoliranim pojedincima koji su djelovali na ustaškoj platformi".[234] Ogromna većina Hrvata okupila se oko Hrvatske seljačke stranke i njezina programa pasivnog otpora i političke nagodbe. Čak se i velik broj Srba pridružio HSS-u da izrazi svoje protivljenje srpskoj kraljevskoj diktaturi.[235] Ali 1941. godine kada je Jugoslavija, nemoćna uslijed unutarnjih

233 "Documents diplomatiques français, 1932-1939", serija 1., sv. 7 (Pariz, Imprimerie nationale, 1979.), str. 650.

234 "Ustaše", "Enciklopedija Jugoslavije" (Zagreb, Leksikografski zavod, 1971.).

235 Svetozar Pribičević (1875.-1936.), prvak Srpske autonomne stranke od 1903., suosnivač Hrvatsko-srpske koalicije 1905. i graditelj unitarističke države 1918. godine, ušao je u savez s HSS-om 1927. radi zajedničke borbe protiv beogradske centralističke politike.

sukoba, bila brzo pregažena od sila Osovine, fašistička Italija i nacistička Njemačka su dovele ustaše na vlast nakon što je vodstvo HSS-a odbilo nacističku ponudu za formiranje kolaboracionističke vlade. Zajedno s okupacijskim vojskama, četnicima i partizanima, ustaše su pretvorile raspalu Jugoslaviju u klaonicu.

Na kraju Drugoga svjetskog rata ponovno je uspostavljena Jugoslavija pod komunističkom vlašću. Obećanje federalnog rješenja u kojem će svaki narod imati jednaka prava bilo je važan čimbenik u uspjehu partizanskog pokreta pod Titovim vodstvom. Ali u praksi, federalizam ranoga poslijeratnog razdoblja Jugoslavije bio je, kao i njegov sovjetski predložak, samo pročelje za strogo centralizirani sustav. Centralizam je omogućio Srbima - najbrojnijoj naciji čiji je glavni grad bio istovremeno i savezni glavni grad - dominantan položaj u novoj državi. Čak i nakon što je centralizam oslabio a federalizam bio shvaćen ozbiljnije, Srbi su dominirali u saveznoj administraciji. Prema podacima objavljenima 1969. godine od 5,885 saveznih dužnosnika 4,334 bili su Srbi. A od 1953. do 1978. godine svi su jugoslavenski ministri vanjskih poslova isto tako bili Srbi. I Crnogorci su bili visoko zastupljeni, s 424 dužnosnika – zastupljenost skoro tri puta veća od njihova udjela u pučanstvu. Etnički Albanci, otprilike dva i pol puta brojniji od Crnogoraca, bili su zastupljeni sa svega jedanaest saveznih dužnosnika.[236]

Aleksandar Ranković (1909.-1983.), tvorac tajne policije komunističke Jugoslavije i ministar unutarnjih poslova u najrepresivnijem razdoblju te države, isticao se među vodećim dužnosnicima korištenjem centralizirane policijske države za srpske nacionalističke ciljeve. On je koristio snage sigurnosti pod svojom kontrolom za jačanje srpskih manjina po čitavoj Jugoslaviji, ističući se osobito u progonu kosovskih Albanaca. Sabotirao je gospodarske reforme jer je svako slabljenje režimske kontrole nad gospodarstvom bilo povoljno za dijelove Jugoslavije s jačom radnom etikom i razvijenijom industrijom nego u Srbiji. Zato su ga mnogi Srbi smatrali na-

236 Vidi "Ekonomska politika" (Beograd), 27. siječnja 1969., str. 12, za savezne dužnosnike; "Statistički godišnjak Jugoslavije, 1973" (Beograd, Savezni zavod za statistiku), str. 351, za podatke o popisu pučanstva iz 1971.

rodnim herojem, dok su ostali Jugoslaveni vidjeli u njemu oružje nacionalističkog i komunističkog tlačenja. Srpska nostalgija za Rankovićevom erom bila je očita na njegovu pogrebu u Beogradu 1983. godine, kao što pokazuje sljedeća novinska vijest: "Sedamdesettrogodišnji Srbin, čija je služba tijekom petnaest godina bila obilježena terorom policijske države, umro je u petak od srčanog napada. Prema novinskim izvještajima, oko 100.000 ljudi okupilo se na posljednji oproštaj s njim, povlađujući i kličući. Jedan odred Narodne armije ispalio je nekoliko plotuna za 'narodnog heroja'."[237]

Srpska sklonost politici čvrste ruke očitovala se i u izborima 1969. godine, jedinima za Titove vladavine u kojima su birači imali izbor između više od jednog kandidata. Srpski i crnogorski birači pokazali su sklonost čvrstorukaškim kandidatima, dok su svi ostali Jugoslaveni poduprli reformiste.[238] Zadnji izbori prije raspada Jugoslavije, 1990. godine, ponovili su isti obrazac: komunisti su izgubili vlast u svim jugoslavenskim republikama osim Srbije i Crne Gore.

Želja za očuvanjem dominantnog položaja u Jugoslaviji bila je glavni razlog sklonosti mnogih Srba centraliziranom, čvrstorukaškom režimu. Analogno, napori Hrvatske i Slovenije za liberaliziranje jugoslavenskog komunističkog režima i uvođenje tržišnog gospodarstva imali su podršku u očekivanju da će gospodarska liberalizacija i decentralizacija ojačati njihovu moć i zaštititi ih od srpske hegemonije. Stoga je srpski nacionalizam pokazao sklonost krutoj državnoj kontroli, dok su hrvatski i slovenski nacionalizmi bili skloniji slobodnom tržištu.

Pad Rankovića 1966. godine označio je početak jakog vala liberalizacije. Taj je razvoj otišao najdalje u Hrvatskoj dok krajem 1971. godine hrvatski reformisti nisu ugrozili jugoslavenski politički sustav – koji je još

237 "Frankfurter Allgemeine Zeitung", 24. kolovoza 1983., str. 3.

238 "U većini izbornih okruga u Srbiji u kojima je bilo natjecanja za izbor u Savezno vijeće, jedan od kandidata, redovito visoko odlikovan junak partizanskog rata, predstavljao je partizansku (i partijsku) 'staru gardu'; njegov suparnik je obično pripadao reformiranom i liberaliziranom postrankovićevskom partijskom aparatu. Stari partizani, 'divlji' i neželjeni kandidati, obilježeni kao komunistički konzervativci, pobijedili su mlade ljude pod 'službenim' pokroviteljstvom Partije". Dennison I. Rusinow, "American Universities Field Staff Reports", Southeast Europe Series, sv. 16, br. 6, str. 2.

uvijek bio lenjinistički – a time i beogradski monopol političke moći. U tom je trenutku Tito intervenirao, zbacujući čitavo hrvatsko reformističko vodstvo i zamjenjujući ga poslušnim čvrstorukašima i aparatčicima. Uslijed masovne čistke (uključujući utamničenje mnogih istaknutih intelektualaca i zatvaranje ustanova i publikacija), Hrvatsko proljeće bilo je zamijenjeno "hrvatskom šutnjom", a Slovenija je preuzela vodeću ulogu u borbi za političku i gospodarsku liberalizaciju sedamdesetih i osamdesetih godina.

Uprkos čistci iz 1971.-1972., kojoj su slijedile čistke manjeg opsega u ostalim republikama, reformisti su ponovno došli na vlast u Hrvatskoj kasnih osamdesetih godina. U Srbiji, gdje je čistka bila mnogo blaža, razvoj je išao u obrnutom smjeru: aparatčike ustoličene 1972. godine naslijedili su sredinom osamdesetih komunistički i nacionalistički čvrstorukaši pod vodstvom Slobodana Miloševića.

Korištenje tvrdog komunizma kao sredstva dominiranja nad drugim narodnostima nije jedino razjašnjenje njegove relativne popularnosti u Srbiji. Razlika između hrvatskih i slovenskih komunista, s jedne strane, te srpskih i crnogorskih, s druge, također je odražavao kulturno razmeđe koje je prolazilo kroz bivšu Jugoslaviju, kao što je primijetio jedan analitičar u doba sukoba između "eurokomunista" i Moskve:

> *Ispitivanje moguće primjene eurokomunističkih ideja u istočnoj Europi pokazuje da su im najprijemčivija ona područja istočne Europe koja nisu dio bizantske tradicije (Istočna Njemačka, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska i sjeverna Jugoslavija)... Čini se da je privlačnost eurokomunizma, za razliku od nezavisnog/nacionalnog komunizma, najmanja u Albaniji, Bugarskoj, Rumunjskoj i južnoj Jugoslaviji. U stvari, ukoliko se "eurokomunizacija" javljala u Jugoslaviji kao dio Titoizma, ona je imala svoje podrijetlo i najšire se primijenjivala u Sloveniji i Hrvatskoj.*[239]

239 Vernon V. Aspaturian, "Conceptualizing Eurocommunism: Some Preliminary Observations" u "Eurocommunism Between East and West" (Bloomington, Indiana University Press, 1980.), str. 14.

Crta koja dijeli katoličke i protestantske zemlje od pravoslavnih nije kruto kulturno razmeđe. Etnički i nacionalni tribalizam bio je vrlo jak u nekim zapadnoeuropskim zemljama u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, a Hrvatska je pod predsjednikom Tuđmanom pokazivala veću srodnost s Miloševićevom Srbijom nego sa zapadnim zemljama s kojima je bila u sustanarstvu stoljećima. S druge strane, u svakoj pravoslavnoj zemlji ima ljudi snažno opredijeljenih za uspostavu modernoga građanskog društva. Povoljan međunarodni ambijent može pomoći bar nekima od njih da postignu taj cilj. Pa ipak, usporedba zemalja koje su bile sastavni dio Habsburške Monarhije s onima koje su se oblikovale u okviru bizantske kulture a zatim potpale pod osmansku vlast pokazuje veliku razliku u njihovu uspjehu u tranziciji od komunizma na demokraciju i tržišnu privredu.

Nedavne brutalne srpske agresije nisu bile nužan rezultat povijesnog razvoja Srbije. Sljedeće poglavlje istražuje kako su nepovoljne okolnosti doprinijele snaženju nekih negativnih osobitosti srpskog nasljeđa i dovele do provale tribalističkih strahova i mržnji.

5. Začarani krug laži i straha

Đavao bijaše ubojica ljudi od početka i nije stajao čvrsto u istini, jer u njemu nema istine. Kad god govori laž, govori svoje vlastito, jer je lažac i otac laži. Ivan 8:44

Lažni podaci i stvarne mržnje

Bivša Jugoslavija bi bila otpornija protiv silovitog raspada da je poslije Drugoga svjetskog rata u njoj došlo do izmirenja između strana koje su bile u sukobu. Svi, a osobito oni najviše krivi - Hrvati i Srbi – trebali su priznati svoje pogreške i zločine, počinjene otkako su ušli u jugoslavensku zajednicu, i poduzeti korake potrebne radi sprječavanja novih sukoba u budućnosti. Veličina počinjenih zločina zahtijevala je takvu akciju, a izmirenje Francuske i Njemačke pružalo je dobar primjer. Međutim, taj se primjer nije mogao slijediti jer je manjkao bitan uvjet: sloboda, uključujući vrlo važnu slobodu informiranja.

Jedna od najpopularnijih parola komunističke Jugoslavije bila je "bratstvo i jedinstvo", ali laži koje je širio režim igrale su ključnu ulogu u potkopavanju i one ograničene količine osjećaja bratstva i jedinstva koji se razvio u borbi protiv stranih okupatora tijekom rata. Najkobnije od laži koje je uspješno širio propagandni aparat komunističke Jugoslavije sastojale su se u lažnim podacima o žrtvama Drugoga svjetskog rata. Ogromna pretjeravanja broja žrtava bila su lansirana da bi se uveličali gubici Jugoslavije i time dobile veće reparacije, prikrio opseg zločina koje su počinili komuni-

sti te da bi se ovi prikazali kao spasitelji od vanjskih agresora i genocidne politike domaćih nacionalista.

Jugoslavenske su vlasti dale Međunarodnoj komisiji za reparacije 1946. godine brojku od 1,706.000 jugoslavenskih žrtava rata bez ikakve dokumentacije. Nije poznato kako se došlo do tog broja, ali uoči Konferencije o reparacijama u Parizu 1947. godine, Savezni zavod za statistiku u Beogradu zatražio je od jednoga novog namještenika, studenta druge godine matematike Vladete Vučkovića, da izračuna "značajan broj" ratnih žrtava i dao mu dva tjedna da obavi taj posao.[240] Vučković je proračunao broj ratnih gubitaka na 1,7 milijun. Broj se nije odnosio na stvarne žrtve rata, to jest osobe ubijene u ratu ili poginule od uzroka povezanih s ratom. Umjesto toga, on je predstavljao procjenu demografskih gubitaka, to jest razliku između broja stanovnika poslije rata i broja koji bi bio dosegnut da nije bilo rata. Nezačeta djeca bila su uključena u te gubitke. Ta važna razlika bila je ignorirana i broj od 1.7 milijuna ostao je službeno potvrđen broj jugoslavenskih žrtava rata.

Mnogi partijski i državni dužnosnici nisu u početku bili svjesni opsega iskrivljenja, pa čak niti da je bilo iskrivljenja. Međutim, jedna obrada podataka o žrtvama rata napravljena 1964. godine pružila je jasan dokaz o opsegu netočnog iznošenja. Savezna Republika Njemačka zatražila je tu obradu podataka radi konačnog dogovora o financijskoj odšteti za jugoslavenske ratne žrtve.

Jugoslavenska je vlada zatražila izradu popisa ratnih žrtava u lipnju 1964. godine i do studenoga su podaci bili sakupljeni. Njihova obrada u Beogradu izazvala je zaprepaštenje jer je ispalo da je ukupan broj Jugoslavena stradalih u ratnim akcijama i progonima od strane sila Osovine i njihovih suradnika (ali isključujući žrtve snaga pod vodstvom komunista) bio niži od 600.000. Kad je revizija podataka proizvela samo manje ispravke, pristup im je bio strogo ograničen, premda su predani Saveznoj Republici Njemačkoj. Jugoslavenski komunistički režim nasta-

240 Vladeta Vučković opisuje događaj u članku pod nazivom "Sahrana jednog mita", "Naša reč" (N. Harrow, Middlesex), br. 368 (listopad 1985.), str. 2.

vio se služiti brojkom od 1.7 milijuna i nakon što je postalo očito da se radi o ogromnom pretjeravanju. I u postitovskom Beogradu pristup podacima o 597.323 žrtve ostao je ograničen. Podaci su konačno objavljeni 1997., ali u ograničenom izdanju i s kontroliranim raspačavanjem.[241]

Odbijanje Jugoslavenskih vlasti da upotpune i objave podatke o žrtvama Drugoga svjetskog rata na jugoslavenskom teritoriju i njihovo ustrajanje na lažnim brojevima uzrokovali su vrlo pogrešne ideje o broju jugoslavenskih ratnih žrtava. Laži koje je širio propagandni aparat u Beogradu bile su nekritično prihvaćene po čitavom svijetu, premda su neki stručnjaci već ranih pedesetih godina prilično točno procijenili broj tih žrtava. Čim su rezultati prvoga poslijeratnog popisa pučanstva Jugoslavije (1951.) postali dostupni, Paul F. Myers i Arthur A. Campbell iz američkog ureda za popis stanovništva (U.S. Bureau of the Census) zaključili su na osnovi tih podataka, demografskih kretanja i dodatnih informacija "da je 1,067.000 osoba u Jugoslaviji izgubila život uslijed izravnih i neizravnih posljedica rata".[242] Taj je broj bio u skladu s brojem žrtava koji je predan njemačkim vlastima 1964. u svrhu reparacija.

Osamdesetih godina druga dva stručnjaka došla su do vrlo sličnih zaključaka. Srpski emigrant, matematičar Bogoljub Kočović, objavio je svoju studiju u Londonu 1985. godine, dok je hrvatski demograf Vladimir Žerjavić objavio rezultate svojega nezavisnog proučavanja u Zagrebu 1989. godine kad je postalo moguće objaviti takvu studiju u bivšoj Jugoslaviji. Te studije još uvijek pružaju najpouzdanije informacije o ljudskim gubicima u Drugome svjetskom ratu u Jugoslaviji. Prema Kočoviću, ukupni demografski gubici u Jugoslaviji iznosili su 1,985.000 osoba (Žerjavićev broj je 2,022.000). Odbijajući od tog broja gubitke uzrokovane padom nataliteta i odlaskom u druge zemlje, Kočović je dobio broj od 1,014.000 (Žerjavić: 1,027.000) stvarnih ratnih žrtava na teritoriju bivše Kraljevine Jugoslavije.[243] Daljnjim odbijanjem broja žrtava koje su pripadale etničkim manjinama, Kočović

241 "Žrtve rata 1941-1945" (Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1997.), 16 svezaka.

242 Myers i Campbell, "The Population of Yugoslavia", str. 23.

243 Kočović, "Žrtve drugog svetskog rata", str. 123, 125. Žerjavić, "Population Losses in Yugoslavia", str. 154.

je procijenio broj ratnih žrtava kod konstitutivnih narodnosti Jugoslavije – Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata, Makedonaca, Slovenaca i Srba – na 869.000. Taj je broj veći nego onaj dobiven 1964. godine jer pokriva sve kategorije žrtava, uključujući one proglašene kolaboracionistima.

Prema Kočoviću, među stvarnim ratnim žrtvama bilo je 487.000 Srba (Žerjavić je procijenio maksimalni broj srpskih žrtava na 530.000).[244] Oni su stradali od Hrvata, Nijemaca, Albanaca, Muslimana, Mađara, Talijana, sovjetskih snaga i, ne u najmanjoj mjeri, od samih Srba. Poginuli su i u bombardiranjima, uključujući saveznička, političkim likvidacijama, te od raznih bolesti, a osobito tifusa. Za ostale ratne žrtve Kočovićeva studija navodi 207.000 Hrvata, 86.000 Muslimana, 60.000 Židova i 50.000 Crnogoraca. Relativni gubitci unutar pojedinih grupa bili su sljedeći: Židovi 81,8 posto, Crnogorci 10,4 posto,[245] Srbi 6,9 posto, Muslimani 6,8 posto, Hrvati 5,4 posto, Slovenci 2,5 posto i Makedonci 0,9 posto.[246]

Kočović i Žerjavić se razlikuju u svojim procjenama ratnih gubitaka na današnjem teritoriju Republike Hrvatske, ali činjenica da je hrvatski autor proračunao više srpskih i manje hrvatskih žrtava nego srpski autor pokazuje da u njihovu radu nije bilo nacionalističkog pristranstva. Prema Kočoviću bilo je 124.000 srpskih i 125.000 hrvatskih ratnih žrtava u Hrvatskoj, dok su prema Žerjaviću odgovarajući brojevi 131.000 i 106.000.[247]

Postoje razlike i u procjenama dvaju autora o broju srpskih i hrvatskih žrtava u Bosni i Hercegovini. Kočović daje sljedeće brojeve: 209.000 Srba, 79.000 Hrvata i 75.000 Muslimana. Odgovarajući brojevi kod Žerjavića su 164.000, 64.000 i 75.000.[248]

---

244 Žerjavić, "Population Losses in Yugoslavia", str. 156.

245 Razlika između Kočovićevih i Žerjavićevih procjena daleko je najveća u slučaju crnogorskih gubitaka: dvadeset tisuća naprama pedeset tisuća. Kočović je dobio mnogo veći broj jer je pretpostavio vrlo visok natalitet u Crnoj Gori 1931.-1941. i još veći 1941.-1948.

246 Kočović, "Žrtve drugog svetskog rata", str. 124-125.

247 Ibid., str. 65, Žerjavić, "Population Losses in Yugoslavia", str. 151.

248 Kočović, "Žrtve drugog svetskog rata", str. 70; Žerjavić, "Population Losses in Yugoslavia", str. 150. Žerjavić, koji je saznao za Kočovićevu studiju dok je dovršavao vlastitu, izlaže razloge za neke razlike među njima na str. 165-168.

Razlike između Kočovića i Žerjavića su beznačajne u usporedbi s razlikom od otprilike 700.000 između njihovih proračuna stvarnih ljudskih gubitaka i službenog broja jugoslavenskoga komunističkog režima. Ta se razlika pretvorila u plodno polje za razne jugoslavenske etničke i političke zajednice koje su iskoristile višak žrtava za ogromno preuveličavanje vlastitih žrtava. Tako su, naprimjer, Hrvati govorili o najmanje 300.000 hrvatskih žrtava takozvanih "bleiburških pokolja"[249] koje je počinila jugoslavenska armija, dok je stvaran broj vjerojatno ispod 50.000. I Muslimani su govorili o gubitku od 300.000 života u njihovoj zajednici. Ali Srbi su otišli najdalje u igri s brojevima: oni su optužili Hrvate za ubojstvo 700.000 ili čak više od milijun Srba u jednome jedinom koncentracijskom logoru.

Prije raspada jugoslavenskoga komunističkog sustava pretjerani navodi o broju žrtava bili su objavljivani u emigrantskim publikacijama izvan Jugoslavije. Unutar zemlje oni su se širili uglavnom usmeno. Međutim, uslijed dominacije Srba u saveznim ustanovama u Beogradu – srpskome i jugoslavenskome glavnom gradu – i njihova iznadproporcionalnog utjecaja u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, uveličani brojevi srpskih ratnih gubitaka širili su mnogo otvorenije, čak i službenim kanalima.

Proizvoljnost u baratanju brojevima ratnih žrtava u bivšoj Jugoslaviji može se ilustrirati proturječjem unutar jedne te iste publikacije. U natuknici o Jasenovcu u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* stoji: "U tom logoru pobijeno je oko 500-600 tisuća Srba, Hrvata i Jevreja",[250] dok u natuknici o koncentracijskim logorima uopće ista enciklopedija obavještava čitatelja da "Prema nepotpunim i približnim podacima, u logoru Jasenovac stradalo je oko 350.000 lica".[251]

Tito i njegov uži krug bili su svjesni razornog potencijala laži koje su raspirivale nacionalistička suparništva u Jugoslaviji. Oni su nametnuli stanovita ograničenja na širenje nacionalističkih izvrtanja istine, ali je-

249 Pokolji su dobili ime po austrijskom gradu Bleiburgu gdje su britanske snage izručile jugoslavenskim vlastima hrvatske vojnike i civile koji su potražili utočište u toj zemlji. Taj termin obuhvaća i one žrtve koje nisu uspjele ući u Austriju, a koje je zarobila Jugoslavenska armija.

250 Enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv. 3 (Zagreb, 1958.), str. 648-649.

251 Ibid., sv. 4 (1959.), str. 322.

dini učinkovit način suzbijanja mogao se sastojati u punom otkrivanju istine (uključujući informacije o pokoljima koje su počinile komunističke snage), a ne u zabrani pojedinih tekstova ili sudskom progonu njihovih autora, od strane režima koji je sam bio glavni izvor laži. Veća sloboda objavljivanja u razdoblju raspadanja jugoslavenskoga komunističkog režima poslije Titove smrti 1980 godine, koja je otvorila nove mogućnosti povijesnog istraživanja, značila je istodobno i veću slobodu širenja laži, osobito za srpske nacionaliste. Brojevi navodnih srpskih žrtvava, ogromno uveličani još za Titova života, postali su još ekstravagantniji. Tako je general Velimir Terzić izjavio u jednom intervjuu iz 1983. godine, govoreći o Jasenovcu, da je "samo tu (po najnovijim podacima) ubijeno (1941.-1945.) najmanje milion Srba, ne računajući žrtve drugih narodnosti."[252] U jednoj knjizi objavljenoj 1990. godine broj osoba navodno ubijenih u Jasenovcu popeo se na preko 1,110.929.[253] A poznati romanopisac i istaknuti političar Vuk Drašković spomenuo je u svojem pismu jednome zagrebačkom dnevnom listu 1986. godine "najmanje, 1,5 milion poklanih Srba u Pavelićevoj Hrvatskoj".[254]

Istraživači nezaraženi mitomanijom došli su do daleko nižih brojeva jasenovačkih žrtava. Gore spomenuti demograf Vladimir Žerjavić procijenio je približan ukupan broj žrtava ubijenih u Jasenovcu na oko 100.000,[255] od kojih su oko polovice bili Srbi,[256] dok se ostatak sastojao uglavnom od Židova, Cigana, Hrvata i Muslimana. U drugom izdanju svoje studije o žrtvama Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, Bogoljub Kočović je, ko-

252 "Intervju" (Beograd), 5. kolovoza 1983., str. 9.

253 Bulatović, "Koncentracioni logor Jasenovac", str. 413. Mirko Peršen, koji je i sam bio zatvoren u jednome ustaškom logoru, daje svoju raščlambu broja žrtava ustaških koncentracijskih logora u poglavlju "Bilanca smrti" u "Ustaški logori", str. 313-329.

254 Vuk Drašković, "Odgovori" (Beograd, Glas, 1987.), str. 102. Američki pisac Brian Hall zapazio je sličnu igru s brojevima žrtava u njemačkome koncentracijskom logoru Banjici u Beogradu. Za razliku od dokumentacije u Jasenovcu, koja je velikim dijelom uništena, brižno vođen zapisnik o smaknućima u Banjici je sačuvan. Jedan zapis, napravljen malo prije zatvaranja logora, odnosi se na žrtvu broj 23.233. Hall bilježi da "jedna drvena plaketa, koju su izradili preživjeli zatočenici logora, spominje ukupan broj od 40.000 poginulih. Kad je 1989. tiskana moja brošura o beogradskim muzejima, broj se povisio na osamdeset tisuća.", "The Impossible Country", str. 106.

255 Žerjavić, "Population Losses in Yugoslavia", str. 89.

256 Ibid., str. 91.

ristеći metodu različitu od Žerjavićeve, došao do ukupnog broja od oko 83.000 žrtava koje su izgubile život u jasenovačkom logoru.[257]

Antun Miletić, istraživač u Vojnom arhivu u Beogradu, sakuplja od 1979. godine podatke o zatvorenicima ubijenima u Jasenovcu. Jedan izvor njegovih informacija sastoji se od popisa osoba u svakom selu, mjestu i gradu u bivšoj Jugoslaviji, osim iz Makedonije i Slovenije. On je upotpunio te podatke nalazima raznih komisija o ratnim zločinima i tvrdi da posjeduje popis od 77.200 identificiranih žrtava, od kojih su 41.936 Srbi,[258] ali popis još nije objavljen.

Miletić je izrazio mišljenje da bi ukupan broj mogao biti znatno veći, naglašavajući da njegovo ispitivanje nije obuhvatilo Makedoniju ni Sloveniju. Međutim, vrlo malo ljudi iz ta dva područja – vjerojatno manje od stotinu – izgubilo je život u Jasenovcu. Osim toga, broj žrtava koje je Miletić navodno identificirao vrlo je blizu Žerjavićevim i Kočovićevim procjenama i u skladu sa svim ozbiljnim procjenama ukupnog broja žrtava Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji.[259]

Svijet je mogao obuzdati manipulacije brojevima žrtava jugoslavenskih ratnih žrtava – i ublažiti njihove posljedice – da ih nije prihvatio. Da je samo malo pažnje bilo posvećeno lako pristupačnim podacima jugoslavenskih popisa pučanstva, krupno iskrivljavanje broja navodnih žrtava bi se lako otkrilo. Osim toga, kao što je već spomenuto, dva američka stručnjaka su na osnovi tih podataka već 1954. godine objavila svoje ispravne procjene broja jugoslavenskih žrtava.

257 Kočović, "Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji", 2. ed. (Sarajevo, Svjetlost, 1990.), str. 18.

258 Podaci izneseni na konferenciji "Jasenovac: 'Tamna tajna' Holokausta, 1941-1945, u bivšoj Jugoslaviji", održanoj u CUNY's Kingsborough Community Collegeu 30.-31. listopada 1997. U svojoj trosveščanoj studiji "Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: Dokumenta" (Beograd, Narodna knjiga i Spomen-područje Jasenovac, 1986., 1987.), Miletić je naveo imena manje od trideset tisuća žrtava.

259 Pa ipak, kao da stvarni brojevi nisu dovoljno užasni, mnogi se Srbi i dalje služe dokazanim falsifikacijama, čak i u međunarodnim stručnim publikacijama. Naprimjer, Miloš Vasić navodi "oko 500,000-700,000 poginulih" u ustaškim logorima u "The Yugoslav Army and the Post-Yugoslav Armies" u "Yugoslavia and After", ur. David A. Dyker i Ivan Vejvoda (London, Longman, 1996.), str. 122.

Drugi važan izvor poslijeratnih trvenja među raznim zajednicama u bivšoj Jugoslaviji sastojao se u klevetanju Rimokatoličke crkve. Jugoslavenske komunističke vlasti napadale su Katoličku crkvu mnogo oštrije nego Pravoslavnu jer nisu mogle kontrolirati crkvu čiji se vrhovni poglavar nalazio izvan njihova dosega u Rimu. One su pravile pritisak na zagrebačkog nadbiskupa Alozija Stepinca da prekine veze s Vatikanom i uspostavi nacionalnu crkvu. Pošto je nadbiskup to odbio, bio je optužen za suradnju s ustaškim režimom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i osuđen na šesnaest godina zatvora i prisilnog rada u listopadu 1946. godine. Američka povjesničarka Sabrina Ramet podvlači važnost Stepinčeva stava:

> *Neko vrijeme poslije sudskog postupka, Milovan Đilas – u to doba još uvijek istaknut član političkog establišmenta – priznao je u privatnom razgovoru da stvarni problem sa Stepincem nije bio u njegovoj politici prema Ustašama nego u politici prema komunistima, a osobito u njegovoj vjernosti Rimu. "Da je on proglasio stvaranje Hrvatske crkve, odvojene od Rima", rekao je Đilas, "mi bi ga uzdigli u oblake".*[260]

Ustvari, Stepinac je spasio mnoge ljude progonjene od ustaškog režima i otvoreno kritizirao ustaške vlasti u svojim propovijedima. Jedna britanska autorica, koja je tijekom trideset godina proučavala crkve u bivšoj Jugoslaviji i njihove odnose s državom, tvdi da je "Stepinac bio žestok antinacist, a isto tako beskompromisan i potpun antikomunist; o tome postoje neoboriva svjedočanstva".[261] A suprotno naporima jugoslavenskoga komunističkog režima da jednobojno prikaže "ulogu Katoličke crkve u Drugome svjetskom ratu kao zalaganje za nezavisnost Hrvatske i ustašku vlast, značajan broj katoličkih svećenika je u stvari surađivao s Partizanima ili se borio na njihovoj strani".[262]

---

260 Ramet, "The Catholic Church in Yugoslavia", str. 189.

261 Alexander, "Trostruki mit", str. 12. Vidi također Ramet, "The Catholic Church in Yugoslavia", str. 181-186.

262 Ramet, "Balkan Babel", str. 136-137.

Protukatolicizam režima koji nije podnosio nikakve nezavisne centre moći bio je pojačan tradicionalnim srpskim pravoslavnim protukatolicizmom. Rezultat te simbioze bio je stalan neprijateljski stav prema Katoličkoj crkvi koji se nastavio, ponekad na razini paranoje, i nakon što je Titov režim postao manje netrpeljiv prema crkvi. Jedan primjer te paranoje je sljedeći citat iz knjige o raspadu Kraljevine Jugoslavije koju je 1963. godine objavio general i vojni povjesničar Velimir Terzić:

> *Nepobitna je istorijska činjenica da je Vatikan, s papom na čelu, bio otvoreni i brutalni neprijatelj naše zemlje i naših naroda i da je čitava vatikanska politika za poslednjih hiljadu godina bila usmerena jednom jedinom cilju – razjediniti i potčiniti naše narode i učiniti ih slepim robovima rimske crkve.*[263]

Neke od "nepobitnih" istina generala Terzića predstavljaju lako dokazive laži jer se odnose na dokumentirane specifične činjenice. To je slučaj s generalovom izjavom o priznanju NDH od strane Vatikana:

> *... nepobitno je dokazano da je Vatikan učestvovao u pripremanju NDH i da je davao punu podršku i pomoć Paveliću i Mačeku u političkoj i materijalno-organizacionoj pripremi za razbijanje i okupaciju Jugoslavije 1941. godine. Tako je papa Pije XII priznao NDH čim je osnovana i dao joj punu podršku, kako na međunarodnom planu, tako i u unutrašnjoj politici.*[264]

Činjenica je da Vatikan nije nikada priznao kvislinšku hrvatsku državu, ali mnogi ljudi, u Jugoslaviji i izvan nje, prihvatili su ovu i druge često ponovljene laži kao istinu.

263 Terzić, "Jugoslavija u aprilskom ratu 1941", str. 63.

264 Ibid., str. 65.

Protukatolička kampanja je nabujala osamdesetih godina, ojačana novim knjigama kao i ponovnim izdanjima i prijevodima starijih djela. *Magnum crimen*, opsežan protukatolički traktat prvobitno objavljen 1948. godine, u vrijeme poslijeratnoga totalitarnog terora, ponovno je izdan 1986 godine.[265] Još fanatičniji protukatolički pamflet *Ubojice u ime božje*, koji je jedan srpski emigrant objavio u Parizu 1951. godine pod vrlo francuskim imenom Hervé Laurière, pojavio se u srpskom prijevodu 1987. godine pod originalnim pseudonimom i bez ikakve naznake da je pravo ime autora bilo Branko Miljuš.[266]

Demonizacija Katoličke crkve bila je istovremeno i demonizacija Hrvata koji su, kao katolici, bili smatrani agentima zlokobne sile uperene protiv "naših naroda". U svojem dvosveščanom djelu o raspadu monarhističke Jugoslavije objavljenom 1982. godine, gore spomenuti general i mitopovjesničar Velimir Terzić obilježio je Hrvate kao glavne krivce za taj raspad i tragične događaje koji su slijedili.[267] A 1986. godine je Vasilije Krestić, član Srpske akademije nauka i umetnosti, iznio u svojem eseju *O genezi genocida nad Srbima u NDH* tvrdnju da je ustaški genocid ostvarenje ideje koja je "rođena u dalekoj prošlosti i razvijana decenijama i stolećima, sve do naših dana"; ona je, po Krestiću, "potpuno bila sazrela u okvirima Austro-Ugarske" i "u određenim sredinama hrvatskog društva... imala... prilično široku bazu".[268]

Istina je pak da je velika većina Hrvata imala tako neprijateljski stav prema ustaškom režimu da se zapovjednik njemačkih snaga u Hrvatskoj, general Rudolf Lüters, požalio da taj stav ima negativan utjecaj na sposobnost Wehrmachta da održava red u zemlji. U povjerljivom izvještaju feldmaršalu Alexandru Löhru, glavnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu, 16. ožujka 1943. godine,on je izjavio:

---

265 Viktor Novak, "Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj" (Beograd, Nova knjiga, 1986.).

266 "Assassins au nom de Dieu" (Pariz, La Vigie, 1951); "Ubice u ime božje" (Beograd, Višnjić, 1987.).

267 Velimir Terzić, "Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza" (Beograd, Narodna knjiga, 1982.).

268 Vasilije Krestić, "O genezi genocida nad Srbima u NDH", "Književne novine", 15. rujna 1986., str. 5.

Temeljita izmena sadašnje situacije mogla bi se postići samo uklanjanjem sadašnjeg režima, koga podržava samo oko 2% stanovništva. Averzija svih delova stanovništva prema poglavniku i ustašama daje ustanicima jedno dalje pojačanje, tako da mere nemačkih oružanih snaga na smirivanju ne mogu dovesti do trajnog uspeha.[269]

I najviše procjene broja ustaških sljedbenika sasvim su niske: "čak i po sudu pripadnika ustaške organizacije, pokret je imao najviše oko 40.000 pristaša, ili svega 6 posto pučanstva".[270]

Beogradski propagandisti su jednako brižno izbjegavali spominjati takve činjenice kao što su sakrivali opseg srpskog surađivanja s nacistima, uključujući sudjelovanje u holokaustu. Umjesto toga, oni su polagali osobitu pažnju na prikazivanje Srba kao tradicionalnih prijatelja i zaštitnika Židova. Philip J. Cohen je zabilježio da je ta kampanja počela čim su komunisti došli na vlast u Srbiji: "Povijesni je revizionizam u Srbiji započeo čak i prije završetka Drugog svjetskog rata. Svega nekoliko dana nakon partizanske pobjede u Srbiji beogradska *Politika*... proglašava nikada prekinutu ljubav Srbije prema Židovima."[271]

Hrvati su bili glavna meta demonizacije jer su srpski nacionalisti u komunističkim redovima znali da se bitan korak u ostvarenju srpske hegemonije u Jugoslaviji sastoji u ograničenju moći i ugleda Hrvata, druge po veličini nacije u federaciji. Vješti beogradski propagandisti su također znali da vanjski svijet ne želi slušati o zlim Albancima, Muslimanima, Slovencima, i tako dalje, ali da je vrlo prijemčljiv za privlačnu i jednostavnu priču o dobrim Srbima i zlim Hrvatima.

---

269 Izvještaj br. 1504/43, objavljen kao dokument br. 38 u "Zborniku dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije", sv. 12., knjiga 3., "Dokumenti nemačkog Rajha 1943." (Beograd, Vojnoistorijski institut, 1978.), str. 172.

270 Milazzo, "The Chetnik Movement", str. 10.

271 Cohen, "Tajni rat Srbije", str. 169-170.

Unutar Jugoslavije, međutim, albanska manjina je uvijek bila jedna od glavnih meta defamacije. Lažne glasine o naseljavanju oko 300.000 Albanaca iz Albanije na Kosovo nakon Drugoga svjetskog smatrale su se dokazom da je Titov režim rata vodio zavjeru za promjenu demografskog stanja u pokrajini u korist Albanaca, premda su etnički Albanci bili žrtve najgorih progona tog režima kroz čitavo razdoblje dok je Ranković bio na čelu službe sigurnosti, to jest do 1966. godine. Novi val defamacije i progona počeo je 1981. godine nakon albanskih demonstracija u prilog republičkog statusa za Kosovo, a do 1989. godine je autonomija pokrajine bila potpuno ukinuta.

Da bi se opravdala represija protiv Albanaca, oni su optuženi za teroriziranje Srba. *Memorandum* SANU-a iz 1986. godine sadržavao je tu optužbu: "Ostatak ostataka srpskog naroda ne samo što stalno i nesmanjenim tempom napušta svoju zemlju, nego se... gonjen zulumom i fizičkim, moralnim i psihološkim terorom, priprema za svoj konačni egzodus."[272] Ustvari, popisi stanovništva pokazuju da se apsolutni broj Srba u pokrajini nije mnogo mijenjao, ali se njihov udio u pučanstvu smanjivao uglavnom zbog visoke stope albanskog nataliteta. Tvrdilo se da su i navodna silovanja Srpkinja od strane Albanaca bila dio terora.[273] Mržnja protiv Albanaca koja je raspaljivana takvim lažima i strah od gubitka Kosova bili su važni katalizatori za bujanje srpskog nacionalizma osamdesetih godina. Slobodan Milošević ga je vješto iskoristio za proširenje i učvršenje svoje moći u drugoj polovici desetljeća.

I strah od "muslimanske opasnosti" bio je korišten za mobiliziranje Srba u nacionalističku frontu. Bosansko-hercegovački Muslimani bili su optuženi da žele ostvariti islamsku državu, premda je ta ideja bila ograničena na mali krug intelektualaca i klerika. Budući predsjednik BiH Alija

272 "Memorandum", str. 289.

273 U odnosu na navodna "nacionalistička" silovanja, izvještaj nezavisne komisije sastavljene od Srdje Popovića, Dejana Janče i Tanje Petovar zaključio je da su silovanja i drugi zločini protiv ljudskog dostojanstva i morala bili znatno brojniji unutar svake pojedine kosovske etničke zajednice nego u dodirima između pripadnika različitih zajednica. Komisija je upozorila da "Ako se svaki 'međuetnički' zločin tretira kao *politički čin* i izraz nacionalne mržnje, i ako dobije ogroman publicitet, dovoljan je i jedan takav slučaj da zaplaši čitavo stanovništvo koje živi na Kosovu.", "Kosovski čvor: Dešiti ili seći" (Beograd, Hronos, 1990.), str. 47.

Izetbegović neizravno ju je podržao u svojoj *Islamskoj deklaraciji.*[274] Dijelovi tog teksta bili su objavljeni sedamdesetih godina, ali autor nije imao poteškoća do 1983. godine kada je optužen, zajedno s drugim istaknutim Muslimanima, i osuđen na zatvorsku kaznu od četrnaest godina. Srpski nacionalisti su iskoristili parnicu da uliju srpskom pučanstvu strah od Muslimana, premda je Izetbegović imao malo utjecaja u to doba. Rat koji su započeli Srbi učinio je ideju islamske Bosne mnogo popularnijom.

Laži koje je širio propagandni aparat nisu koristile nikome. Pokušaj da se dobiju veće reparacije na osnovi napuhanog broja jugoslavenskih ratnih žrtava nije uspio, a napetosti među raznim jugoslavenskim narodima, uzrokovane tom i ostalim lažima, otežale su život u zajedničkoj državi i doprinijele njezinu nasilnom raspadu.

Strah od nestanka

Srpska agresivnost ulijevala je strah drugima, ali su i Srbi sami bili obuzeti jakim strahom koji je bio izvor njihove agresivnosti. Taj je strah odražavao nesigurnost jednog naroda koji je stoljećima bio pod dominacijom strane civilizacije i koji je imao suverenu vlastitu nacionalnu državu svega četrdeset godina, od Berlinskog kongresa 1878. godine do ulaska u nesretnu južnoslavensku zajednicu 1918. godine.

Strah da bi ponovno mogli pasti pod dominaciju "drugih" bio je vjerojatno osnovni razlog za oštar srpski otpor Titovim pokušajima da pretvori Srbiju iz dominantnog u manje nejednakog partnera u jugoslavenskoj fe-

274 Alija Izetbegović, "Islamska deklaracija" (Sarajevo, Bosna, 1990.). Ovaj "program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda" (str. 1), napisan 1970., tvrdi da "Islamski poredak može se ostvariti samo u zemljama u kojima Muslimani predstavljaju većinu stanovništva" (str. 37), ali u vrijeme kad ga je Izetbegović pisao, on je mogao očekivati da će visoka stopa nataliteta učiniti Muslimane većinskim narodom u Bosni i Hercegovini u roku od nekoliko desetljeća. On je također izjavio: "Nema mira ni koegzistencije između 'islamske vjere' i neislamskih društvenih i političkih institucija" (str. 22), te da "se može postaviti jedno opće pravilo: islamski pokret treba i može prići preuzimanju vlasti čim je moralno i brojno toliko snažan da može ne samo srušiti postojeću neislamsku, nego i izgraditi novu islamsku vlast" (str. 43). Izetbegović je izrazio mišljenje da je cilj stvaranja velike islamske federacije od Maroka do Indonezije i od tropske Afrike do Srednje Azije realističan (str. 3, 46) i opetovano izrazio prezir prema Turskoj zbog sekularizacije: "Turska kao islamska zemlja vladala je svijetom. Turska kao europski plagijat predstavlja trećerazrednu zemlju." (str. 4).

deraciji. Strah od ponovnih pokolja bio je pojačan ogromnim pretjerivanjima srpskih gubitaka u Drugome svjetskom ratu i prikazivanjem nekih susjeda kao prirođeno genocidnih. Strah od slovenske i hrvatske gospodarske moći te albanske i slavensko-muslimanske stope nataliteta također su doprinosili srpskoj tjeskobi.[275]

Srpski strahovi bili su pojačani jugoslavenskim Ustavom iz 1974. godine koji je dao veću moć republikama na uštrb centralne vlasti i učinio "autonomne pokrajine" Kosovo i Vojvodinu zaista autonomnima. Razlog za promjene bila je namjera ostarjelog Tita da učini Jugoslaviju stabilnijom nakon svojeg odlaska, smanjujući neravnotežu moći između Srbije i ostalih republika i stvarajući od Albanaca lojalne građane kroz njihovu ravnopravnost. Tito je ispravno procijenio da je stalno prisutan san o Velikoj Srbiji, u kombinaciji sa srpskom dominacijom u saveznoj administraciji i oružanim snagama, predstavljao najveću opasnost za budućnost Jugoslavije. Ali reforme iz 1974. nisu pružile rješenje jer je Tito, slijedeći svoju uobičajenu taktiku balansiranja, kombinirao decentralizaciju administrativne strukture i partije s recentralizacijom i pojačanim utjecajem oružanih snaga.[276] Prividno monolitna armija naslijedila je nemonolitnu partiju kao nesuđen jamac opstanka heterogene zemlje čiji joj rotirajući ustavi (četiri u 46 godina) i korumpirani vlastodršci, koji su onemogućili stvaranje pravne države, nisu mogli pružiti potrebnu kohezivnost. Rezultat je bio da je Tito istovremeno pojačao strah Srba i olakšao njihovo iskušenje da usmjere svoje nezadovoljstvo u oružanu agresiju.

---

275 Srbi su 1961. sačinjavali 42,8 posto pučanstva Bosne i Hercegovine, a Muslimani 25,6 posto. Do 1991. godine postotak Muslimana povisio se na 43,7 posto, dok se srpski smanjio na 31,4. Ogorčenost zbog visoke stope nataliteta kod Muslimana dovela je do dodatne opresije silovanih Muslimanki u srpskoj agresiji devedestih godina: mnoge su bile prisiljene dovesti trudnoću do kraja i roditi "srpske bebe" svojih silovatelja. Silovane hrvatske žene, čija je stopa nataliteta niska, bile su uglavnom poštedene takva postupka.

276 Ustav iz 1974. godine podčinio je Teritorijalnu obranu (koja je do tada bila pod kontrolom republika) Jugoslavenskoj armiji i dodijelio jedno mjesto u novostvorenome deseteročlanom Predsjedništvu države predstavniku oružanih snaga (ostali članovi bili su po jedan predstavnik svake republike i autonomne pokrajine, te Tito). Armija je ubrzo dobila nadimak "sedma republika". Istovremeno je jedan general postao ministar unutarnjih poslova, po prvi puta od 1946. godine, a dvadesetak generala i visokih oficira preuzelo je ključne partijske položaje. Vidi Gow, "Legitimacy and the Military", str. 59-61.

Nedugo nakon pojave Ustava iz 1974. godine, koji je smanjio moć Srbije, objavljena je jedna pjesma Tanasija Mladenovića koja je izrazila strah od nestanka Srbije, kako se može vidjeti iz sljedećih dviju strofa njegova *Triptihona*:

Podzemnoj krtici slična, ti probijaš se, ko biljka, iz sna
Zimskog, razbuđena novim suncem.
I uvek i uvek s novim bleskom!
Hoćeš li, ko i dosad, još moći da obnavljaš snagu svoju,
s treskom?

Ili ćeš, obeshrabrena, smalaksala, prepuštena vremena struji,
Iščeznuti među brdima i narodima, i, u poslednjoj oluji,
Apokaliptičkom silom razneta, u sebe utonuti, do dna?![277]

Mladenovićeva pjesma postala je senzacijom jer je to bio prvi slučaj da se apokaliptička nacionalistička tjeskoba pojavila u tisku pod komunističkim režimom. Strah od nestanka postao je istaknuta tema u srpskome intelektualnom životu osamdesetih godina. On je vrlo prisutan u romanu Milorada Pavića *Hazarski rečnik* (1984.), djelu koje postiglo međunarodni uspjeh. Njegov predmet, Hazari, stvorili su veliku državu koja se protezala od Dnjepra do Volge od sedmog do desetog stoljeća, da bi zatim nestali gotovo bez traga. Jedan talijanski kritičar istakao je, između ostalog, da iza radnje romana "leži, bez sakrivanja, srpska tjeskoba malog naroda pod opsadom, koji se boji da će nestati. Kao da postoji zavjera da ga se eliminira. Navodno postoji protusrpski rasizam, onako kao što postoji, ili je postojao, antisemitizam.. Pavić tvrdi da ima srbofobije i... najavljuje: 'Iz tog razloga mi Srbi sutra ćemo doživjeti holokaust'."[278]

277 "Triptihon", "Književne novine", 1. travnja 1977., str. 6.

278 Bernardo Valli, "Dobrica Ćosić: Serbia mia, tragico romanzo", "La Repubblica", 10. kolovoza 1991., str. 29.

Pavić nudi svoje tumačenje zašto su Srbi slabi i ugroženi: "Prekinuli smo sve veze sa našim korenima, sa našom civilizacijom, sa Grcima, sa Rumunima, pa tokom komunističke ere i sa Rusijom, sa onom drugom Rusijom, sa pravoslavnom Rusijom, sa Ukrajinom, sa pravoslavnom Ukrajinom, sa Jermenijom."[279] On tvrdi da bi savez "bizantskih" zemalja bio koristan čitavoj Europi: "Ne može se Evropa odreći jedne od svoje dve civilizacije", "civilizacije koje nasleđuju duhovnost istočnog Rimskog carstva i duhovnost zapadnog Rimskog carstva." Pavić je ipak svjestan da bi rezultat bio "polarizacija" između istočne i zapadne Europe."[280] Njegov poziv na ujedinjenje pravoslavnih zemalja jest varijacija stare panslavenske ideje, s time da je naglasak prebačen sa slavenstva na vjeru i kulturu.

Slični pozivi bizantskim zemljama da zbiju svoje redove pojavili su se i u Rusiji. U članku *Rusija traži saveznike* kojim je najavio Konferenciju duhovno srodnih naroda ruski intelektualac i član parlamenta Oljeg Rumjancev izrazio je mišljenje da su "u geopolitičkom smislu, narodi postbizantske regije uvijek sačinjavali kontinent između Zapada i Istoka", te da će "naša koegzistencija s atlantskim i islamskim civilizacijama biti blagotvorna samo ukoliko bude postojala uzajamna podrška među narodima i vladama unutar našeg vlastitog svijeta, priznavajući njegovu posebnost".[281]

Uprkos pozivima na stvaranje ujedinjenoga pravoslavnog bloka i trenutačno popularnoj tezi da će postkomunistički svijet biti obilježen sukobima civilizacija, malo je razloga za bojazan od ujedinjenih kulturno-religioznih blokova. Jaka odanost nacionalnoj državi i njezinim specifičnim interesima stvara ogromne zapreke takvu ujedinjavanju. Poglavari pravoslavnih crkava obično se savjetuju sa svojim vladama prije savjetovanja s drugim pravoslavnim crkvama. Podjele između pravoslavnih crkava koje proizlaze iz takva stava razjašnjavaju zašto nijedan ekumenski koncil – sastanak svih pravoslavnih episkopa – nije održan poslije 7. koncila u Niceji 787. godine.

279 "Intervju", 13. prosinca 1991, str. 8. Armenska crkva nije pravoslavna, ali je Pavić smatra dijelom bizantskog svijeta.

280 Ibid.

281 "Nezavisimaia gazeta" (Moscow), 29. travnja 1993., str. 5.

Ali čak i kad bi se savez pravoslavnih zemalja ostvario, on ne bi koristio nikome. Blagostanje i sigurnost pravoslavnih zemalja ovise o suradnji sa zapadnim zemljama, a u svrhu uspješne suradnje istočni kršćani trebali bi se pridružiti ostalim kršćanskim i nekršćanskim crkvama u borbi za afirmaciju osnovnih vjerskih i etičkih učenja. Jače veze između pravoslavnih i drugih crkava pomogle bi prvima da oslabe svoju tradicionalnu vezanost za državu i naciju koja predstavlja veliku zapreku vršenju istinskih zadataka pravoslavnih crkava i razvoju slobodnoga građanskog društva.

Postavlja se i pitanje u kolikoj je mjeri postbizantski svijet bizantski. Bizantska je civilizacija dostigla svoj vrhunac između devetog i jedanaestog stoljeća, u doba kada je ostatak Europe bio zaostao i siromašan uslijed uzastopnih provala barbarskih plemena koja su uništila Zapadno Rimsko Carstvo. Ali danas, pet i pol stoljeća nakon nestanka Bizanta, Pravoslavna crkva jedina je preživjela bizantska ustanova, a jedna od njezinih istaknutih osobina - uska povezanost s državom i nacijom – pruža moralnu podršku unutarnjoj represiji i vanjskoj agresivnosti.

Velika književna, glazbena i druga umjetnička djela stvorena u pravoslavnoj istočnoj Europi u protekla dva stoljeća nisu bizantska. Njihovi motivi i teme mogu odražavati lokalne tradicije, ali stilistički su ta djela integralan dio pretežno sekularizirane, univerzalne postzapadne kulture. To je nesumnjivo točno u odnosu na djela Milorada Pavića koja spadaju u postmodernistički pokret. Pavić je očito nadahnut piscima poput Umberta Eca i Julija Cortázara, ali on to niječe i tvrdi da njegove knjige "govore sa tog tla i iz te vizantijske civilizacije."[282]

Moderna je tehnologija učinila svijet manjim i homogenijim, ali smanjenje razlika između raznih entiteta ne dovodi nužno i do smanjenja njihova uzajamnog neprijateljstva. Jedna od posljedica homogenizacije jest bojazan od gubitka vlastitog identiteta i time žarka briga za očuvanje preostalih razlika. Specifična okolnost je učinila pitanje identiteta osobito

282 "Intervju", str. 8. Epitet "bizantski" odgovara bolje Pavićevim djelima ako se shvati u pejorativnom smislu. Sljedeća karakterizacija Pavićeva pisanja može se uzeti kao očitovanje takvog bizantinizma: "Trik se sastoji u tome da se kaže nešto što se ne može proturječiti, dok u isto vrijeme nema ni značenja koje bi se moglo opisati, a to je trik koji Pavića nikad ne zamara". Thomas M. Dish, "Two Sides of the Story", "Book World", 11. srpnja 1993., str. 5.

osjetljivim na zapadnom Balkanu gdje Hrvati, Srbi, Crnogorci i muslimanski Slaveni dijele u osnovi jedan jezik. Takvo je stanje učinilo od jezika važan politički instrument: Srbi inzistiraju da svi ti narodi govore jedan te isti jezik, s ciljem da dokažu da su oni svi ustvari jedan jedini narod. U monarhističkoj i komunističkoj Jugoslaviji Srbi su vršili velik pritisak da bi nametnuli svoju jezičnu varijantu kao štokavski standard. Nesrpski su se štokavci opirali tom pritisku i ustrajali na svojim jezičnim idiosinkrazijama radi zaštite vlastita nacionalnog identiteta.[283]

Briga o srpskom identitetu bila je snažno prisutna u duhu i djelu Dobrice Ćosića, najglasovitijega suvremenog srpskog romanopisca. U svojem govoru u povodu primanja u SANU-u 1978. godine on je rekao da je "istorijski roman i potraga za izgubljenim individualnim i kolektivnim identitetom, potraga u vremenima u kojima se taj identitet može naći".[284] Drugom prilikom on je naznačio gdje ga treba tražiti: "Naše duhovno biće integrisano je verom i nacionalnom mitologijom. Pre svega kosovskim mitom i velikom epskom poezijom".[285] Ako je zapažanje Matije Bećkovića "Mitovi su naša religija"[286] ispravno, ta se integracija osniva isključivo na mitologiji.

Slobodan Milošević je slijedio Ćosićev naputak: on je okupio srpski narod oko kosovske legende i Vidovdanskog kulta, to jest kulta osvete i obećanja novoga srpskog carstva. Međutim, umjesto stvaranja novog carstva, on je uvukao Srbiju u poraz koji se, za razliku od kosovskog, teško može tumačiti kao posljedica moralnog stava. Ima simetrije u tom razvoju: kult osnovan na porazu starom šest stotina godina kulminirao je novim porazom. Srpski su udžbenici, međutim, "okrivili za rat mračne 'međunarodne snage' koje su 'vodile zavjeru' za razaranje Srbije. Milošević je, prema tim udžbenicima, herojski intervenirao da spasi Srbe od uništenja".[287]

---

283 "Srpsko-hrvatski" može se smatrati jednim jezikom u smislu da su razna novoštokavska narječja uglavnom međusobno razumljiva , ali specifične jezične tradicije u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni oblikovale su zajedničku štokavsku osnovu u različite književne jezike, a njima bi se mogao pridružiti i crnogorski.

284 Ćosić, "Srpsko pitanje", str. 19.

285 Đukić, "Čovek u svom vremenu", str. 209.

286 Bećković, "Reče mi jedan čoek", str. 166.

287 Chris Hedges, "Election Aside, Milosevic Plans to Rule Yugoslavia", "New York Times", 4 studenoga 1996., str. A10.

Memorandum SANU-a

Sredinom osamdesetih godina, desetljeća obilježenog grozničavim vaganjem stvarnih i imaginarnih prošlih nepravdi i novih prijetnji srpstvu, šesnaest članova Srpske akademije nauka i umetnosti formiralo je komisiju za izradu studije koja bi izložila opasnosti s kojima su Srbi suočeni i ponukala ih na pobunu protiv navodne protusrpske zavjere.[288] Studija koju su oni pripremili bila je objavljena u rujnu 1986. godine.[289]

Ugled autora *Memoranduma* učvrstio je mnoge Srbe u njihovu uvjerenju da ih ostali narodi u jugoslavenskoj federaciji iskorištavaju i čak nastoje uništiti kao naciju. *Memorandum,* manifest srpskog nacionalizma, pružio je ideološku platformu za velikosrpsku politiku Slobodana Miloševića. To je bio program za akciju, lansiran u vrijeme raspada komunističkog poretka, kad su mnogi Srbi bili uvjereni da im se pruža jedinstvena prilika za pretvorbu federalne Jugoslavije u Veliku Srbiju uz pomoć jugoslavenskih oružanih snaga u čijem zapovjednom kadru su Srbi igrali glavnu ulogu.

Memorandum je okrivio decentralizaciju za sve probleme komunističke Jugoslavije, uključujući gospodarske. On je nostalgičan za čvrstorukaškim, strogo centraliziranim razdobljem neposredno poslije Drugoga svjetskog rata kada je Jugoslavija slijedila sovjetski sistem u kojem su se sve odluke donosile u centru moći: "Jugoslovensko rešenje nacionalnog pitanja je u početku moglo biti shvaćeno kao primeran model mnogonacionalne federacije u kojoj je princip jedinstvene države i državne politike bio uspešno spojen s principom političke i kulturne autonomije nacija i nacionalnih manjina".[290] Autori dokumenta žale što su petogodišnji plano-

---

288 Komisiji je na čelu bio prvo predsjednik Akademije Dušan Kanazir, a zatim njezin potpredsjednik Antonije Isaković. Jedan član komisije bio je dugovječni Vasa Čubrilović, sudionik u uroti za ubojstvo nasljednika na austro-ugarsko prijestolje 1914. godine, i autor plana iz 1938. godine za protjerivanje kosovskih Albanaca. U svojem govoru na izvanrednoj skupštini SANU-a 18. prosinca 1986. u Beogradu Dobrica Ćosić je izjavio da su u izradi "Memoranduma" sudjelovala 23 člana, odnosno skoro četvrtina efektivnoga radnog sastava Akademije.

289 "Memorandum" je prvi puta objavljen, neslužbeno, u ograničenom izdanju u Beogradu u rujnu 1986. Zbog velikog interesa on je otada doživio nekoliko raznih izdanja.

290 &bdquoMemorandum", str. 278. Godinu dana prije objavljivanja Memoranduma, jedan od autora - povjesničar Veselin Đuretić - objavio je dva sveska u kojima je osudio federalnu postavu Jugoslavije u korist vladavine Srba u Jugoslaviji te krivi saveznike za sprječavanje takvog rješenja preko "izdaje" Srbije u Drugom svjetskom ratu ("Saveznici i jugoslovenska ratna drama", Beograd, SANU, 1985.).

vi bili napušteni i upozoravaju na "Opasnost da politički sistem evoluira u pravcu policentrizma".[291]

Memorandum je označio 1965. godinu kao "fatalan prijelom" koji je okončao najbolje razdoblje u povijesti komunističke Jugoslavije.[292] Većina nesrba u Jugoslaviji taj je obrat doživjela upravo oprečno: sredina šezdesetih godina označila je početak značajne gospodarske i političke liberalizacije, uključujući ograničenje moći savezne birokracije u Beogradu. To je istovremeno označilo i početak rastućeg sukoba između sjeverozapadnih republika koje su težile pluralizmu i tržišnom gospodarstvu i Srbije koja je htjela nametnuti razvoj u obrnutom smjeru, jer je samo centralizirana, dirigirana ekonomija mogla osigurati srpsku hegemoniju.

U biti, *Memorandum* je izložio teoriju zavjere kao što to pokazuje sljedeći izvadak:

> *Pod dejstvom vladajuće ideologije kulturne tekovine srpskog naroda otuđuju se, prisvajaju ili obezvređuju, zanemaruju ili propadaju, jezik se potiskuje, a ćirilsko pismo postepeno se gubi... Nijednom drugom jugoslovenskom narodu nije tako grubo osporen kulturni i duhovni identitet kao sprskom narodu. Nijedno književno i umetničko nasleđe nije toliko razrovano, ispreturano i poharano kao srpsko nasleđe... Dok se slovenačka, hrvatska, makedonska i crnogorska kultura i književnost danas integrišu, srpska se jedina sistematski dezintegriše... Srpska kultura ima više nepodobnih, zabranjenih, prećutanih ili nepoželjnih pisaca i intelektualnih stvaralaca no ijedna druga jugoslovenska književnost, mnogi su šta više i sasvim izbrisani iz književnog sećanja.*[293]

291 Ibid., str. 258, 263.
292 Ibid., str. 275.
293 Ibid., str. 294.

U dijelu naslovljenom *Položaj Srbije i srpskog naroda*, *Memorandum* je ustvrdio da su Srbi na Kosovu žrtve fizičkog, političkog, pravnog i kulturnog genocida i da su oni posvuda u Jugoslaviji žrtve diskriminacije, usprkos tome što su se žrtvovali za druge: "Istinske žrtve za ravoj tri nerazvijene republike i SAP Kosovo podnela je samo Srbija, plaćajući pomoć drugima sopstvenim zaostajanjem".[294]

Jednako je neosnovana i pritužba da samo Srbi imaju brojne manjine izvan matične republike koju autori *Memoranduma* stoga ne smatraju srpskom državom: "najveću nevolju čini to što srpski narod nema državu kao što je imaju svi ostali narodi".[295] Rješenje se sastoji u tome da svi Srbi budu integrirani u jednu zajednicu kako bi se obranili od daljnjih pokušaja njihova uništenja:

> *Uspostavljanje punog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazio, njegovo je istorijsko i demokratsko pravo. Sticanje ravnopravnosti i samostalan razvoj za srpski narod imaju dublji istorijski smisao. Za manje od pedeset godina, u dvema uzastopnim generacijama, bio je dva puta izložen fizičkom uništenju, prinudnoj asimilaciji, pokrštavanju, kulturnom genocidu, ideološkoj indoktrinaciji, obezvređivanju i odricanju od sopstvene tradicije pod nametnutim kompleksom krivice, i intelektualno i politički razoružavan...*[296]

Srpski su akademici upozorili u svojem dokumentu da "Postojeće depresivno stanje srpskog naroda, sa sve češćim ispoljavanjima šovinizma i srbofobije u nekim sredinama, pogoduje oživljavanju i sve drastičnijem ispoljavanju nacionalne osetljivosti srpskog naroda i reagovanjima koja

294 Ibid., str. 284.
295 Ibid., str. 298.
296 Ibid., str. 297.

mogu biti zapaljiva, pa i opasna" ako njihovim zahtjevima ne bude udovoljeno; istovremeno su se oni naprezali da pobude upravo takve reakcije, prikazujući Srbe kao žrtve zavjere.[297]

Pokretačka snaga iza *Memoranduma* bio je romanopisac Dobrica Ćosić kojeg često nazivaju "duhovnim ocem Srbije" zbog njegova ugleda i utjecaja. On nije izravno sudjelovao u sastavljanju dokumenta, ali je bio najraniji i najenergičniji zagovaratelj teza sadržanih u njemu.

Ćosić se divio Josipu Brozu Titu dok je god u Jugoslaviji bio na snazi centralizirani sustav sovjetskog tipa koji je davao veliku moć Srbiji kao političkom i administrativnom središtu te zemlje. Ćosiću se još više sviđao Titov šef policije Aleksandar Ranković. Odstranjenje Rankovića i djelomično ukidanje centraliziranoga policijskog aparata bili su glavni razlozi za Ćosićevo razočaranje u Titu. Ćosićeva simpatija za ljude čvrste ruke koji su održavali Jugoslaviju uz pomoć terora očituje se u njegovoj pohvali najvažnijeg šefa tajne policije poslije Rankovića, Slobodana Penezića Krcuna, bivšega političkog komesara Druge proleterske brigade i narodnog heroja: "U politici, valjda, nikome nisam toliko verovao i nikoga nisam toliko cenio kao Krcuna. Taj mladi čovek bio je misleći starac u svojoj generaciji i za sve nas, njegove vršnjake, apsolutni autoritet u procenjivanju ljudi i događaja".[298]

Ćosićeva uvjerenost u nadmoćnost Srba nad njihovim susjedima nije pokolebana njegovom sviješću o srpskim manama:

> *Mi imamo jedan agresivan, bahat, za kolektiv često nepodnošljiv mentalitet. Naša spontanost se pretvara i u prostaštvo u komunikacijama sa ljudima drugih naroda i jezika. Na objektivnim nadmoćnostima i stvaralačkim i slobodarskim vrednostima naše prošlosti, mi Srbi smo zasnovali jednu suprematiju prema ostalim balkanskim i jugoslovenskim narodima i neuvažavanje različitosti...*

297 Ibid., str. 298.

298 Đukić, "Čovek u svom vremenu", str. 138.

Zatim, mnogo smo krivi za srbofobiju zato što je naš civilizacijski stupanj u celini neobično nizak. Ima mnogo neprosvećenosti, nereda i banalnosti u našem životu; vidno je odsustvo civilizacijskog ophođenja, mnogo je destrukcije, građanske nesavesnosti...[299]

Ćosić je izrazio želju da vidi uspostavu vladavine zakona u Srbiji: "Najprečim smatram doslednu deideologizaciju nacionalne i državne politike i bržu izgradnju moderne pravne države".[300] Nema razloga sumnjati u Ćosićevu iskrenost kada daje takve izjave, ali je njegovo širenje nacionalnih mitova bilo jedna od zapreka uspostavi građanskog društva u Srbiji. Još je veći jaz između ponašanja Milovana Đilasa kao komunističkog funkcionara i njegova kasnijeg interesa za ljudska prava u njegovome disidentskom razdoblju. I on je bio jednako autentičan u objema svojim fazama, a to je još jedan dokaz da netko može počiniti grozote ili potaknuti druge da ih čine, ne zbog neke poremećenosti u svojoj ličnosti, nego zbog vjere u ideje koje izazivaju i opravdavaju grozote.

Teško je oduprijeti se mitovima koji potiču netrpeljivost kada ih propagiraju ugledne osobe i nacionalne ustanove. Dostojevski je primjer kako i čovjek koji uzima vjeru vrlo ozbiljno može prihvatiti stavove protivne osnovnom učenju te vjere i svojim vlastitim boljim uvjerenjima, zaveden od crkve korumpirane svojom podložnošću državi i naciji. Njegovo izvanredno razumijevanje zla u čovjeku i opasnosti utopijskog mišljenja nije ga spriječilo da postane protukatolički i protusemitski bigot koji je sanjao o svetoj Rusiji.

Autori *Memoranduma* i brojni drugi istaknuti srpski intelektualci i umjetnici koji su nacrtali apokaliptičku sliku ugroženosti svojeg naroda i zagovarali masovne zločine protiv susjednih naroda također su uglavnom normalni ljudi koji su se ponašali abnormalno kad su doživjeli sebe kao spasitelje koji će, sukladno starom obećanju, pretvoriti nedužnu, patničku Srbiju u veliku silu.

299 Ibid., str. 308.

300 Intervju u "Politika", Beograd, 27. srpnja 1991., str. 7.

Crkva prokazuje demone

Mitropolit zagrebačko-ljubljanski i čitave Italije Jovan (Pavlović) okrivio je savjetnike srpskih biskupa iz redova SANU-a za "katastrofalnu politiku" Srpske pravoslavne crkve koja je vodila aktivnu kampanju za Veliku Srbiju: "Vašim prijedlozima po pitanju teritorija i granica vi ste uvlačili crkvu sve više u politiku. Vi ste otežali pravi posao crkve. Očijukanje s nacionalističkom oporbom dovelo je Crkvu na tanak led".[301]

Taj pokušaj prebacivanja odgovornosti za nacionalističku revnost Crkve na svjetovne intelektualce nije utemeljen. Svetosavlje, ideologija sagrađena na spajanju crkve, države i nacije, najsnažniji je izvor netrpeljivosti i okcidentofobije u srpskom društvu. Miladin Životić, nedavno preminuli filozof i vodeći srpski demokrat, izjavio je da Srpska crkva i bosanski Srbi "dijele zajedničku klerikalno-idealističku ideologiju koja slavi tradicionalno patrijarhalno društvo.To je fundamentalistička, protuzapadna ideologija", rekao je Životić. „To je nešto što čak ni Milošević ne može prihvatiti."[302]

Kao glavna riznica srpskog nacionalizma, Srpska pravoslavna crkva sudjelovala je u nacionalističkim neumjerenostima u Srbiji, a poslije 1918. godine i u Jugoslaviji. Ona je doprinijela neuspjehu prve Jugoslavije podržavajući nastojanja Beograda da uspostavi srpsku hegemoniju, umjesto da propovijeda trpeljivost i osuđuje nasilje. Hrvatski Srbin Svetozar Pribičević, političar koji je igrao važnu ulogu u stvaranju nove države, pisao je o političkoj ulozi Pravoslavne crkve u kraljevini Jugoslaviji:

> *Arhijerejski sabor Pravoslavne crkve, s patrijarhom na čelu, postao je danas borbenim organom diktatorske vlasti. To uglavnom proizlazi iz činjenice da je Crkva takoreći postala sastavnim dijelom upravnoga državnog aparata. Kralj ukazom imenuje patrijarha i vladike i odlučuje o svim pitanjima Crkve. U zamjenu za*

301 Anne Herbst, "Serbische Bischöfe gegen Patriarchen", "G2W" (Zollikon-Zurich), br. 3 (1996.), str. 14.

302 "Serb Orthodox Church Accused of Fanning Bosnia Strife", "Los Angeles Times", 12. kolovoza 1995., str. B5.

svoju odanost režimu on pomaže patrijarhu da gradi pravoslavne crkve u posve katoličkim krajevima u svrhu vjerskog prozelitizma. Za cijelo razdoblje od 1918. godine do naših dana iz patrijarhovih se usta nikad nije čula propovijed o pitanjima vjere i crkve, o odnosima čovjeka prema Bogu, o ljubavi prema našim bližnjima, o potrebama ljudske duše, o moralnim prilikama i o ciljevima života, nego uvijek o pitanjima nacionalnog i političkog značaja u smislu imperijalizma i megalomanije. On u njima ističe dvoglava orla, moćna kralja, krv prolivenu po bojnim poljima, ratne žrtve, riječju sve ono što može služiti ciljevima krajnje borbenog nacionalizma, tako da po shvaćanjima vrhovnog starješine srpske crkve ona ne smije dopustiti da je kasarna pretekne u nacionalističkoj propagandi.[303]

Tridesetih godina je Srpska crkva uspostavila tijesan odnos s glavnim srpskim fašističkim pokretom, Zborom, i njegovim vođom Dimitrijem Ljotićem:

Ljotić je održavao bliske odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom u kojoj je obnašao službenu dužnost. Kao član Patrijaršijskog savjeta Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, Ljotić je uspostavio tijesnu i dugotrajnu suradnju s utjecajnim vladikom Nikolajem Velimirovićem. Pod Ljotićevim utjecajem Velimirovićeva je klerikalna organizacija "Bogomoljci" službeno pristupila Zboru, a neki su od Velimirovićevih sljedbenika postali i dužnosnici Zbora.[304]

303 Pribičević, "Diktatura kralja Aleksandra", str. 209. Pribičević je doprinio stvaranju unitarističke Jugoslavije, ali je zatim, razočaran zloupotrebom centralizma, postao jedan od vodećih pobornika federalizma.

304 Cohen, "Tajni rat Srbije", str. 47. O podršci koju je Srpska crkva dala Nedićevu režimu i četničkom pokretu vidi i Štefan, "Srpska pravoslavna crkva".

Srpska pravoslavna crkva bila je ne samo protukatolička i protuzapadna, nego i protusemitska. Antisemitska struja u toj crkvi dosegla je vrhunac u djelu vladike Nikolaja Velimirovića, glavnog ideologa militantnog svetosavlja, za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Evo jednog izvatka iz jednog od njegovih govora srpskom narodu:

> *U toku vekova oni koji su raspeli Mesiju Gospoda Isusa Sina Božjega stvorili su od Evrope glavno bojište protiv Boga a za đavola. To je danas glavno bojište židovo i oca židovskog đavola protiv Oca nebesnog i protiv Sina Njegovog Jedinorodnog, od Deve vaploćenog i protiv svetinje Duha Svetoga.*
> *... Sva moderna gesla evropska sastavili su Židovi, koji su Hrista raspeli: i demokratiju, i štrajkove, i socijalizam, i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam i sveopštu revoluciju i kapitalizam i komunizam. Sve su to izumi Židova, odnosno oca njihova đavola. I to je sve u nameri da Hrista ponize, da Hrista ponište, i da na presto Hristov stave svoga jevrejskog mesiju, ne znajući ni dan danas da je to sam Satana, koji je otac njihov i koji ih je zauzdao svojom uzdom i bičeva ih svojim bičem.*
> *... O tome treba da mislite braćo Srbi, i u vezi s tim da ispravljate put svoj pre svojih misli, želja i dela. Da se ne nađete kao sinovi satanski! Neka vam je Hristos u pomoći. Amin.*[305]

Jedan izvjestitelj *New York Timesa* zapazio je raširenо uvjerenje da Srpska pravoslavna crkva želi spasiti svijet od zala koja mu prijete:

> *"Znate da je Tito bio mason", rekao je 54-godišnji pravoslavni svećenik u katedrali svetog Save jednoga nedavnog popodneva, "a Papa i svi katolički biskupi su također masoni. Nakon što*

305 Velimirović, "Govori srpskom narodu", str. 161-162. Postupak kanonizacije biskupa Velimirovića započet je 1985. godine.

je Mahatma Gandhi ubijen, Tito je postao masonski poglavar. A najžešći protivnik masonerije, koja želi vladati svijetom, jest Srpska pravoslavna crkva. Mi znamo da je Tito tajno pokopan u Vatikanu."[306]

Svetosavsko idoliziranje nacije i neprijateljski stav prema demokraciji i zapadnom humanizmu tumače zašto je Srpska crkva dala oduševljenu podršku bivšemu komunističkom tehnokratu Slobodanu Miloševiću kada je on prihvatio srpski nacionalizam da bi proširio svoju političku bazu. Na Vidovdan 1989. godine – šestotu godišnjicu Kosovske bitke – kad je Milošević zaprijetio upotrebom sile protiv onih koji su stajali na putu njegovim planovima za Veliku Srbiju, časopis *Glas crkve* objavio je *Vidovdansku poruku* koja se sastojala od *Predloga crkvenonacionalnog programa.*[307] Taj je prijedlog ponovio glave teze *Memoranduma* SANU-a tvrdeći da "je Srbija skoro pola veka, morala da podnosi ekonomsku podređenost, zaostajanje, deobe i političku inferiornost u socijalističkoj Jugoslaviji" i pohvalio novu srpsku vladajuću garnituru na čelu s Miloševićem: "već sada valja pošteno priznati određene zasluge i zalaganje novog srpskog rukovodstva u rešavanju srpskog pitanja. Nova vlast umela je pravilno da iskoristi veliku demokratsku energiju i duhovni potencijal srpskog naroda koji je ponovno počeo misliti svojom glavom i odlučivati o svojoj sudbini".[308]

Srpski kler se pridružio povjesničarima i romanopiscima koji su gajili etničke mržnje pišući o stvarnim i izmišljenim zločinima počinjenim nad Srbima i prešućujući zločine koje su počinili Srbi. Episkop Atanasije Jevtić, naprimjer, objavio je putopis *Od Kosova do Jadovna* u kojem optužuje kosovske Albance za "silovanja maloletnica i starica (u selima i

306 Chris Hedges, "An 'Us vs. Them' Mantra Raises the Balkan Fever", "New York Times", 11. siječnja 1997., str. 4. Činjenica jest da je Tito zabranio masonsku djelatnost u Jugoslaviji.

307 "Predlog srpskog crkvenonacionalnog programa", "Glas crkve", časopis Eparhije šabačko-valjevske, Valjevo, 3/1989.

308 Ibid., str. 5.

manastirima)".[309] On je opisao svoje hodočašće u razna mjesta gdje su Srbi bili ubijani u Drugome svjetskom ratu, a da nije nikada spomenuo istovremene srpske zločine.

Jedan nizozemski teolog nalazi napetost između političke i duhovne stvarnosti u životu istaknutih ličnosti srpske Crkve tijekom povijesti i danas:

> *Ona je također vrlo tipična za sadašnjega patrijarha Srpske pravoslavne crkve Pavla koji je, prije nego što je bio izabran, bio uvelike čašćen, također od muslimana i katolika na Kosovu i u Hrvatskoj, kao apolitičan duhovni autoritet. Nakon njegova uzdignuća na čast i službu patrijarha 1. prosinca 1990. iskreno je pokušavao stimulirati napredak u konfesionalnim odnosima te u pomirenju među nacijama. No, sve više i više se je politički angažirao kroz svoje službene nastupe u nekim prigodama kao što je bio parastos za četničkog vođu iz II. svjetskog rata Dražu Mihajlovića, te vrlo diskutabilno postavljanje srpskog biskupa Lukijana u novoj eparhiji Srpske pravoslavne crkve u Dalju, u kolovozu 1971. U svemu tome je svakako pismo Lordu Carringtonu, potpisano od patrijarha, značilo kulminantnu točku.*[310]

U svojem pismu predsjedavajućem Mirovne konferencije patrijarh Pavle je ponovio standardne srpske nacionalističke parole, kao što je navodno ubojstvo "preko 700.000 Srba" u jasenovačkom logoru i proizvoljnost granica Hrvatske "određene voljom Josipa Broza Tita"; opravdao brutalnu srpsku vojnu kampanju koja je bila u tijeku u Hrvatskoj kao "samoodbranu srpskih života"; izjavio da se hrvatski Srbi "moraju naći pod zajedničkim državnim krovom sa današnjom Srbijom i svim srpskim krajinama"; povukao paralelu između sudbine Srba i Židova i podsjetio na Hitlera svojom tezom da svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi.[311]

---

309 Jevtić, "Od Kosova do Jadovna", str. 7.

310 Van Dartel, "Nacije i religija", str. 127.

311 "Pismo srpskog patrijarha Pavla lordu Carringtonu", AKSA (Zagreb), br. 32 (listopad 1991.), str. 10-11.

Takve akcije patrijarha i hijerarhije Srpske pravoslavne crkve potakli su jednu grupu pravoslavnih teologa i intektualaca u Parizu da objave jedan poziv srpskim biskupima krajem 1991. godine naglašavajući potrebu da se "prekine lanac nasilja, mržnje i smrti". Oni su prigovorili biskupima sijanje mržnje:

> *Crkva koju Vi predvodite čini se da doprinosi, bez sumnje nenamjerno, tim poticanjima na mržnju. Istovremeno s nekim državnim propagandistima – čija je moralna vrijednost sumnjiva – neki crkveni dostojanstvenici sve više i više pišu o stradanjima Srba, ustaškim zločinima, jamama i špiljama gdje su bačena tijela nedužnih žrtava. Ta vrsta "špiljskih" razmatranja, kako ljudi ironično kažu, postala je čak neumorno ponavljan predmet u crkvenom tisku.*[312]

Srpski biskupi nisu bili pokolebani tim pozivom. Uporno su nastavili opravdavati ratove protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine, i osuđivati ono što su nazivali muslimanskim i hrvatskim "genocidom" nad Srbima u Bosni i Hrvatskoj. Svoju podršku predsjedniku Miloševiću su uskratili tek kad se on distancirao od vođa Republike Srpske pošto je uvidio da njegov plan osvajanja Bosne nije uspio. Osim toga, bivše jugoslavenske republike bile su međunarodno priznate i oštrije su sankcije nametnute Srbiji i Crnoj Gori. U takvoj situaciji, sredinom 1992. godine, dvadeset episkopa je u Pastoralnom pismu Crkvenog savjeta pozvalo Miloševića da podnese ostavku, ali je ponovilo odanost biskupa ideji da bi svi Srbi morali živjeti u jednoj državi, kao i nacionalističku tezu da su komunističke vlasti samovoljno odredile granice između republika u bivšoj Jugoslaviji da bi podijelile Srbe. "Biskupi su ponovili svoju podršku ujedinjenju svih Srba u jednu državu i okrivili jugoslavenske komuniste za podjelu srpskog pučanstva republičkim granicama koje su Europska zajednica, Sjedinjene

312 "Appel aux évęques serbes", "Le monde", 27. studenoga 1991., str. 2.

Države i Ujedinjeni narodi prošlih mjeseci priznali kao međunarodne granice između Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i nove krnje Jugoslavije, sačinjene od Srbije i Crne Gore".[313]

Osim što je srpska crkvena hijerarhija odbila priznati masovne pokolje koje su počinili Srbi u Hrvatskoj i Bosni, ona je tvrdila da se nastavlja genocid nad Srbima. U travnju 1997. godine patrijarh Pavle je blagoslovio i potpisao *Deklaraciju protiv genocida nad srpskim narodom* koja je razaslata mnogim međunarodnim ustanovama. Ta deklaracija, koju su potpisala i četiri biskupa, dvadeset i dva člana SANU-a, i trideset i jedan istaknuti intelektualac i umjetnik, predstavlja solipsističku tužbu nad vječno patničkom Srbijom:

Istorija srpskih zemalja... puna je primera genocida i egzodusa kojima su bili izloženi. Procesi uništavanja Srba na najrazličitije i najsvirepije načine kontinuirano su trajali. Kroz čitavu svoju istoriju oni su suočavani s najžešćim oblicima genocida i egzodusa koji su ugrožavali njihov opstanak, a uvek su bili samobranitelji svoje egzistencije, svoje duhovnosti, kulture i demokratskog ubeđenja.[314]

Deklaracija definira stav Srba ne samo kao obranu Srbije već i čitave Europe: "Od ranog srednjeg veka Srbi su sa svojim vladarima i crkvenim velikodostojnicima u borbi protiv Turaka bili poslednji bedem odbrane Evrope od najezde Turaka i prodora Islama".[315] Nema ni spomena o ulozi Srba u turskim osvajanjima ni skorašnjem srpskom genocidu nad Bošnjacima, koji se neizravno opravdava kao pokušaj Srba "da spreče ekspanzionističke težnje čiji koren i danas sagledavamo u obliku fundamentalizma".[316]

Dojam da svijet pasivno promatra genocidne akcije srpskih neprijatelja izazvao je prijetnje uperene protiv čitavog svijeta. Autor jedne knjige

313 "Serbian Church Assails Belgrade", "New York Times", 29. svibnja 1992., str. A10.

314 "Deklaracija protiv genocida nad srpskim narodom", str. 22.

315 Ibid. U porukama usmjerenim pravoslavnom istoku, naglašava se uloga Srbije kao bedema protiv Rimokatoličke crkve.

316 Ibid.

koju je objavila utjecajna izdavačka kuća Glas crkve 1988. godine prijeti još jednim svjetskim ratom ako svijet ne pokaže bolje razumijevanje sa srpske probleme:

> *Danas ne zavisi samo od srpskoga naroda hoće li u kulturu ili će u ponor. Ali svima već jednom mora da bude jasno: bude li prinuđen da se sunovrati u ponor, taj će narod, kao pre 74 godine na Vidovdan, povući za sobom ceo svet koji je, danas, prema srpskoj sudbini opasno ravnodušan".*[317]

Kako upozorava istaknuti srpski intelektualac Mirko Đorđević, "čak se i neki crkveni velikodostojnici mire sa tim da nama Srbima 'demokratija nije ni potrebna', da nam sve zlo dolazi od demokratije i temeljnih ljudskih prava".[318] A u jednoj crkvenoj publikaciji autor članka o Vidovdanu i kraljevstvu nebeskom izjednačuje nacionalne mitove s najvišom istinom: "Istorijska nauka, sa svakim novim podatkom, može da menja svoju istinu. Predanje nema šta da menja jer ne zavisi od podataka jer je slika božanske Istine".[319]

Osim što su podsjećali svoje stado isključivo na zločine počinjene po susjednim narodima, visoko poštovani autoriteti Srpske pravoslavne crkve oštro osuđuju zapadnu Europu u cjelini. Gore spomenuti crkveno-nacionalni program, naprimjer, izražava u svojem zaključku želju da se nađe mjesto za srpski narod u suvremenoj Europi, ali postavlja stroge uvjete za pridruživanje njoj, primjećujući da "Nije bilo davno vreme kad se Evropa od Srbije učila državnosti i demokratiji":

> *Mi nećemo Evropu bez Boga niti psevdohumanističku Evropu u kojoj bi umesto Boga bio ustoličen čovek. Mi stalno imamo na*

317 Komnenić, "Kosovski polom", str. 57.

318 Mirko Đorđević, "Duh trećeg milenijuma", "Republika" (Beograd), 1-15. svibnja 1995., str. 4.

319 Đorđe J. Janić, "Dan opredeljivanja - Vidovdan", "Pravoslavlje" (Beograd), 1. srpnja 1995., str. 3.

> *umu sve opomene duhovnih genija od Dostojevskog do Vladike Nikolaja i Oca Justina koji strahuju za budućnost tako moguće dehristijanizirane Evrope.*
> *Mi hoćemo u zaista hrišćansku Evropu, gde će Bog i čovek biti zajedno, gde će se graditi sreća i mir za primer čitavom čovečanstvu, gde neće vladati suvoparna demokratija ni stara teokratija, već stvaralačka i istinska teodemokratija.*
> *Tako mi danas vidimo budućnost Srbije i Jugoslavije.*[320]

Srpski teolog arhimandrit dr. Justin Popović upozorava da je zapadno kršćanstvo izdalo vjeru: "Drugi Vatikanski Koncil je renesans svih evropskih humanizama, renesans leševa".[321] Protestantizam nije ništa manje zlo nego katolicizam jer je kršćanski zapad zao u cjelini: "Šta je dakle Evropa? Papa i Luter... Evropski papa je ljudska pohot za vlašću. Evropski Luter – ljudska rešenost da sve objasni svojom pameću".[322] Ekumenski pokret prema tome predstavlja prijetnju istinskom kršćanstvu:

> *Ekumenizam je zajedničko ime za psevdokršćanstva, za psevdocrkve Zapadnne Evrope. U njemu su srcem svojim svi evropski humanizmi, sa papizmom na čelu. A sva ta psevdokršćanstva, sve te psevdocrkve nisu drugo već jeres do jeresi... Tu nema bitne razlike između papizma, protestantizma, ekumenizma, i ostalih sekata, čije je ime legeon.*[323]

Stoga, ako ujedinjenje crkava želi biti kršćansko, ono mora priznati pravoslavlje kao jedinu pravu crkvu: "papističko-protestantski ekumenizam sa svojom psevdocrkvom i svojim psevdokršćanstvom nema izlaza iz svo-

320 "Predlog srpskog crkvenonacionalnog programa", str. 11.
321 J. Popović, "Pravoslavna crkva i ekumenizam", str. 184.
322 Ibid., str. 202.
323 Ibid., str. 189.

jih smrti i muka bez svesrdnog pokajanja pred Bogočovekom Gospodom Hristom i Njegovom Pravoslavnom Crkvom... Bez pokajanja i stupanja u Istinitu Crkvu Hristovu neprirodno je i besmisleno je govoriti o nekom ujedinjenju 'crkava', o dijalogu ljubavi, o *intercommunio*".[324]

To nisu pogledi nekog proizvoljno izabranog teologa. Arhimandrit Popović, autor trosveščanog *Dogmatizma Pravoslavne crkve* i dvanaestosveščanog *Života svetaca* jest, uz episkopa Nikolaja Velimirovića, najvažniji srpski teolog dvadesetog stoljeća. On je bio učitelj najagresivnijih nacionalističkih episkopa koji danas igraju dominantnu ulogu u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a njegova knjiga o ekumenizmu je jedina srpska monografija o tom predmetu. Poput Dostojevskog, kojem se divi, Popović je osudio Zapad i vidio u pravoslavlju silu koja može spasiti svijet, ignorirajući dubok jaz između mistične orijentacije pravoslavne vjerske kulture i čestog podčinjavanja Pravoslavne crkve sekularnim stvarima sumnjive moralne vrijednosti.[325] Mnogi pravoslavni vjernici obožavaju Popovića kao sveca, a njegov grob u manastiru Ćelije kraj Valjeva, gdje je proveo posljednju trideset i jednu godinu svog života, postao je mjestom hodočašća.[326]

Autor jedne temeljite studije o srpskoj ekleziologiji devetnaestog i dvadesetog stoljeća smatra da je mesijanizam još izraženiji u misli episkopa Velimirovića: "Srž njegovih razmišljanja jest da je kršćanstvo ostvareno u idealnom obliku na Balkanu, i da je Balkan, a osobito srpski narod, predodređen za pravoslavno kršćanstvo više nego druga područja i narodi. Taj povijesni osvrt provlači se kroz čitavu srpsku teologiju".[327]

Srbi se odavno opiru uspostavljanju vjerskih odnosa sa zapadnom Europom. Srbija je bila jedina europska zemlja koja nije poslala predstavnika na Firentinski koncil koji se sastao 1439. godine radi rješavanja do-

---

324 Ibid., str. 190.

325 Dostojevski je bio predmet Popovićeve doktorske dizertacije, a 1940. je objavio knjigu "Dostojevski o Evropi i slovenstvu".

326 Br. 88 (1981.) časopisa "Le messager Orthodoxe" (Pariz), posvećen Justinu Popoviću, sadrži njegove tekstove kao i tekstove o njemu.

327 Bremer, "Ekklesiale Struktur", str. 277.

gmatskih pitanja povezanih s ujedinjenjem istočnog i zapadnog kršćanstva i razvoja sustava kolektivne europske sigurnosti pred turskim prodorom na kontinent. Bizantski car i carigradski patrijarh, koji su prisustvovali Koncilu, poslali su posebnog izaslanika da nagovore despota Brankovića da im se pridruži, ali on je radije bio u savezu s Turcima, svega dvadeset godina prije nego što su ovi osvojili njegovu malenu despotovinu, zadnji trag nekoć moćne srpske države. Na završetku Koncila papa, ekumenski patrijarh i predstavnici zapadno i istočnoeuropskih crkvi potpisali su bulu o uniji *Laetentur coeli.* Jedino je efeški biskup Markos Eugenikos odbio staviti svoj potpis. Srpska pravoslavna crkva, kao i grčka, kanonizirala ga je i slavi svetog Marka Efeškog prvoga dana veljače.[328]

Ustav Srpske pravoslavne crkve iz 1931. godine sadrži članak koji određuje da Crkva mora raditi na približavanju i ujedinjenju kršćanskih crkava, i neki članovi te crkve su se iskreno zalagali za taj cilj.[329] Međutim, ekumenska djelatnost Srpske crkve bila je primjetljivija u međunarodnim forumima nego unutar Jugoslavije. Srpska pravoslavna delegacija sudjelovala je u zajedničkim molitvama kojima je otvorena i zaključena Peta svjetska konferencija Ekumenskog vijeća crkava u Nairobiju 1975. godine, ali Atanasije Jevtić, čelnik srpskih pravoslavnih promatrača na sjednici Vijeća za ekumenizam pri Katoličkoj biskupskoj konferenciji u Jugoslaviji, koja se održavala u Zagrebu u otprilike isto vrijeme, odbio je zajedničku molitvu. Osim toga, Srpska crkva se posljednja pridružila Ekumenskom vijeću crkava i poslala svoje promatrače na Drugi vatikanski koncil. Bujanjem populizma i nacionalizma u Srbiji krajem dvadesetoga stoljeća, antiekumenisti – mnogi od njih takozvani justinovci (učenici Justina Popovića) – još su više ojačali i zauzeli ključne položaje u Crkvi. Umjesto da se suprotstave rastućoj vjerskoj i etničkoj netrpeljivosti među Srbima, oni su je bodrili.

328 Premda su Rusi prisustvovali i oni su gnjevno odbili uniju i uhapsili metropolita Izidora po njegovu povratku iz Firence gdje je potpisao bulu.

329 Među njima su Dimitrije Dimitrijević, Blagota Gardašević i Čedomir Drašković.

Strah pretvoren u pauka: otrovni bestseleri

Brojni povijesni i teološki tekstovi objavljeni 1980-ih godina naslikali su moralno inferioran zavjerenički, srbofobičan svijet kao prijetnju samom postojanju Srbije. Ta su djela igrala važnu ulogu u psihološkoj mobilizaciji Srba za predstojeće ratove. Pjesme, romani, pripovijesti i drame bili su učinkovitiji od pseudoznanstvenih rasprava u širenju straha od nestanka. Ustvari, jedna jedina figura, poput karakterizacije suvremenih Srba kao "ostatka klanog naroda" pjesnika Matije Bećkovića [330], može proizvesti jači psihološki učinak nego neka omašna studija. Poznati filmski režiser Dušan Makavejev svjedoči o tome: "Kada sam prvi put čuo sada već toliko puta ponovljeni iskaz o današnjim Srbima kao *ostatku klanog naroda*, štrecnula me je neka svečana jeza, kao da sam čuo istinu o narodu kome pripadam, i sebi samom".[331]

Znatan broj srpskih pjesnika i prozaika preuzeo je vrlo aktivnu političku ulogu u kampanji za Veliku Srbiju u kojoj su se ekonomisti istakli svojom odsutnošću. Jedan od najangažiranijih bio je pjesnik i psihijatar Radovan Karadžić, optuženi ratni zločinac, koji je upravljao srpskom agresijom u Bosni i Hercegovini. Nikola Koljević, drugi visoki član vodstva pobunjenih bosanskih Srba do svog samoubojstva 1997. godine bio je ugledan šekspirolog, a također i pjesnik. Srpski *caudillo* u istočnoj Hercegovini Božidar Vučurević, bivši vozač kamiona, piše u stilu narodnih pjesama, a vrstan pjesnik Matija Bećković prvi je predložio da se hrvatske Srbe snabdije oružjem.[332] Najpopularniji srpski romanopisac Dobrica Ćosić je 1992.

330 "Književne novine", 15. rujna 1989., str. 3.

331 Dušan Makavejev, "Smrtoljublje", u Čolović i Mimica, "Druga Srbija", str. 110-111.

332 Pjesnici kao buditelji plemenske mistike igrali su važnu ulogu i u drugim nasilničkim nacionalističkim pokretima, ali njihovi pjesnički pozivi na spremnost na ustanak protiv zlih neprijatelja nisu nužno tmurni ni zastrašujući. U svojem zapaženom djelu o talijanskom fašizmu Giuseppe Antonio Borgese istakao je "očaravajuću" pjesmicu Giosu Carduccija, "pjesnika najčišćih talijanskih uspomena", koja slavi vrline i žednu slavu jedne male srednjovjekovne alpske seoske komune. Njegova idilična vizija građana-pastira spremnih da postanu ratnici u pravednom, obrambenom ratu kad god bi "Hun ili Slaven" ugrozio njihovu nedužnu slobodu, "pružila je osnovu za politički sustav pjesnika, pisca i *caudilla* D'Annunzija koji je, sa svoje strane, postao osnovom Mussolinijeva i Hitlerova režima.", "Goliath: The March of Fascism" (New York, Viking, 1938.), str. 158. Bitan zajednički sastojak pjesmama koje su služile raznim fašističkim avanturama jest strah – strah da će zli neprijatelji nadvladati nedužan, superioran, "nebeski" narod.

godine postao predsjednik nove krnje Jugoslavije, a drugi po popularnosti Vuk Drašković, jednako odan ideji Velike Srbije, vođa je jedne od najjačih političkih stranaka u Srbiji. Romanopisac Antonije Isaković bio je na čelu grupe intelektualaca u SANU-u koji su napisali *Memorandum*.

Radovan Karadžić, po zanimanju psihijatar, čiji je otac bio osuđen kao ratni zločinac zbog pokolja Muslimana za vrijeme Drugoga svjetskog rata, autor je nekoliko zbirki pjesama (uključujući jednu za djecu), većina kojih je objavljena mnogo prije nego što je on donio rat u Bosnu i Hercegovinu. Najinteresantniji vid njegovih pjesama, osrednje ili niske umjetničke vrijednosti, sastoji se u obilatim slikama smrti i razaranja. Karadžić je pretvorio neke od jezivih slika u svojoj pjesmi "Sarajevo", objavljenoj 1971. godine, u stvarnost dvadesetak godina kasnije:

Ja čujem kako nesreća zaista korača
pretvorena u bubu - kad dođe čas:
smrviće bubu ko što trošnog pevača
mrvi tišina i pretvara ga u glas.

Izgara grad kao tamjana grumen,
u tome dimu i naša svest vijuga.
Klize gradom prazna odela. Rumen
mre kamen, uzidan u kuće. Kuga!

Spokoj. Četa oklopnih topola
u sebi maršira uvis. Agresor
vazduh po našim dušama kola
i čas si čovek a čas vazdušni stvor.

Ja znam da je sve ovo priprema jauka:
šta sprema crni metal u garaži?
Gle - kako strah pretvoren u pauka
po svome kompjuteru odgovor traži.[333]

333 R. Karadžić, "Pamtivek", str. 59.

Vuk je, uz pauka, Karadžićeva omiljena životinja. U pjesmi *Jutra pola nema* autor, rođen u crnogorskim brdima, očito se identificira s njim: "Spustio se iz planine/visok vitak i jak vuk/odgrizao pola jutra/i u srcu/ odneo ga put planine, put divljine./Sve je za njim proplakalo".[334] Već sami naslovi njegovih pjesama i zbirki često ukazuju na njihov ugođaj: *Jutarnja bomba*, *Zbogom, atentatori*, *Pakao*, *Smrt*, *Rečnik straha.*

Tamni tonovi i vizije razaranja u mnogim Karadžićevim pjesmama čine ih – poput pjesama kosovskog ciklusa i Njegoševa *Gorskog vijenca* - "pjesnama od užasa." Strah i pauk su njihovi dominantni pojmovi. U kratkoj ali prodornoj analizi uključenoj u svezak koji sadrži pjesmu *Sarajevo* književni kritičar Marko Vešović dao je izvanrednu definiciju "temeljne premise Karadžićeve poetike: poezija je 'paukovina', zločinačka paukovska djelatnost protiv svijeta".[335] Dva desetljeća kasnije, kad je Karadžič uhvatio Sarajevo i čitavu Bosnu i Hercegovinu u svoju zločinačku mrežu, on je dokazao da ta definicija pristaje njegovoj politici jednako dobro kao i njegovoj poetici.

Bilo bi, međutim, pogrešno zaključiti iz slika u Karadžićevim pjesmama da su sadistički, destruktivni porivi bili razlog njegova organiziranja genocida u Bosni i Hercegovini. On nije bio kreposna osoba prije nego što se upustio u rat (odslužio je zatvorsku kaznu od jedanaest mjeseci zbog pronevjere) ali nema dokaza ni o kakvu njegovom sadističkom djelu u predratnoj karijeri. Naprotiv, prema nekim izvještajima, on je pokazivao iskrenu brigu za dobrobit svojih pacijenata. Nema ni dokaza da je ikada izravno sudjelovao u zločinima koje su počinjali njegovi sljedbenici.

Karadžićevo oduševljenje narodnim junačkim pjesmama pruža bolji ključ za razumijevanje njegova političkog ponašanja nego što ga pružaju njegove vlastite pjesme. Među njegovim precima bilo je nekoliko istaknutih pjevača narodnih pjesama, uključujući njegova oca, a on sâm recitira junačke narodne pjesme prateći se na guslama. Čini se da se osnovni izvor

334 "Jutra pola nema" u Karadžić, "Pamtivek", str. 11.

335 Marko Vešović, "Estetizam percepcije" u Karadžić, "Pamtivek", str. 77.

za Karadžićevu ulogu ratnog vođe bosanskih Srba sastojao od glavnih tema srpskih junačkih pjesama: osvete za stare žalbe i uskrsavanja stare slave. On se nadao da će postati moderni nacionalni heroj kroz odmazdu za stari poraz od Turaka i uskrsnuće Velike Srbije.[336]

Tradicionalna uloga junačkoga narodnog pjesništva kao snabdjevača nacionalnih ideala i ciljeva dobiva na važnosti u vrijeme smutnji i ratova, čak i nakon što je urbanizacija i mnogo viša stopa pismenosti u velikoj mjeri ugasila tu tradiciju tijekom dvadesetog stoljeća. Ugledan srpski sociolog Ivan Čolović upozorio je na činjenicu da "za vreme drugog svetskog rata u Jugoslaviji partizani i četnici su vodili žestoku borbu da bi prisvojili najpoznatije narodne pesme, da bi ih rekuperirali, da bi jaje svoje političke propagande sneli u folklornom gnezdu".[337] Narodne pjesme su se koristile i u ratovima devedesetih godina, ne samo od strane Srba, a "pored toga, danas se vodi, naročito u Srbiji, i neka vrsta međustranačkog rata za osvajanje folklornih tekstova ili bar folklornog stila".[338] Čolović je također zabilježio da je Radio Ponos u Beogradu krajem 1992. godine počeo prenositi isključivo narodne pjesme dvadeset četiri sata dnevno.

Srpska beletristika dvadesetog stoljeća također je obilježena jakom zabrinutošću za sudbinu Srbije. Kroz pojedinačna lica i situacije, razni su srpski romanopisci širili one iste nacionalističke mitove koje su propagirali povjesničari i bogoslovi u svojim studijama. Fikcija i povijest isprepleteni su u djelima Dobrice Ćosića, najglasovitijega suvremenog srpskog romanopisca. On je napisao znatan broj povijesnih romana među kojima se ističe *Vreme smrti*, roman u četiri dijela čija se radnja odigrava u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Znatan broj autentičnih, ili prividno autentičnih, povijesnih dokumenata u romanu još je povećan u engleskom izdanju[339] s namjerom da čitatelj doživi djelo kao istinsku kroniku a ne fikciju. Većina

336 Karadžićevi sljedbenici prihvatili su njegovu predodžbu o sebi kao nacionalnom spasitelju. Za opise Karadžića kao velikog heroja, uključujući usporedbe s Kristom, vidi Žanić, "Prevarena povijest", str. 273-285.

337 Čolović, "Bordel ratnika", str. 89.

338 Ibid., str. 90.

339 "This Land, This Time" (San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1978.-1983.). Prevela Muriel Heppell. Svaki svezak ima i svoj poseban naslov: "Into the Battle", "A Time of Death", "Reach to Eternity" i "South to Destiny".

lica su dobro poznate povijesne ličnosti, lokalne i međunarodne, ali nijedna od njih nije protagonist: sva su lica samo statisti na povijesnoj pozornici. Stvarni protagonist romana je Srbija.

Ne čudi da većina Ćosićevih povijesnih romana nije kvalitetna. Čak ni Aleksandar Solženjicin, mnogo darovitiji pisac, nije uspio udahnuti život romanima koji prikazuju njegov pogled na rusku povijest. Ali Ćosić nije zatajio samo kao umjetnik; on nije uspio uvjeriti ni one rijetke strane čitatelje, dovoljno strpljive da pročitaju njegove omašne lamentacije nad Srbijom, vječnom žrtvom. On svakako nije uvjerio američkog recenzenta jednog sveska *Vremena smrti*, naslovljenog *Posezanje za vječnošću* (*Reach to Eternity*): "Natoči whisky, počešljaj se, odi spavati: na neki način, sve što činiš pokazuje utjecaj Srbije, polu-nacije koja je nanovo izbrusila leću čitave zapadne kulture. *Posezanje* je početnička beletristika. Osim toga: Srbin, Slovenac, Hrvat, uši, bijeda, građanski rat, mržnja na same sebe – prešutnom projekcijom Ćosić će ti dati novo, makar i zlovoljno, poštovanje za Josipa Broza Tita."[340]

Ćosićev raniji roman *Deobe,* prvi puta objavljen 1963. godine, posvećuje više pažnje sudbinama pojedinaca. On se ne bavi sučeljavanjem Srbije i svijeta nego unutarnjom srpskom podjelom na monarhističke četnike i Partizanski pokret predvođen komunistima u Drugome svjetskom ratu. Jedna interesantna pojava u tom romanu jest slavljenje noža. Nož je glavna tema prologa koji upozorava: "Leva ruko, čuvaj se! Desna, tvoja sestra, drži nož!"[341] U središnjem dijelu romana spominje se izvještaj jednog člana britanske misije o ulozi noža u srpskoj povijesti. Evo jednog izvatka iz toga fiktivnog izvještaja:

> *Kapetan F. smatra da na Balkanu oduvek vlada kult noža, da je još u ranom srednjem veku bila razvijena velika industrija noževa, da svaki predeo, svako pleme, svaka familija ima svoj oblik*

340 D. Keith Mano, "National Review", 25. srpnja 1980., str. 913. Jamesa P. Sloana je roman jednako razočarao: "scene se nižu mehanički, filozofske meditacije su nestručne, a lica pate od osebujne anonimnosti", "New York Times Book Review", 3. veljače 1980., str. 15.

341 Ćosić, "Deobe", str. 9.

noža, svoj amblem na njemu, i da se po nožu i razlikuju i poznaju. Od svih predmeta za upotrebu, kod Srba nož jedino i potpuno izražava njihove rasne i nacionalne odlike i čitavu personalnost. Takođe kapetan F. tvrdi da Srbi imaju veliku poeziju čiji je motiv i tema nož. Pošto je nož i obavezna rekvizita koju drže i nose svi njihovi sveci i vojne i nacionalne poglavice, koje se posle smrti uvek proglašavaju za svece, pošto je dakle, nož u svim njihovim crkvama na freskama pored krsta najčešći predmet, onda nije teško zaključiti da je i u duhovnom životu Srba noć imao i danas ima presudan značaj... Nož je izvor njihove energije... Imao sam više prilika da posmatram četnike neposredno posle ubijanja neprijatelja nožem. To su nezaboravne slike. Ti momci su pokazivali manifestacije skoro istovetne onima koje pokazuju mornari u burdeljima u trenucima neposredno posle polnih snošaja.[342]

Kasnije u istom romanu ima i jedan odsječak naslovljen *Stvaralačka dela i zasluge noža* koji na pet stranica govori o nožu kao svetom predmetu i kamenu temeljcu civilizacije i zaključuje sljedećim riječima:

Stvaralačka priroda noža osobito se ispoljila u stvaranju moralne svesti čovekove, prema tome, i etike, najuglednije oblasti filozofije. Ko sve može da nabroji vrline koje nam dariva nož. Zar jednu od najvećih, zar hrabrost ne rodi nož. Pa vernost i poštenje, ta njegova najmudrija dela. Onda tolike i bezbrojne građanske vrline kojima se ponosi današnje čovečanstvo. Ko bi nam jemčio ispunjavanje građanskih i nacionalnih dužnosti, ko bi nam čuvao opšta dobra, kulturne i privredne ustanove i institucije, da nije noža. Da nije njega šta bi bilo od naše hrišćanske crkve i vere. Da nije noža šta bi nam trebala sloboda. Čime bismo odbranili demokratiju. Da nije njega na čemu bi opstala država.

342 Ibid., str. 534-535.

On, temelj sveta, naša snaga, naša budućnost.
Celivajte ga i tiho mu izgovarajte ime.[343]

Nož je u *Deobama* uglavnom asociran s četnicima, velikosrpskim pokretom koji Ćosić prikazuje kao pretežno negativnu silu u usporedbi s partizanima jer je u vrijeme pisanja tog romana on još bio gorljiv titoist koji je vjerovao u marksističku dogmu o odumiranju država i nacija (barem ako je ona obećavala stvaranje unitarističke Jugoslavije). Ali kad se autor, zajedno s drugim srpskim piscima, razočarao u komunizmu (koji je također vrlo vješto baratao "nožem" ali ga nije slavio) i prigrlio nacionalističku ideologiju, stari kult noža ponovno je zadobio ugled.

Kult noža u modernoj srpskoj kulturi ima svoj osnovni izvor u kultu herojskog pretka Miloša Obilića koji je nožem ubio osmanskog sultana Murata na Kosovu 1389. godine. U romanima koji su se pojavili u zadnjim desetljećima dvadesetog stoljeća nož je (bilo doslovno ili kao metafora za bilo koje oružje) imao dvostruku svrhu: jednostran i pretjeran prikaz upotrebe noža protiv Srba jačao je mržnju prema njihovim susjedima i, istovremeno, pripremao Srbe na upotrebu noža protiv demoniziranog neprijatelja. Ta je dvostruka svrha osobito očigledna u romanu Vuka Draškovića, prikladno naslovljenom *Nož,* najpopularnijem od tih "evanđelja mržnje". Dok u Ćosićevim stranicama o nožu ima sarkazma i autoironije, Drašković je smrtno ozbiljan.

Radnja Draškovićeva bestselera odigrava se u istočnoj Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a njezini najdojmljiviji trenuci su muslimanska sadistička ubojstva, kao u sljedećoj epizodi, u kojoj svi ubojice imaju prepoznatljiva muslimanska imena:

Naglo se Kemal diže, podivljao u očima, ne može suze da zaustavi, okreće se kao da je pometiljao, trgnu nož iz korica, skoči na Ljubicu, uhvati je za kosu i obori pored Huseina.

343 Ibid., str. 652-653.

Jednim zamahom, kao da siječe braveći but, otkide joj lijevu dojku, ona vrisnu, krv ga poštrca po čelu i obrazima. Otkide joj nos, izvuče jezik iz usta, i njega prereza. Zabode vrh noža u oko, podvuče nekoliko puta u krug, podvuče čelik oko krvave kuglice koja mu je migoljila među prstima. Kad iščupa oko, zavrljači ga na siniju, pred protu Nićifora. Tada, zakla Ljubicu!
Držeći je za kosu i zategnuvši joj glavu prema leđima, Zulfikar, izvježbanim pokretom, cimnu sječivom: glava Ančina osta mu u ruci, oči širom otvorene, usta zijevaju, kao da će da progovore.
Fazlija postupi drukčije: saže se, oslušnu Kosino srce, nanišani, tačno između rebara, pritisnu iz sve snage, zavrće nožem s desna u lijevo, igra se, pravi krugove.

Kemal i dalje plače, zvjera oko sebe, prijeti i nabraja: "Platićeš mi žestoko Huseina, kume Nićifore!"
Odjednom, zastade, obrisa suze rukavom od šinjela, pljunu na Ljubicu, uze odsječenu dojku i stavi je na usijano kolo od šporeta. Zacvrča krvavo i sirovo meso, a on se nasmijan, zaputi Bratomiru. Bez ciljanja i pripreme, zabi mu nož u grlo, zgrabi čašu sa stola, napuni je do vrha krvlju, ispusti glavu Bratomirovu. Zacereka se toliko snažno da je Fazlija morao da stavi prste u uši, da mu ne prociknu. Kemal natoči u čašu vina, poturi je pred Nićifora: "Evo kumašine moj, da ti ispunim želju, da se kucnemo i da popijemo!" Iskapi, u jednom dušku, čašu krvi, obliza usne i uskliknu: "Hristos se rodi, kumašine!"[344]

Oponašajući Njegošev *Gorski vijenac*, koji završava blagoslivljanjem puške, i Ćosićeve *Deobe* s njihovim veličanjem noža, Drašković završava *Nož* "Sagom o nožu". Ona ispunjava posljednjih šest stranica knjige, a počinje sljedećim riječima: "Postoji u našem narodu jedna sprava... kojom

344 Drašković, "Nož", str. 34-35.

bolje od ikoga na svetu rukujemo i jedna reč koju najlepše na svetu izgovaramo. Ta sprava, nimalo komplikovana, i ta reč, nimalo zametljiva, naš su pečat, naš su znak, naš su prvi beleg kroz istoriju!"[345]

Drašković prešućuje činjenicu da su se u Drugome svjetskom ratu sve strane u sukobu na jugoslavenskom teritoriju obilato koristile nožem i da su muslimani i Srbi imali otprilike jednake relativne gubitke. Njegova saga, kao i roman u cjelini, vrlo je selektivna. Srbi ubijaju samo kad su na to prisiljeni onime što je učinjeno njima. Svi sadistički korisnici noža su katolici i muslimani:

> *I voda je bila NOŽ: ustaše su kuvale decu u njoj, i katran je bio NOŽ: sipali su ga po živim ranama, i zemlja je bila NOŽ: nabacivana je po živima, i pacovi su bili NOŽ: ustaški izum da miš glođe utrobu ljudima, i fratarska mantija bila je NOŽ: koliko ih je samo njome zadavljeno, i Kur'an je bio NOŽ: sve je činjeno s Alahovim blagoslovom!*[346]

Jedan londonski doživljaj Dušana Makavejeva ilustrira popularnost Draškovićeva djela: "Prilikom proslave srpske knjige u Colletsu, u Charing Cross Roadu, prodavale su se naše knjige. Obradovale su me, u izlogu, knjige Kiša, Selenića i Pavića. 'Kako se prodaju? ' - pitam... Ništa se nažalost nije prodalo, izuzev jedne, koja je planula, a zove se *Nož*. 'Od nekog Draškovića'".[347]

Priča o Milutinu Danka Popovića dostigla je *Nož* po popularnosti tri godine kasnije. Prva se naklada rasprodala u tjedan dana, a u sljedećih šest mjeseci doživjela je još trinaest naklada. Glavno lice Popovićeva bestselera je srpski seljak koji priča svoje uspomene na dva svjetska rata i utamničenje u komunističkoj Jugoslaviji. To je tmuran i potresan protu-

345 Ibid., str. 275.

346 Ibid., str. 280.

347 Makavejev, "Smrtoljublje", str. 111. Kiš, Selenić i Pavić popularni su srpski romanopisci.

ratni roman s mnogo zanimljivih epizoda ali mu je mana da opetovano krivi srpske susjede, a osobito one u Jugoslaviji, za srpske nedaće. Srbi su navodno pridonijeli ogromnim žrtvama u Prvome svjetskom ratu u svrhu oslobađanja ostalih južnih Slavena, da bi ih ovi zauzvrat odonda neprestano zloupotrebljavali. Tako je kroz svijest seljaka i drugih provincijskih likova Popovićev roman izrazio one iste ideje koje su članovi SANU-a izložili u svom *Memorandumu*, objavljenom 1986. godine, godinu dana poslije *Priče o Milutinu*.

Radnja romana koji sačinjavaju trilogiju Vojislava Lubarde - *Preobraženje*, *Pokajanje* i *Vaznesenje* – također se odvija u Bosni i mržnja mu je glavna tema.[348] Autor, bosanski Srbin, prati u tim romanima odnos između srpskog sela Izgora i muslimanskog gradića Čaršije, u istočnoj Bosni, od 1715. do 1945. godine. Lubarda se služi standardnim nacionalističkim stereotipima: Srbi su nedužne žrtve drugih. Ako počinjaju okrutnosti, to je samo zato što su ih djela drugih prisilila na to. Oni najčešće praštaju zločine počinjene nad sobom i doživljavaju ponavljanje zločina kao posljedicu svog praštanja. Svi austrijski, hrvatski i mađarski oficiri su kukavice i svrzimantije koji primaju mito, a vješti su jedino u iskorištavanju dobrote Srba.

Nisu svi Lubardini srpski likovi opsjednuti željom za osvetom. Nekolicina se ponekad zalaže za trpeljivost, ali to su iznimke. Dominantan ton je da je vrijeme praštanja prošlo i da treba nastupiti odmazda. To je srž *Nauka bake Milice* – kletve i poziva na osvetu koji ona i druga lica ponavljaju, s varijacijama, kao glazbenu temu kroz čitav roman (uz dodatne kletve):

> *Vratićemo im... Jednom, daće bog i naš sveti Jovan Krstitelj, doći će dan vraćanja: navaliće i muško i žensko, i mlado i staro, na konjima, sa vilama i motikama, sa kosama, bošće i sjeći, gaziti i žariti, sažešće cijelu Čaršiju da ni sjeme njihovo ne ostane. To*

348 "Vaznesenje" je dobilo nagradu za roman godine u Beogradu 1990.

će, dijete moje, biti dugo čekana osveta za naš Izgor koji su toliko puta palili. I za mog Jovu, crva nije zgazio, a dušmani ga odvedoše na vrbu, vrba im kroz kosti prolazila. Sav njihov zulum sručiće im se u grlo kad se to, jednom, začne vraćati: mi svoje, Vukovići svoje, Vidrići svoje, Gazivode svoje. I ostali. Bože, kad se to jednoga lijepoga dana udruži i krene, cijeli Izgor, cijeli Glasinac, pa oni od Drine, sa svih strana kad krenu, traga od Čaršije ostanuti neće.[349]

Lubardin roman se uglavnom bavi mržnjom između srpskog sela i muslimanskog gradića, ali prikazuje i mržnju unutar muslimanske zajednice. Okrutni mjesni moćnik Saćir beg ima mnogo neprijatelja među svojim suvjernicima, ali mržnja koju osjećaju njegove kršćanske žrtve proizvodi najstrašniju kletvu u romanu:

O beže Saćire pišamo ti se na obraz i vjeru tursku. Krvlju se našom hraniš krvlju ćeš to i platiti. I ti i cijeli ovaj poganluk turski koji se sladi našijem mukama. Bog će dati pravedni da vam se muke udvostruče i da vidite kako vam živu djecu spaljuju. A ti beže ljudski izmetu gledo kako glave tvojih sinova vise a ne mogo im pomoći. Zatrlo ti se i sjeme i trag. Plaćao i u devetom koljenu. Iz očiju ti klijalo prošće. I vi ostali Turci molili a nemali koga ko ni mi. Seremo se u usta tom vašem Allahu koji ovo gleda. Gori je i od psa jerbo bi se i pas smilovao.[350]

Riječi bake Milice opisuju apokaliptično vrijeme kaosa i osvete – "preobraćenje" koje će se dogoditi u stožernom času povijesti toga kraja:

349 Lubarda, "Preobraženje", str. 15.

350 Ibid., str. 28.

Niko nikome neće vjerovati. I ništa neće biti sveto. Pomama i opšti bijes obuzeće svjetinu. I trajaće dugo. Možda deset godina a može biti i dulje. Dok se sami od sebe u svojoj nezasitosti i pomami ne počnu tamaniti. Mržnja će ljude toliko zaslijepiti da otac sinu neće vjerovati. Ljudske glave će biti jevtine jer će se samo ubojice cijeniti. I potkazivači. I tek kad opustoše i žito i mal i čaire i sebe i kad se u toj pomami i bijesu sasvijem unište opet će zavladati ljudski red i zakon.[351]

Dominantan ugođaj Lubardine trilogije je očekivanje tog kvazieshatološkog vremena kaosa iz kojeg će niknuti novi red. Autorova eshatološka orijentacija očita je u naslovima triju romana: *Preobraženje*, *Pokajanje*, *Vaznesenje*. Sredstvo spasenja u toj nacionalističkoj eshatologiji jest nož. Poput Ćosića i Draškovića, i Lubarda opisuje nož kao predmet svečanog poštovanja i dragosti. Sljedeći odlomak iz *Preobraženja* opisuje preobraženje koje se događa pri susretu srpskih mladića:

Čim ih se nakupi više, makar desetak, onda se, po nekoj nevidljivoj komandi, u jedan tren, ispriječe cijelom dužinom ceste, zastanu i zapjevaju, zagrle se i, o čuda, uhvate u kolo. Tada im ne valja prilaziti, ne vide ni sebe ni druge, ne čuju, a i za ono što vide i čuju imaju jedan jedini odgovor – nož.

To je dug i šiljat, pri vrhu malo i zavrnut, hajdučki nož koji u rukama glasinačkih i izgorskih mladića postaje magično hitar i moćan: ljube ga i tetoše, ponekad mu i tepaju kao što se tepa djevojci, kite ga pjesmom i ojkanjem, bacaju visoko u vis i hvataju golim prstima, zavisno od toga šta su naumili, a kadikad ga – to je krajnji znak milošte – nose u zubima na isti način kao što razdragana djevojka ponese cvijet ljubavi.[352]

351 Ibid., str. 32.

352 Ibid., str. 44.

Lubarda opravdava tu mržnju i poziv na osvetu tvrdnjom da je Bosna oduvijek bila zemlja mržnje. "Bosna je bila i ostala dno tame u kome se pregoni zlo sa gorim i istrčavaju sve satane ovoga svijeta", kaže jedno od njegovih lica.[353] Da bi podupro svoju tezu, Lubarda započinje svoj roman *Gordo posrtanje* citatom iz *Pisma iz 1920. godine* Ive Andrića koji sadrži tvrdnju "Bosna je zemlja mržnje".[354] Lubarda koristi ugled dobitnika Nobelove nagrade da potvrdi svoju tezu i ne obavještava čitatelja da "pismo" ustvari nije pismo nego pripovijest napisana ne 1920. godine, nego neposredno poslije Drugoga svjetskog rata kad je najveći dio Europe bio zahvaćen mržnjom.

Fiktivno lice iz Andrićeve pripovijesti opisuje Bosnu kao zemlju mržnje da bi opravdalo svoju odluku da je napusti, ali jedno stvarno osobno pismo koje je Andrić napisao nakon što je stvorena Jugoslavija iskazuje jaku ljubav prema Bosni i nostalgiju za njezinom prošlošću: "Žao mi je kad pomislim da izumire svakim danom naša stara, čudna Bosna a nema nikoga da zabilježi i sačuva mrku ljepotu nekadašnjeg života... A žao mi je kad pomislim da sa svakom starom ženom umire jedan stih i sa svakim fratrom biva zakopana jedna historija. O današnjoj Bosni bolje da ne govorimo".[355]

Prisutnost raznih religija i kultura na jednom teritoriju pruža opasne mogućnosti podbadačima komunalnih sukoba. Vjerske razlike su izbile u mržnju i građanske ratove čak i u mnogo homogenijim društvima nego što je bosansko. Pa ipak, kroz četiri stoljeća turske vlasti u Bosni i Hercegovini nije bilo građanskih ni vjerskih ratova, dok je nekoliko takvih ratova opustošilo velike dijelove zapadne Europe. Nije bilo sukoba ni pod austrougarskom vlašću kad se vjerska trpeljivost nastavila, jednakost pred zakonom i moderna administracija bile uvedene, a proces industrijalizacije započeo. Stara trpeljivost je ponovno oživjela čak i nakon uzajamnih

353 Ibid., str. 13.

354 Lubarda, "Gordo posrtanje", str. 7.

355 Pismo Tugomiru Alaupoviću od 8. srpnja 1919. u "Sveske Zadužbine Ive Andrića" (Beograd), god. 2., sv. 2. (prosinac 1983.), str. 303.

ubijanja u Drugome svjetskom ratu kao što dokazuje vrlo visok postotak mješovitih brakova (27 posto) u razdoblju prije najnovijeg rata. Stoga je teza da je Bosna zemlja ukleta mržnjom mit koji šire i prihvaćaju uglavnom oni koji žele da mržnja buja kako bi uspostavili etnički "čiste" entitete, te stranci koji se ne žele suprotstaviti takvu razvoju.

Lubardino *Gordo posrtanje*, objavljeno 1970. godine, prethodilo je otprilike deset godina poplavi romana koji su širili strah i mržnju među Srbima. U posveti primjerka svojeg romana *Molitva* koji je poklonio Lubardi, Vuk Drašković mu je zahvalio na nadahnuću:

> *"Noć" dok pisah, i obe "Molitve", čak i "Sudiju", ne uspevah da otresem od sebe, iz sebe, onu ponesenost, onaj očaj i želju, strašnu i silnu želju da pero svoje u mač pretvorim... ponesenost, dakle, koja me proganjala od onog dana kad pročitah "Gordo posrtanje".*
> *Hvala ti zbog toga!*
> *Bratski, Vuk* [356]

Čovjek kojeg je Drašković imenovao zapovjednikom svoje brutalne paravojne organizacije dao je primjer učinkovitosti književnog mača svog šefa: "Meni je Vuk bio idol. Ja sam zbog njegovog *Noža* prebio tolike muslimane i Hrvate na letovanju u Cavtatu. Čitam tu knjigu, padne mi mrak na oči, ustanem, odaberem najkrupnijeg na plaži i zveknem ga po zubima.".[357]

Srpski pisci su isto tako žustro opisivali Hrvatsku kao još jednu zemlju mržnje, a Hrvate kao krvožedne demone. U Draškovićevu dvosveščanom romanu *Molitva* većina ubojica su Hrvati, a jedno od najodvratnijih lica je jedan katolički svećenik. U završnom dijelu tog romana jedno lice izražava misao o srpskom narodu koja bi mogla poslužiti kao moto svim srp-

356 Lubarda, "Srpska bespuća", str. 135.

357 Intervju s Branislavom Lainovićem, "Duga", 11.-24. lipnja 1994., 25.

skim romanima koji su raspirivali mržnju na druge narode: "ne postoje samo ljudi-mučenici već i mučenici-narodi. Oni koji su, stalno, nekome krivi i kojima je Golgota, izgleda, vječna presuda. Hristos je bio razapet samo tri sata, a neki narodi sa krsta i ne silaze".[358] Drašković nije promijenio svoj pristup niti nakon tragedije kojoj je on doprinio. Njegov roman iz 1994. godine *Noć đenerala* ponavlja formulu koju je upotrijebio u svojim prijašnjim romanima.

Osamdesetih je godina jedan hercegovački Srbin, Neđo Šipovac, objavio ciklus od tri romana čija se radnja odigrava u Bosni i Hercegovini kratko nakon što je Drugi svjetski rat zahvatio tu zemlju.[359] Njegovi romani opisuju opakost hrvatskih i ostalih katoličkih lica. Jedan hrvatski Srbin, Jovan Radulović, napisao je kazališni komad, *Golubnjača*, čiji naslov označava jednu jamu u Hrvatskoj u koju su bila bacana tijela ubijenih Srba. Prvi puta objavljena 1981. godine ta dobro pisana drama bavi se sasvim legitimnom temom za književno djelo, ali u situaciji kada nitko nije pisao o jamama u koje su bili bacani Hrvati i Bošnjaci, takvo jednostrano bavljenje strahotama iz prošlosti doprinijelo je želji Srba za osvetom i njihovu punjenju novih jama u bliskoj budućnosti.[360]

Krajem osamdesetih godina srpska opijenost sažaljevanjem nad vlastitom sudbinom i mržnjom bila je tako raširena da se čak i Slobodan Selenić, romanopisac koji je u svojim djelima često bio kritičan prema srpskom etosu, bio njome zaveden. On je izjavio da mu je Milošević vratio ponos i 1989. godine pridružio se kampanji straha i mržnje svojim romanom *Timor mortis* (vrlo rječit naslov) u kojem bombardira čitatelja svojim opisima vječne hrvatske mržnje prema Srbima i živim opisima sadističkih ubojstava. I partizani su prikazani kao sadistički divljaci. Knjiga završava smrću jedne maloljetne prostitutke nakon što su "partizani" gurnuli motku u njezino spolovilo kao kaznu za to što je imala njemačkog ljubavnika.

---

358 "Molitva", sv. 2, str. 345.

359 "Proljeće na jugu" (1982.), "Ljeto na gori, 1941" (1987.) i "Biskupov dnevnik '41" (1989.).

360 Najsnažnije književno djelo na temu jezovitih jama iz Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji je poema "Jama" (1943.) hrvatskog pisca Ivana Gorana Kovačića. Narodnost i vjera krvnika i žrtava nikada se ne navode u njoj.

Nijedan drugi narod u bivšoj Jugoslaviji nije proizveo književna djela s analognim prikazima zločina počinjenih nad njima i uveličavanjem vlastitih stradanja. To su radili isključivo srpski literati, i to s velikim uspjehom, kao što dokazuje činjenica da je većina gore spomenutih književnih proizvoda postala bestseler. Jedna srpska sociologinja opisala je ulogu srpske inteligencije, osobito one okupljene oko Akademije znanosti i umjetnosti, dakle, institucionalizirane, kao elitne inteligencije u tom procesu:

> *Taj elitni deo srpske inteligencije prvi je započeo da zagovara ideju o genocidnosti hrvatskog naroda... Njihov zadatak je bio da objasne svom, srpskom narodu koji nikada nije imao direktnog dodira sa hrvatskim – koliko je po Srbe on poguban i sudbinski opasan. Mračna, strašna i traumatična prošlost ta dva naroda od pre pola veka počela je da se "iznosi na videlo dana"; dokazi su vađeni svakodnevno, servirani ljudima uz večeru u njihovim kućama. Posle pola veka počeli su da vade kosti iz utrobe zemlje, a akademici, oni odabrani i posvećeni ovoj stvari, patriote, "oci nacije" i slični – pohodili su kao nekrofiličari jame u kojima je sa strane, kao publika i stradalnik, stajao narod čijom se traumom i jadom počelo manipulisati. Istoričari su objašnjavali šta se desilo, kazujući "pravu istinu" o događajima koji su dotada bili "skrivani i prećutkivani"; psihoanalitičari su objašnjavali zašto se - zahvaljujući karakternim svojstvima pojedinih naroda – moralo desiti to što se već desilo; pesnici su dodali po neku pesmu o stradanju svog ionako nebeskog naroda i – atmosfera mržnje koja će postati način života bila je stvorena.*[361]

361 Milena Davidović, "Kraj carstva nužnosti" u Čolović i Mimica, "Intelektualci i rat", str. 25-26.

Gorštaci kao žrtveni jarci

Tradicionalna sklonost nasilju u nekim nerazvijenim brdskim dijelovima bivše Jugoslavije doprinijela je brutalnosti raspada te zemlje, ali je bila samo jedan od čimbenika u tom razvoju. Geneza svakog rata je obično vrlo kompleksna pojava koja uključuje unutarnje i vanjske uzroke, pa nije vrlo uvjerljivo istaći jednu grupu ljudi, brojčano malu i s malo utjecaja na državne poslove, kao glavnog krivca za rat. Pa ipak, takvo je optuživanje bilo vrlo popularno u vrijeme Miloševićevih ratova, osobito u Srbiji. Teza da su dinarci – srpski, hrvatski i bošnjački – bili odgovorni za te ratove imala je korisnu funkciju odvraćanja pažnje od odgovornosti Srba – i osobito srpske elite – za ratove za koje su vjerovali da će dovesti do Velike Srbije. Miloš Vasić, urednik beogradskog časopisa *Vreme*, koristio se takvim pristupom, kako izvještava jedna američka kolumnistkinja:

> *"Ovaj rat je nesumnjivo antropološki", rekao mi je on, sjedeći u sumornom i prometnom uredu Vremena. "Mi smo uvijek dijelili naše pučanstvo više po visini nego po jeziku ili etničkoj pripadnosti".*
> *"Brdski stočari pristupaju stvarima na jedan način, poljoprivrednici na drugi. Stočari vide svijet kao prostor za svoja stada; poljoprivrednici ga doživljavaju kao vrijeme za svoje usjeve. To je razlog što su 'divlji gorštaci' bez ikakvog smisla za humor pokretačka snaga ovog rata. I to je razlog što su Sarajevo i Mostar tako divljački razoreni. Ti gradovi predstavljaju različitu civilizaciju ljudima koji se osjećaju izigrani zato što se ne mogu naseliti u njima".*[362]

Ima nekoliko poteškoća s tom tezom. Prva je ta da je broj brdskih stočara i njihov utjecaj vrlo malen. Nekoliko osoba iz dinarskog područja, poput Crnogorca Radovana Karadžića, igralo je istaknutu ulogu u vođenju rata,

362 Georgie Ann Geyer, "Why the War in Bosnia Wasn't 'inevitable'", "Chicago Tribune", 16. veljače 1994., str. 117.

ali to nisu bili brdski stočari. Karadžić je psihijatar i pjesnik, pohađao je jedan kolegij na sveučilištu Columbia u New Yorku. Njegova bivša pomoćnica Biljana Plavšić, stručnjak za bolesti biljaka, provela je četrnaest mjeseci u New Yorku kao Fulbrightov stipendist ranih sedamdesetih godina.[363] Svi drugi članovi ratnog vodstva bosanskih Srba bili su isto tako visoko školovani, a nekolicina su bili sveučilišni profesori prije nego što su gurnuli Bosnu u rat. Često se spominje da su roditelji Slobodana Miloševića (koji je rođen i odrastao u Srbiji) bili Crnogorci, ponekad s primišlju da njegovo porijeklo razjašnjava njegovo ponašanje. Međutim, ponašanje tog partijskog šefa i bankara vrlo je različito od ponašanja primitivnih ratničkih gorštaka. On je pokazao odlično razumijevanje psihologije zapadnih političara i, u većini slučajeva, virtuoznost u korištenju njihovih slabosti. U izboru primitivnih gorštaka kao žrtvenih jaraca ima mnogo snobizma.

Nije točno ni da je razaranje gradova bilo prvenstveni cilj napadača. Sela su bila isto tako nesmiljeno uništavana u ratu za Veliku Srbiju. Najrazoreniji grad, Vukovar, u panonskoj nizini, daleko od brdskog područja, stradao je toliko zato što ga napadači nisu bili u stanju osvojiti bez posvemašnjeg razaranja (i time razočarali ratne strategе koji su namjeravali zamijeniti ubijene i prognane Vukovarce srpskim naseljenicima). Ali ni gradovi ni sela nisu kao takvi bili određeni za uništenje; glavni cilj, osim ljudskih ciljeva, bili su spomenici kulturnog identiteta – crkve, džamije, knjižnice, muzeji, arhivi, groblja – i svjedočanstva povijesne prisutnosti drugog naroda. Zato su ti ratovi bili ispravno nazvani "kulturocidom" i "memoricidom." Oni nikako nisu bili seljačke bune niti odraz utopijske težnje za povrat na tobožnje vrline ruralne kulture.

Dinarski su gorštaci imali veću odgovornost za zločine počinjene u Drugome svjetskom ratu. Dinarski su Srbi sačinjavali glavninu četničkog pokreta Draže Mihajlovića, a sudjelovanje dinarskih Hrvata u ustaš-

363 Plavšićka je izložila "biološku" podlogu za genocid u Bosni idejom da Muslimani posjeduju defektni gen te da je "čišćenje" Muslimana i Hrvata "prirodna pojava". Odbijajući tezu da neobrazovane osobe počinjaju zvjerstva, Neil Kressel daje primjere Radovana Karadžića i Kambodžanca Pola Pota koji je dobio nadahnuće za idilično poljoprivredno društvo kao student na pariškoj Sorbonni. Vidi Kressel, "Mass Hate".

kom pokretu i njegovim zločinima bilo je znatno veće nego njihov udio u stanovništvu. Ali njihova je prisutnost u predratnoj hrvatskoj politici bila tako marginalna da su oni mogli razviti svoju kriminalnu djelatnost za stvaranje velike Hrvatske – "etnički očišćene" od Srba – tek nakon što je Benito Mussolini nagovorio Adolfa Hitlera da im dade vlast nad Hrvatskom i Bosnom, znajući da će se ustaški režim odužiti ustupanjem velikog dijela hrvatskog teritorija Italiji. A jak negativan utjecaj hrvatskih dinarskih gorštaka, većinom iz zapadne Hercegovine, u hrvatskoj politici i gopodarstvu zadnjeg desetljeća dvadesetog stoljeća bio je posljedica odluke predsjednika Franje Tuđmana (koji nije bio dinarac) da ih postavi na važne položaje i time dobije njihovu podršku za svoju nacionalističku politiku i autoritarnu vlast.

U odnosu na Vasićev spomen "visine", može se dodati da je gradsko "podzemlje" igralo mnogo važniju ulogu u nedavnim srpskim agresijama nego balkanski gorštaci. Gradski kriminalci poput Željka Ražnatovića Arkana i Dragana Vasiljkovića, poznatijeg pod imenom Kapetan Dragan, obavili su sa svojim paravojnim jedinicama velik dio najprljavijeg posla. Ražnatović je proveo tri godine u beogradskom zatvoru do svoje dvadesete godine da bi zatim postao profesionalni ubojica za jugoslavenski komunistički režim i jedan od dvanaest najtraženijih bjegunaca na listi Interpola. Vasiljković, kriminalac manjeg kalibra, poznat australskoj politici i pod imenom Daniel Snedden, emigrirao je u Australiju kao dječak i odrastao u Melbourneu gdje je postao siledžija umiješan u trgovinu drogama i prostituciju. Obojica su – uz pomoć Jugoslavenske armije i srpskih vlasti – organizirala paravojne jedinice koje su počinile masovne zločine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Ti su zločinci moderni nastavljači hajdučke tradicije koja je nestala u svojem izvornom obliku u balkanskim planinama, ali je našla nov teren u ambijentu međunarodnoga gradskog kriminala. Njihovo veličanje također podsjeća na slavljenje hajduka. U oba slučaja kriminalna aktivnost je prikazana kao patriotizam i junaštvo u plemenitoj borbi protiv stranih neprijatelja.

Ražnatovićeva svadba u Beogradu 1995. godine bila je velik medijski događaj kojemu su prisustvovali visoki dostojanstvenici Srpske pravoslavne crkve. I Ljuba Magaš-Zemunac, ubojica i silovatelj koji je djelovao u zapadnoj Europi, bio je gradski kriminalac u kojem neki vide heroja. Ubio ga je jedan Srbin u Frankfurtu 1986. godine tako da nije mogao sudjelovati u agresijama na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, ali je ipak dobio status branitelja naroda i žrtve strane zavjere. Ovo je natpis na nadgrobnoj ploči na jednom groblju u Beogradu:[364]

Toplo je srce imao za male
U svet nepravde nosio mač ljuti
Kažnjavao je nezasite ale
Robinu Hoodu vodili ga puti.

Spasavao je kome beše teško
Razdelio je mnogo svoje krvi
Sve je kod njega postalo viteško
Rođen za vođu, ostao je prvi.

Kukavice je tvrdo prezirao
Znao je tajnu koja ljude veže
Nemačkom zamkom izrešetan pao

U svoju zemlju dostojanstven leže.

Profesionalni zločinci koji su sudjelovali u ratovima za Veliku Srbiju – bez obzira jesu li došli iz planina, gradova ili bilo odakle – nisu bili začetnici tih ratova nego samo sredstvo kojim su se poslužili njihovi stvarni organizatori ratova koji nisu sami izravno okrvavili ruke.

Preci gorštaka iz srpskog dijela Hercegovine i Crne Gore, koji su napali Dubrovnik 1991. godine, napali su isti grad 1814. godine. I tom su prilikom oni bombardirali grad i pljačkali, ubijali, palili i silovali po okolici, dok ih je

364 Citira Čolović u "Bordelu ratnika", str. 5-6. Magaša-Zemunca je ubio u Frankfurtu 1986. godine Goran Vuković koji je i sam bio ubijen u obračunu među kriminalcima u Beogradu 1994.

ruska flota štitila. Oni su napali Dubrovnik ne zato što je to grad, nego grad koji pripada drugoj kulturi, i jer su ga htjeli opljačkati. Oni ne bi bili u stanju izvršiti ijedan od tih napada bez vanjske podrške. Godine 1814. podršku je pružila Rusija, a 1991.-1992. velikosrpski ratni stroj. Ruska se podrška nije osnivala na tobožnjoj pravoslavnoj solidarnosti, nego na starom interesu Rusije da dobije pristup pomorskim bazama u Sredozemnom moru.[365]

Osim što je neispravno tumačiti rat kao izravnu posljedicu stanovitih psiholoških ili kulturnih osobina pojedine grupe ljudi, pogrešno je ispuštati iz vida činjenicu da svi pripadnici jedne grupe ne dijele njezine dominantne crte. Čak i onaj dio dinarskog područja gdje je kolektivna patrijarhalna kultura naizraženija, kao na primjer Crna Gora, proizveo je ljude koji su stavili svoju čovječnost iznad svakoga nacionalističkog ili ideološkog ludila kao što je odvjetnik Jovan Barović koji je branio mnoge žrtve jugoslavenskoga komunističkog režima i poginuo u misterioznoj prometnoj nesreći 1979. godine ili drugi član istog bratstva, admiral Vladimir Barović, koji nije poslušao naredbu da otvori topovsku vatru na jedan hrvatski obalni grad 1991. godine i navodno počinio samoubojstvo, ali je vjerojatno bio ubijen zbog svojeg odbijanja da slijedi velikosrpski ratni plan. A svi "balkanizacijalisti" koji misle da je veće bolje i da podjela rađa nasilje morali bi zapaziti da su Crnogorci koji se bore za vladavinu prava u svojoj zemlji u isto vrijeme neizbježno i borci za njezinu autonomiju, odnosno nezavisnost. Interesantna je i podudarnost da je Njegoš, slavitelj genocida kao sredstva stvaranja pravoslavne teokracije, bio žarki zagovaratelj teze da su Crnogorci Srbi.[366]

Stoga glavni krivci za eksploziju srpskog nasilja na kraju dvadesetog stoljeća nisu primitivni stočari nego visoko školovane, urbane i utjecajne osobe: romanopisci, pjesnici, književni kritičari, psihijatri i ostali intelek-

365 Ruski interes za baze na Sredozemlju, uključujući Jadran, počeo je s carem Petrom Velikim i ostao stalno prisutan u ruskoj vanjskoj politici. Za vrijeme svojeg posjeta Jugoslaviji krajem 1976. godine Leonid I. Brežnjev je zatražio od Tita dozvolu korištenja kotorske luke kao sovjetske pomorske baze. Vidi Drew Middleton, "Yugoslavs Report That Tito Rebuffed Brezhnev on Air and Naval Rights and a Role in the Warsaw Pact", "New York Times", 9. siječnja 1977., str. 8.

366 Cnogorski pisac Jevrem Brković, koji se je hrabro protivio sudjelovanju Crnogoraca u agresijama na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, tvrdi da "Takozvano crnogorsko srpstvo počinje s vladavinom Petrovića-Njegoša.", Brković, "Glosarij", str. 120.

tualci i umjetnici koji su uvjerili mnoge svoje sunarodnjake da im prijeti uništenje;[367] poglavari Srpske pravoslavne crkve koji su željeli da svi teritoriji pod njihovom jurisdikcijom postanu dio srpske države; populistički političari koji su raspaljivali nacionalističke strasti da bi pojačali svoj položaj; i dobro plaćeni generali koji su vjerovali da će ogroman arsenal Jugoslavenske narodne armije očuvati bivšu Jugoslaviju, a time i njihove povlastice. Osobe koje raspolažu moći i utjecajem odgovorne su za izbijanje rata. Nasilni gorštaci i gradski kriminalci, kao i obični građani koji su se naglo pretvorili u ubojice, bili su njihovo sredstvo; oni su dobili oružje i priliku da pljačkaju, siluju i ubijaju kako bi ostvarili ambicije elite.[368]

Tu se ipak ne radi o isključivo jednosmjernom utjecaju. Srpske elite ne bi bile u stanju mobilizirati podršku dovoljnog broja ljudi za rat da ovi nisu već bili pod utjecajem starih nacionalnih mitova. Milošević, vješt demagog, prešao je 1986. godine s marksizma na komunizam jer je ispravno osjetio privlačnost starog obećanja da će Srbija, nakon mnogih stoljeća, ponovno postati najveća sila u regiji. Ratobornost elite kao i običnog svijeta bila je bodrena prividno racionalnim očekivanjem, koje su dijelili mnogi ugledni strani analitičari, da će ogromna vojna premoć Srba lako pretvoriti stari san u stvarnost.

Kako god tekao postupak eskalacije srpske agresivnosti, svijet je mogao spriječiti izbijanje rata da je bio svjestan lažnosti mitova na kojima se osnivala ratna kampanja. Umjesto toga, svijet je djelovao kao ortak. Skoro dva stoljeća znatan dio zapadne inteligencije čudno je prihvaćao srpske mitove i time jačao njihov razorni učinak na Srbe. Prihvaćajući mit nedužne, patničke Srbije, i često izvrćući činjenice u skladu s mitom, svijet je nenamjerno dao vjerodostojnost predodžbi Srba o sebi kao vječnim žrtvama i ojačao njihovu želju za odmazdom.

---

367 Vidi Philip J. Cohen, "The Complicity of Serbian Intellectuals in Genocide in the 1990s" u Cushman i Meštrović, "This Time We Knew", str. 39-64.

368 Odgovornost elite za najnovije balkanske ratove nije nipošto iznimna. Erich Fromm ističe da "važniji ratovi u modernom dobu i većina ratova među državama u starini nisu bili posljedice frustrirane agresivnosti nego instrumentalne agresivnosti vojnih i političkih elita", "The Anatomy of Human Destructiveness", str. 215.

6. Svijet i srpski mitovi

Klanjanje Nebeskoj Srbiji

Prvi val prihvaćanja i širenja srpskih mitova u srednjoj i zapadnoj Europi dogodio se, kako je gore spomenuto, za vrijeme romantizma. Drugi val veličanja Srbije na zapadu započeo je u Prvome svjetskom ratu kad se ta zemlja, pošto je potakla rat, suočila s istim neprijateljem kao i Britanija, Francuska, a kasnije i Sjedinjene Američke Države. Kao i obično u ratu, neprijatelj se demonizira, a neprijatelj neprijatelja slavi. Osobito je kosovski mit poslužio za propagiranje Srbije kao zemlje koja se zalaže za slobodu i etiku, kako bilježi jedan američki poznavatelj kosovskog mita:

> *Za vrijeme rata Srbija je bila "miljenica" engleske i francuske javnosti, koje su tumačile njenu odlučnost za borbu i postizanje slobode kao izraz kosovskog duha. U Britaniji je 1916. širom zemlje organizirana proslava godišnjice Kosova kao odavanje počasti Srbiji... R. W. Seton-Watson, koji je pomogao u organiziranju proslave, pripremio je govor o Srbiji. Pod naslovom "Srbija: jučer, danas i sutra", govor je pročitan... u skoro dvanaest tisuća škola... U svojim kratkim zapažanjima Seton-Watson je karakterizirao Kosovsku bitku kao jedan od najodlučnijih događaja u povijesti jugoistočne Europe.*[369]

369 Emmert, "Kosovo", str. 77-78.

Niz predavanja koja je velečasni R. G .D. Laffan održao u Solunu, a poslije rata objavio pod naslovom *Guardians of the Gate* (čuvari kapije) predstavlja klasično djelo u žanru beatifikacije Srbije. Prema Laffanu Srbija je "zaista, jedna od kapija civilizirane Europe"[370], a "Srbi su tjelesno 'punokrvni' stanovnici Balkana"[371] i veličanstveni primjerci čovječanstva. Laffan im pripisuje i "duhovnu slavu". Srpski seljak-vojnik, naprimjer, spaja u sebi "srce djeteta s tehničkom vještinom odraslog čovjeka".[372] Autor predgovora zbirci Laffanovih predavanja viceadmiral E. T. Troubridge bio je jednako omamljen moralnom visinom Srbije: "Srbija je zaista dobro i hrabro odgovorila na veliko pitanje koje je On postavio: 'Što koristi čovjeku ako dobije sav svijet, a izgubi svoju dušu?'"[373]

Prihvaćanje kosovskog mita bilo je dočekano s jednakim oduševljenjem u Sjedinjenim Državama gdje je u lipnju 1918. godine Vidovdan proglašen danom sjećanja na Kosovo. Značenje Kosova postalo je predmet bezbrojnih predavanja, propovijedi i govora po čitavim Sjedinjenim Državama. "U izvanrednoj službi u njujorškoj katedrali Svetoga Ivana Božanskog, velečasni Howard C. Robbins usporedio je Srbe s narodom Izraela i primijetio da Srbija 'izražava svoje stradanje kroz strpljenje daleko duže od izraelskog, gajeći nadu koja gori već pet stoljeća'."[374]

Bivši pomoćnik državnog tužitelja Sjedinjenih Država James M. Beck iskazao se u svojem govoru prilikom komemoracije Kosova u Waldorf-Astoriji uoči 17. lipnja 1918. godine kao još jedan poklonik Nebeske Srbije:

> *Istina je da slavimo uspomenu na vojni poraz, ali vojni porazi su... često moralne pobjede. Ako je Srbija sada privremeno poražena, ona je pobijedila na velikom sudu javnog mnijenja, i svijet je vidi pravednom u njenoj borbi. Srbija je ne samo nedužan, poticajni*

370 Laffan, "The Guardians", str. 3.
371 Ibid., str. 263.
372 Ibid., str. 260.
373 Ibid., str. 2.
374 Emmert, "Kosovo", str. 78.

uzrok ovog svjetskog rata, nego i njegov najveći mučenik, a sklon sam mišljenju da je u mnogo čemu i njegov najveći heroj.[375]

Jedna interesantna značajka toga masovnog oduševljenja nedužnošću Srbije jest iznenadnost kojom se je pojavila. Engleski povjesničar Edward Crankshaw komentira o tom naglom obratu u stavu prema Srbiji:

Legenda o "galantnoj maloj Srbiji"..., koja je nastala čim se Engleska našla u ratu s Njemačkom i Austro-Ugarskom u kolovozu 1914., najednom je zasjenila činjenicu da se tijekom prethodnog desetljeća na Srbiju općenito gledalo kao na krajnju smetnju, gnijezdo nasilnih barbara čiju će megalomaniju prije ili kasnije stići kazna koju zaslužuje. Bilo je nekoliko prilika kada je čitav ostali dio Europe očekivao da će Austrija ošinuti i izbrisati Srbiju s geografske karte.[376]

Kosovski kult su uz Srbe slavili i mnogi drugi južni Slaveni, uključujući Hrvate koji su, nezadovoljni svojim položajem u Habsburškoj Monarhiji, u velikom broju prigrlili jugoslavensku ideju, ignorirajući svojstva srpske političke kulture koja će novu zajednicu učiniti mnogo gorom od one iz koje su htjeli izaći. Jedan istaknuti hrvatski umjetnik, odrastao u dinarskom okružju, otišao je tako daleko da je projektirao Vidovdanski hram kao svetište jugoslavenske ideje. Kosovski je kult također slavljen kod mnogih drugih Južnih Slavena, uključujući i Hrvate, koji su, nezadovoljni svojim statusom u Habsburškoj monarhiji, prigrlili ideju jugoslavenske ujedinjenosti te ignorirali aspekte srpske baštine koja je tu unijom činila

375 Ibid.

376 Edward Crankshaw, "The Fall of the House of Habsburg" (New York, Penguin, 1963.), str. 377. Arthur Ponsonby ovako tumači tu naglost: "Bilo je izvanredno teško učiniti srpsku stvar popularnom" nakon ubojstva u Sarajevu. "Srpski je slučaj stoga trebalo uljepšati, i prikazati 'jadnu malu Srbiju' kao nedužan malen narod izložen brutalnoj ofenzivi Austrijanaca.", "Falsehood in War-Time" (New York, Dutton, 1928.), str. 43. Međutim, fenomenalan uspjeh toga uljepšavanja zahtijeva dodatno razjašnjenje.

gorom od one od koje su pokušavali pobjeći. Istaknuti hrvatski umjetnik, odgojen u dinarskoj patrijarhalnoj-herojskoj kulturi, otišao je toliko daleko da je prikazao Hram Vidovdana kao nacionalno svetište ideologiji jugoslavenstva, koji će biti izgrađen na Kosovu.[377]

Balkanizacija ili skandinavizacija

Mit o Nebeskoj Srbiji postao je svijetu mnogo manje privlačan nakon što je uspostavljena južnoslavenska zajednica pod srpskom hegemonijom krajem 1918. godine jer je ponašanje Srbije u novoj državi bilo u velikom neskladu s njezinom mitskom slikom. Ali usprkos razočaranju, sile koje su igrale odlučnu ulogu u stvaranju nove države još uvijek su je smatrale korisnom za svoje interese, pa su se poslužile drugim mitom za opravdanje Jugoslavije i njezina očuvanja. Mit o balkanizaciji korišten je ne samo u tu svrhu, nego i u slučaju bilo kojega političkog entiteta kojem je prijetila dioba na manje jedinice.

Pojam balkanizacije podrazumijeva da svaki raspad jednoga političkog tijela dovodi do nereda i nasilja. Prema popularnome američkom rječniku *Webster's New World Dictionary*, naprimjer, balkanizirati znači "razbiti na male, uzajamno neprijateljske političke jedinice, kao što je bio slučaj s Balkanom nakon Prvoga svjetskog rata".[378] Slične definicije mogu se naći i u rječnicima drugih jezika.[379]

---

377 Ivan Meštrović, koji je u to doba vjerovao u mogućnost jugoslavenske utopije, radio je na projektu Vidovdanskog hrama od 1907. do 1911. godine i isklesao niz vrijednih skulptura namijenjenih hramu, ali izgradnja nenadahnutog, eklektičnog arhitektonskog okvira nije nikad bila pokušana.

378 Second College Edition (New York, 1970.). Ustvari, broj suverenih država na Balkanu smanjio se poslije Prvoga svjetskog rata s osam na šest pošto su Srbija, Crna Gora i južnoslavenska područja Austro-Ugarske postali dijelovi Jugoslavije. Takva gruba pogreška u uglednom rječniku počiva na činjenici da se mitovi često uzimaju ozbiljnije od stvarnosti.

379 Iznimka se može naći u nekim talijanskim rječnicima koji definiraju balkanizaciju kao širenje pojava uobičajenih u balkanskim zemljama, bez spomena političke fragmentacije. Naprimjer, "balkanizirati – svesti jednu zemlju na kaotično stanje koje se smatra tipičnim za balkanske zemlje" ("Dizionario Garzanti della lingua italiana", Milano, 1965.). Blizina je možda učinila Talijane svjesnijima da su nasilje i nered endemični na znatnom dijelu Balkana (kao što su i u dijelu Italije) bez obzira na način kako je teritorij podijeljen.

Međutim, kad bi bilo točno da svaka podjela jednoga političkog entiteta vodi do sukoba, kako se može rastumačiti činjenica da je na sjeveru Europe druga grupa zemalja, slična po broju i veličini država, postigla stupanj slobode, blagostanja i međunarodne suradnje kojoj gotovo nema premca u svijetu? Umnažanje suverenih skandinavskih država s dvije u 1905. godini na pet u 1944. godini[380] ne samo da nije dovelo do sukoba, nego je odstranilo ranija trvenja na tom području, poput onih između Norveške i Švedske ili Danske i Islanda dok su te zemlje bile ujedinjene.[381] Stoga bi se mogao uvesti pojam skandinavizacije za označavanje razvoja koji vodi miru i blagostanju kroz fragmentaciju većih političkih jedinica. Takav pojam ne bi imao ništa manje – niti više - smisla nego pojam balkanizacije, što je prikladan komentar o vrijednosti sociopolitičkih teorija kondenziranih u jednu riječ. Činjenica je da nema nikakve korelacije između broja i veličine država na jednom području te intenziteta i broja sukoba među njima. Mirna rastava Čeha i Slovaka 1993. godine predstavlja svjež dokaz da dioba nije nužno povezana s nasiljem.

Pojam balkanizacije u gore navedenom smislu počeo se opsežno upotrebljavati u vrijeme Balkanskih ratova (1912.-13.). To je bilo vrijeme kada su mnogi Europljani zapadno od Balkana bili uvjereni da ih je progres civilizacije učinio imunim na ratno divljaštvo. Izraz je vrlo brzo postao popularan i postao dio univerzalnog rječnika. Ima nekoliko razloga za brzo prihvaćanje tog pojma. Jedan je strah od promjene, to jest od mogućih komplikacija koje bi mogle biti posljedica promjene granica i pojave nove države. Promjena *statusa quo* općenito se prihvaća samo kad se pretpostavlja da je u vlastitome nacionalnom interesu. Čak i kada se pravo na samoodređenje načelno poštuje i kad postoji simpatija za stradanje zajednice koju druga zajednica tlači unutar granica jedne države, ta simpatija obično ne dovodi do podrške borbi za slobodu i nezavisnost.

380 Norveška je postala nezavisna od Švedske 1905. godine, Finska od Rusije 1917. godine, a Island od Danske 1944. godine.

381 Zemlje Beneluxa su još jedan europski primjer da male zemlje ne moraju ugrožavati mir.

Važna potpora raspoloženju u prilog globalnog *statusa quo* sastoji se i u strahu da bi dioba neke strane zemlje mogla obodriti secesioniste u vlastitoj. Mnoge zemlje sadrže teritorije s jakim secesionističkim sklonostima. Škotska, Ulster, Južni Tirol, Korzika, Katalonija i Baskija istaknuti su primjeri takvih teritorija u Europi. Čak i u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje danas nema secesionističkih prijetnji, postoji sjećanje na Građanski rat i bojazan od mogućih budućih fragmentacija, kulturnih i etničkih.

Pojam balkanizacije osuđuje svaku težnju za autonomijom ili nezavisnošću, asocirajući je s razdorom i zaostalošću. On služi kao pojmovno strašilo da bi opravdao očuvanje *statusa quo*, čak i kada je centralna vlast tako korumpirana i brutalna da je odvajanje jedini način samoočuvanja ugrožene zajednice (koje može dovesti do stabilnijeg stanja u regiji).

Neprijateljski stav prema malim narodima može također biti posljedica uvjerenja da su oni prepreka neminovnom toku povijesti prema svojem ispunjenju. Suosnivač marksizma Friedrich Engels ovako je to izrazio: "Istim pravom kojim je Francuska uzela Flandriju, Lorraine i Alsace, i kojim će prije ili kasnije uzeti Belgiju – istim pravom Njemačka preuzima Schleswig; to je pravo civilizacije protiv barbarstva, napretka protiv stabilnosti... to je pravo povijesne evolucije".[382] U zapadnoj Europi danas ima malo interesa za takve amalgamacije, ali neprijateljski stav velikog dijela zapadne inteligencije prema naporima raznih zajednica da se obrane od srpskih imperijalističkih pritisaka osniva se djelomično na istom uvjerenju da je integracija ključ za bolju budućnost. To je uvjerenje jednako jako na desnoj kao i lijevoj strani političkog spektra.

382 F. Engels, "The Danish-Prussian Armistice" u "Karl Marx, Frederick Engels: Collected Works", sv. 7. (New York, International Publishers, 1977.), str. 423. Prvobitno objavljeno u "Neue Rheinische Zeitung", br. 99 (10. rujna 1848.). Engelsov prezir prema Skandinavcima sličan je danas raširenom preziru prema balkanskim narodima: "Skandinavijanizam znači oduševljenje brutalnim, podlim, piratskim, staroskandinavskim nacionalnim crtama, onim duboko ukorijenjenim unutrašnjim životom koji ne može izraziti svoje bujne ideje i osjećaje riječima, nego samo djelima, naime grubošću prema ženama, stalnim pijanstvom i divljim mahnitanjem koje se izmjenjuje s plačljivom sentimentalnošću" (str. 422).

Imaginarni bedem

Tragične posljedice naglog proširenja Srbije na početku dvadesetog stoljeća odličan su dokaz opasnosti postupka oprečnog "balkanizaciji". Četiri balkanska rata na kraju tog stoljeća posljedica su pretvaranja Srbije, na početku istog stoljeća, iz nacije-države u središte onoga što su Srbi, kao i sile odgovorne za tu pretvorbu, shvatili kao srpski imperij. Prvi korak u stvaranju Velike Srbije učinjen je 1913. godine: Kosovo, područje većinom nastanjeno Albancima, koje su Srbi zauzeli u Prvome balkanskom ratu, postalo je, zajedno sa središnjim i sjevernim makedonskim područjima, sastavnim dijelom Srbije. Posljedice tog krojenja međunarodnih granica još i danas progone svijet, kako izlaže jedna američka povjesničarka:

> *Da nije bilo intervencije Britanije, Francuske i Rusije 1913. godine, Kosovo bi bilo dodijeljeno Albaniji u doba kad je ta zemlja diplomatski priznata. Ali Albanija, koja je proglasila svoju nezavisnost od osmanske Turske tek 1912., bila je smatrana klijentom Austro-Ugarske i Italije, a ostale velike sile su željele da prijatelji njihovnih suparnika budu mali. Britanija, Francuska i Rusija su stoga ustanovile Konferenciju ambasadora, koja je 29. srpnja 1913. priznala Albaniju unutar smanjenih granica. Kosovo i dio Metohije (uključujući Prizren), uprkos većinskom albanskom stanovništvu, bili su predani Srbiji, prijatelju Francuske i Rusije, dok je Crna Gora (drugi prijatelj Rusije) dobila Peć, Đakovicu i Istok. Na taj način je veto velikih sila na pravo Kosova na nacionalno samoodređenje posijao sjeme svih problema koji su se naknadno pojavili.*[383]

383 Ramet, "The Albanians of Kosovo", str. 354-355. Želja za osiguranjem Kosova kao integralnog dijela Srbije bila je glavni katalizator za bujanje nacionalizma kod Srba 1980-ih godina. A prisutnost brojne albanske manjine u republici Makedoniji, još jedna posljedica granica određenih 1913. godine, ima vrlo negativan utjecaj na stabilnost te nove nacije.

Manje od dvije godine nakon što su dodijelile Srbiji teritorij koji je obuhvaćao skoro polovicu ukupnoga albanskog pučanstva, iste su sile razmatrale još drastičnije smanjenje Albanije time što bi dale jedan njezin dio Italiji, a ostatak, osim maloga središnjeg dijela, Crnoj Gori, Srbiji i Grčkoj. Britanija, Francuska i Rusija izrazile su tu namjeru u tajnom ugovoru zaključenom s Italijom u Londonu 26. travnja 1915. godine. Da bi uvukle Italiju u rat na svojoj strani, te su sile obećale Italiji velike teritorijalne dobitke. Članak 7. Londonskog ugovora nabraja obećane teritorije, nastanjene prvenstveno Austrijancima, Slovencima i Hrvatima, i razmatra komadanje Albanije:

> *Ako Italija dobije Trient i Istru po članu 4., Dalmaciju i otoke jadranske u granicama određenim u čl. 5. i zaljev Valona (član 6.), te ako se centralni dio Albanije sačuva za stvaranje male neutralizovane autonomne države, ona se neće oprijeti da se sjeverni i južni dio Albanije – ako će to željeti Francuska, Velika Britanija i Rusija – porazdijele među Crnom Gorom, Srbijom i Grčkom.*[384]

Dioba Hrvatske nije bila hipotetska. Prema istom ugovoru ona je trebala zadržati samo jedan dio svoje etnički i povijesno hrvatske obale i otoka. Ostatak je bio namijenjen Italiji, Crnoj Gori i Srbiji. Opaska uz članak 5. određuje područje koje su trebale dobiti dvije pravoslavne zemlje:

> *na južnom Jadranu (u oblasti koja interesira Srbiju i Crnu Goru) čitava obala od rta Planka do rijeke Drima, sa važnim lukama Split, Dubrovnik, Kotor, Bar, Ulcinj i Sv. Ivan Medovanski, i sa otocima Veliki Drvenik, Mali Drvenik, Čiovo, Šolta, Brač, Jakljan i Koločep.*[385]

384 Marjanović, "Londonski ugovor", str. 447. Minijaturizacija Albanije spriječena je na Pariškoj mirovnoj konferenciji poslije rata, uglavnom naporima američkog predsjednika Woodrowa Wilsona koji je uložio veto na plan Britanije, Francuske i Italije za podjelu Albanije između njezinih susjeda.

385 Ibid. Trgovanje sila Antante s teritorijima drugih nacija nije bilo nimalo neobično. I Austrija je nastojala predobiti Italiju nudeći joj Dalmaciju.

Londonski ugovor iz 1915. godine definira samo promjene u obalnom pojasu istočnog Jadrana. On ne spominje znatne dijelove kopnene Hrvatske koje je Antanta također namjeravala dati Srbiji, ali koji ne graniče s područjima obećanima Italiji. Nema spomena ni o Bosni i Hercegovini, ali činjenica da je južna hrvatska obala bila dodijeljena Srbiji i Crnoj Gori jasno ukazuje da je i teritorij koji odvaja taj dio Hrvatske od Srbije – to jest Bosna i Hercegovina – također bio namijenjen balkanskom savezniku.

Plan sila Atante za stvaranje Velike Srbije nije bio izraz ljubavi za Srbe. Zbog brutalnog regicida u Beogradu 1903. godine, Britanija nije tri godine održavala diplomatske odnose s tom zemljom. Što se tiče Rusije, njezine kulturne i vjerske bliskosti veze sa Srbijom i Crnom Gorom nisu bile glavni razlog za njezinu podršku širenju srpskih granica do Jadranskog mora i davanju Boke Kotorske Crnoj Gori; cilj ruske politike bio je pristup pomorskim bazama u Sredozemlju. Sve su te tri sile očekivale da će Srbija, radi očuvanja svog miniimperija, ostati njihov vjeran saveznik i bedem protiv njemačkog utjecaja u jugoistočnoj Europi.

Kad su Saveznici, tijekom 1918. godine, odlučili ujediniti Crnu Goru i južnoslavenska područja Austro-Ugarske sa Srbijom na kraju rata, oni su još uvijek zamišljali tu novu državu kao proširenu Srbiju. Nije bilo sklonosti, kako se izrazio engleski povjesničar Robert W. Seton-Watson (1879.-1951.), dozvoliti da "jako vino Srbije bude razrjeđeno u slaboj vodi Jugoslavije".[386] Očekivalo se da će nesrpske narodnosti nestati, kako je pisao jedan profesor čikaškog sveučilišta 1922. godine: "Čini se da su Bosna, Dalmacija, Hrvatska i drugi povijesni entiteti koji sačinjavaju novu državu određeni za nestanak".[387]

Sile Antante su zamislile novu državu pod srpskom upravom kao kariku u protunjemačkom i protusovjetskom *cordon sanitaireu* koji se protezao od Grčke do Čehoslovačke. Tri nove, ili novo proširene, države u tom bloku – Jugoslavija, Rumunjska i Čehoslovačka – formirale su savez zvan

386 Citat iz: Sunley, "Sold on Serbia", str. 15.

387 Ferdinand Schevill, "The Balkan Peninsula and the Near East" (London, Bell, 1922.), str. 507.

Mala Antanta. Međutim, Jugoslavija se nije ponašala prema Njemačkoj kako se očekivalo. Jugoslavenske su vlasti uzele granice svoje zemlje kao gotovu činjenicu i slijedile politiku koja ih je trebala još više povećati. Pokazujući ozbiljno pomanjkanje zdravog rasuđivanja, beogradski su vlastodršci simpatizirali s nacističkim pokušajima anektiranja Austrije jer im je oživljavanje Habsburške Monarhije bila najgora noćna mora, a vjerovali su da bi u slučaju aneksije imali priliku i sami anektirati neka pokrajnja područja te zemlje. Iz tog je razloga jugoslavenska vlada dopuštala djelatnost nacional-socijalističkih organizacija protiv Austrije, vođenu iz sjeverozapadne Jugoslavije 1933. i 1934. godine, a poslije neuspjeloga nacističkog državnog udara u Beču u ljeto 1934. godine. Pružila je utočište za oko 2.500 nacista prebjeglih iz Austrije.[388]

Gospodarski interesi bili su dodatan razlog za dobre odnose između Berlina i Beograda. Austrijski povjesničar Arnold Suppan bilježi da su se "vodeći političari Trećeg Reicha, prvenstveno pruski premijer Göring - trudili prije svega da steknu naklonost velikosrpskih krugova, kako bi mogli tjerati politiku gospodarske ekspanzije preko Beograda".[389] Međutim, jugoslavensko-njemački gospodarski odnosi cvali su već i prije nacističkog razdoblja, a novac koji je Francuska sipala svojem balkanskom savezniku često je završavao u njemačkom džepu, kao što je zapazio jedan dobro obaviješten Francuz, Henri Pozzi:

> *Danas su u Beogradu Nijemci posvuda. Francuski se nikada ne govori. Ni jedan trgovac ili konobar od deset ne razumije, a kamo li govori, francuski...*
> *Dati ću samo jedan primjer njemačke spretnosti u balkanskom Babilonu: Francuska je dala Beogradu zajam od skoro 250 milijuna franaka 1931. Jugoslaveni su upotrijebili nešto više od polovice te svote za kupnju promatračkih zrakoplova dalekog dosega od*

388 Vidi Arnold Suppan, "Jugoslawien und Österreich 1918-1938" (Beč, Verlag für Geschichte und Politik, 1996.), str. 421-437.

389 Ibid., str. 437.

> *njemačkog poduzeća Junker. Ostatak je otišao za plaćanje bombardera koje je isporučila njemačka tvrtka Dornier iz Italije.*[390]

Isti je autor ukazao i na neke od razloga za nesuradnju Beograda sa svojim mentorom: "Velikosrpski krugovi ne vole Francusku. Kako bi i moglo biti drukčije? Njihovi atavizmi, njihov odgoj, njihove političke ideje, njihova načela vladanja, njihove ambicije za budućnost, njihovo intelektualno i moralno oblikovanje – u svemu tome oni su posve suprotni Francuskoj".[391] Pozzi nije jedini Francuz koji je bio svjestan slabosti službene francuske politike prema Jugoslaviji. U vrijeme kada je ta država tek bila stvorena, Charles Rivet je dalekovidno navijestio da će je velikosrpstvo odvesti u propast:

> *Velika Srbija će možda biti trpljena, ali je Jugoslaveni neće nikada slobodno prihvatiti. Iz tog razloga ona ne može osigurati novoj državi čvrstoću, unutarnju snagu koja se može ostvariti samo u savezu jednakih. Velika Srbija će nužno poticati separatizme. Zagreb će beogradskom imperijalizmu odgovoriti hrvatskim, a to će dovesti do sukoba koji može završiti jedino lomom.*
> *Velika Srbija predstavlja prijetnju jer bi mi stvorili silu koja će se, sa svoje strane, oslanjati samo na oštricu mača i bure baruta da bi postala balkanska Prusija. Ona bi pojačala ve postojeću opasnost, srpski militarizam, opasnost ne samo za njene susjede nego i za unutarnji život zemlje.*[392]

Politika prisilne asimilacije većinskoga nesrpskog pučanstva Jugoslavije, koja je intenzivirana 1929. godine, doprinijela je pojavi ekstremističkih pokreta u Jugoslaviji. Terorističke nacionalističke grupe nikle su u Hrvatskoj i Makedoniji, ali najmasovniji jugoslavenski fašistički pokret

390 Pozzi, "Black Hand", str. 54-55. Pozzi je skoro trideset godina djelovao kao agent francuskih i britanskih obavještajnih službi na Balkanu i u srednjoj Europi.

391 Ibid., str. 85.

392 Charles Rivet, "Chez les Slaves libérés: En Yougoslavie » (Pariz, Perrin, 1919.), str. 252. Rivet je, između ostalog, objavio nekoliko knjiga o Rusiji.

– Zbor Dimitrija Ljotića – razvio se u Srbiji. Vlada premijera Milana Stojadinovića je ne samo uspostavila odlične odnose s fašističkom Italijom, nego ju je otvoreno oponašala. A pošto su nacisti izgradili moćan industrijski stroj, njemačka gospodarska dominacija nad Jugoslavijom postala je još jača. U 1938. godini trgovina s Njemačkom predstavljala je 53 posto izvoza i 65 posto uvoza.[393] Ali to nije bio jedini vid jugoslavenske politike s kojim su nacisti bili zadovoljni: "Šest mjeseci prije nacističkog napada na Jugoslaviju, 5. listopada 1940. godine, jugoslavenska kraljevska vlada donijela je dva protužidovska ukaza. Jedan je branio Židovima proizvodnju i distribuciju hrane, a drugi je ograničavao upis Židova na sveučilišta i u srednje škole... Te zakonske odredbe nisu bile primijenjene u Hrvatskoj."[394]

Takve okolnosti tumače zašto su Jugoslavija (premda je bila plod omrznutoga versailleskog rješenja) i osobito Srbi uživali znatnu naklonost u nacističkom taboru, kako to potvrđuje i jedan bivši nacistički obavještajac:

> *Predstojnik odjela za tisak njemačkog ministarstva vanjskih poslova, Dr. Paul Schmidt objavio je niz projugoslavenskih članaka u njemačkim novinama, s glavnim ciljem da pobudi simpatije i interes Hitlera i ostalih vodećih ličnosti za Jugoslaviju a osobito za Srbe. On je hvalio stoljetnu herojsku borbu srpskog naroda protiv turskog tlačitelja, vojne vrline ratobornih Srba, njihova viteška obilježja i tako dalje, i uspio je formulirati sasvim uvjerljivu tezu o moralnom odnosu koji je on vidio između Nijemaca i Srba. Na taj način je uvelike ojačao prosrpski osjećaj koji je već postojao u njemačkom vodstvu. Sâm Hitler je opetovano izjavljivao da on smatra savez sa Srbima vrlo vrijednim ciljem.*
> *Hrvati pak, sa svoje strane, nisu imali nijednog zaista utjecajnog čovjeka u Berlinu, koji bi zagovarao njihovu stvar.*[395]

393 "Yugoslavia: History of Serbia: The Yugoslav period", "Encyclopedia Britannica", 1996.

394 Cohen, "Tajni rat Srbije", str. 119.

395 Wilhelm Hoettl, "The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage" (New York, Praeger, 1954.), str. 131.

Umjesto da priznaju neuspjeh svoje jugoslavenske politike, Britanija i Francuska su ga ignorirale i koristile svaku priliku da podrže mit o dobroj, prijateljskoj Jugoslaviji ili Srbiji. Jednu priliku je pružio državni udar u Beogradu 27. ožujka 1941. godine.

Dva dana ranije jugoslavenski regent knez Pavle i članovi vlade potpisali su protiv volje u Beču Trojni pakt kao jedini način da poštede Jugoslaviju rata.[396] Svaka je druga alternativa bila gora. Ali britanski obavještajci iz SOE-a iskoristili su ogorčenje srpskih nacionalista na vladu zbog ustupaka koje je učinila Hrvatima 1939. godine stvaranjem visoko autonomne Banovine Hrvatske koja je obuhvaćala i dijelove Bosne i Hercegovine. Oni su nagovorili grupu zrakoplovnih časnika u Beogradu da izvrše državni udar a da se nisu obvezali ni na kakvu pomoć novoj vladi.[397] Jedan Englez zaposlen u kraljevskom dvoru u Beogradu zaključio je na osnovi osobne komunikacije s jednim časnikom SOE-a i dostupnih dokumenata da "sigurno ne bi došlo do državnog udara da ga Britanci nisu planirali" i zabilježio da su "zavjerenici bili većinom neodgovorni srpski časnici s malo simpatije za Hrvate i Slovence čiji je cilj, osim osobne ambicije, bio vođenje politike isključivo u srpskom interesu". [398]

Udar je uspješno izveden u ranim satima 27. ožujka, a Winston Churchill ga je oduševljeno pozdravio u izoliranoj Engleskoj pod opsadom: "Jutros rano jugoslavenska nacija je našla svoju dušu", on je izjavio na jednom sastanku istog dana, oživljavajući mit o Srbima/Jugoslavenima kao herojskim saveznicima: "Ovaj patriotski pokret je niknuo iz gnjeva jedne hrabre i ratoborne rase nad izdajom svoje zemlje".[399] Ali svega tri dana kasnije nova vlada je uvidjela da su njezine mogućnosti jednako ograničene kao što su bile mogućnosti vlade koju je smijenila i obavijestila njemačkoga vojnog atašea i njemačkog poslanika u Beogradu o svojoj od-

396 Knez Pavle, najciviliziraniji član dinastije Karađorđevića, bio je anglofil ali je bio optužen za pronacističke sklonosti i u svojem izgnanstvu podvrgnut ponižavajućem postupku britanskih vlasti jer je odbio slijediti lakoumni savjet protiv potpisivanja pakta. Vidi Neil Balfour i Sally Mackay, "Paul of Yugoslavia: Britain's Maligned Friend" (London, Hamilton, 1980.).

397 Vidi Tomasevich, "The Chetniks", str. 50.

398 Parrott, "The Tightrope", str. 105, 104.

399 Winston S. Churchill, "The Second World War", sv. 3. (Boston, Houghton Mifflin, 1950.), str. 168.

luci da prihvaća sve međunarodne obveze bivše vlade, uključujući pristup Trojnom paktu. Hitni nestanak novopronađene jugoslavenske duše ostao je nezapažen u Britaniji, dok je Hitler, nekoliko sati nakon što je primio vijest o pobuni, izdao direktivu za invaziju na Jugoslaviju.

Njemački napad na Jugoslaviju bio je povod za još jedan mit: mit da je dvanaestodnevni *Blitzkrieg* bio razlog sudbonosne odgode Hitlerove invazije Sovjetskog Saveza, i time preranog izlaganja njemačkih snaga ruskoj zimi. William L. Shirer bio je jedan od propagatora mita koji prikazuje Jugoslaviju kao Davida koji je porazio nacističkog Golijata: "Ta odgoda napada na Rusiju da bi nacistički diktator dao oduška svojoj osobnoj pakosti protiv male balkanske zemlje koja se usudila prkositi mu bila je vjerojatno najkatastrofalnija odluka u Hitlerovoj karijeri".[400] Međutim, u jednoj ozbiljnoj, nemitskoj procjeni njemačkog napada na Sovjetski Savez događaji u Jugoslaviji uopće se ne spominju među čimbenicima koji su uzrokovali odgodu operacije Barbarossa:

> *Napad u kojemu su sudjelovale 153 divizije bio je uspješan. Bio je odgođen dva puta, a stručnjaci imaju različita mišljenja o tome je li razlog odgode bila njemačka intervencija u Grčkoj ili nešto drugo - kasno topljenje je vjerojatno bilo osnovni razlog – ali Brauchitschove trupe su uspjele probiti sovjetske granične položaje i izvesti svoje operacije prema planu.*[401]

400 William L. Shirer, "The Rise and Fall of the Third Reich" (New York, Simon and Schuster, 1960.), str. 824.

401 "The Oxford Companion to World War II" (Oxford, Oxford University Press, 1995.), str. 109. Na inzistiranje jugoslavenskih pregovarača, sporazum o pridruživanju Trojnom paktu zabranio je Njemačkoj pokret trupa preko jugoslavenskog teritorija. To je jedan od razloga zašto "se može reći da je beogradski udar došao točno u pravi čas s njemačkog stanovišta. Njegov opći učinak na balkansku kampanju bio je znatno ubrzanje vojnih operacija, a osobito prijevoza trupa iz 'Marite' [šifra za njemačku vojnu kampanju u Grčkoj] natrag na sjever.", Martin L. van Creveld, "Hitler's Strategy 1940-1941: The Balkan Clue" (Cambridge, Cambridge University Press) 1973., str. 182; vidi i str. 151-154. Joseph Goebbels je unio sljedeći komentar u svoj dnevnik 29. ožujka: "Velike demonstracije protiv nas [u Beogradu]. To je vrlo prikladno s našeg stanovišta, i mi to dobro koristimo u našem tisku.", "The Goebbels Diaries 1939-1941" (London, Hamish Hamilton, 1982.), str. 285. O državnom udaru vidi i Jacob B. Hoptner, "Yugoslavia in Crisis, 1934-1941" (New York, Columbia University Press, 1962.), str. 247-292.

U prvoj fazi rata, velikosrpski četnički pokret, pod vodstvom rojalističkog pukovnika Draže Mihailovića, slavio se na Zapadu zbog navodne herojske borbe protiv sila Osovine. Ustvari, četnički program, izložen u dokumentu *Homogena Srbija*, bio je "stvoriti Srbiju, u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima Srbi žive".[402] Premda su četnici računali na pobjedničke Saveznike da ih dovedu na vlast u ponovno uspostavljenoj monarhističkoj Jugoslaviji, oni su izbjegavali sukobe s njemačkim i talijanskim vojnim jedinicama i često surađivali s njima protiv svojih domaćih suparnika. To je razlog što su 1943. godine Britanija i Sjedinjene Države obustavile davanje pomoći četnicima i preusmjerile svoju podršku na partizane. Na tu je odluku utjecala nerealistična procjena britanskih vojnih promatrača o doprinosu partizanskog pokreta borbi protiv sila Osovine. Međutim, partizani, koji su se također prvenstveno borili protiv svojih domaćih suparnika s ciljem uspostavljanja komunističke vladavine, stvorili su svejugoslavenski pokret s većom mogućnošću nanošenja gubitaka njemačkim snagama i njihovim suradnicima.

Saveznička propaganda je zatim slavila partizane isto tako nekritično kao što je ranije slavila četnike, ali jedna je stvar ostala postojana kroz tu promjenu: stara slika Srbije kao plemenitog i vjernog saveznika. Ta se slika, stvorena za Drugoga svjetskog rata, pokazala jačom od činjenica koje je pobijaju, kako primjećuje britanski izvjestitelj Jonathan Sunley:

> *Većina prikaza partizanskog pokreta predstavljala su ga kao neku vrstu križarske vojne vođene od Srba da bi iskupili svoju palu braću, Hrvate i Slovence. Upravo je odsutnost bilo kakvog priznanja mjere u kojoj se partizanski pokret oslanjao na napore raznih narodnosti karakteristična za tri najpoznatija memoara koje su napisali britanski vojnici koji su služili kod Partizana*

402 "Homogena Srbija" u Čović, "Izvori velikosrpske agresije", str. 147. Pravnik Stevan Moljević, bosanski Srbin, jedan od najviših Mihailovićevih savjetnika, napisao je taj dokument u lipnju 1941. godine. U svojem dokumentu Moljević nabraja sva područja koja bi sačinjavala takvu Srbiju, obuhvaćajući čitavu Jugoslaviju uz iznimku Slovenije i malog dijela Hrvatske. Njegov je plan sličan većini planova za Veliku Srbiju, uključujući one koje je htio ostvariti Slobodan Milošević.

> – *«Eastern Approaches» (1949.) Fitzroya Macleana, «Partisan Picture» (1946.) Basila Davidsona i «The Embattled Mountain» (1971.) Billa Deakina - premda je pravilo za sve gerilske pokrete da mogu preživjeti jedino tamo gdje ih pučanstvo podržava novacima, materijalnom pomoći i obavještavanjem. Krajem 1943. godine partizanske snage brojile su oko 300.000 boraca raspoređenih u dvadest i šest divizija: dvije od ovih bile su u Srbiji, jedna u Crnoj Gori, sedam u Bosni i Hercegovini, jedanaest u Hrvatskoj i pet u Sloveniji.*[403]

Međutim, kada je Srbija bila oslobođena njemačke okupacije 1944. godine, partizanske jedinice su se počele pretvarati u Jugoslavensku armiju. Mnogi Srbi, uključujući četnike koji su iskoristili amnestiju, pridružili su joj se. Tada je uspostavljena srpska dominacija u jugoslavenskim oružanim snagama i ona je ostala značajkom jugoslavenskoga vojnog stroja sve do njegova kraja.

Oslobođenje Jugoslavije ili, točnije, zamjena fašističkog totalitarizma komunističkim bilo je popraćeno masovnim masakrima ratnih zarobljenika. Britanija, na čiju inicijativu su komunisti primili pomoć koja im je omogućila dolazak na vlast, opskrbila ih je s oko 25.000 žrtava – vojnih i civilnih izbjeglica koje su potražile utočište u britanskoj zoni u Austriji i bile na silu izručene jugoslavenskim vlastima.[404] Da bi olakšali provedbu operacije "čišćenja palube" (kako ju je nazvao feldmaršal Alexander), britanski službenici su rekli zarobljenicima da će biti prevezeni u Italiju; umjesto toga, vlakovi su ih odvezli u smrt u Titovoj Jugoslaviji. Još veća grupa žrtava brutalne odmazde sastojala se od onih kojima je bio spriječen ulazak na austrijski teritorij. Čak ni neke žrtve nacističkog terora nisu izbjegle jugoslavenski komunistički teror. U takozvanim Dahauškim pro-

403 Sunley, "Sold on Serbia", str. 16.

404 Znanje o tom događaju još je uvijek vrlo ograničeno, usprkos nizu knjiga koje su ga obradile. Najznačajnije od njih su Julius Epstein, "Operation Keelhaul: The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present" (Old Greenwich, Conn., Devin-Adair, 1973.); Nicholas Bethell, "The Last Secret" (New York, Basic Books, 1974.); Nikolai Tolstoy, "The Minister and the Massacres" (London, Century Hutchinson, 1986.); Anthony Cowgill et al., "The Repatriations from Austria in 1945" (London, Sinclair-Stevenson, 1990.).

cesima, održanima u Jugoslaviji 1948. i 1949. godine, trideset i četiri osobe koje su preživjele zatočeništvo u koncentracijskim logorima Dachau i Buchenwald bile su optužene za suradnju s Gestapom jer, prema optužnici, samo je takva suradnja mogla razjasniti njihov opstanak. Jedanaestorica su osuđena na smrt, a ostali na duge zatvorske kazne.[405]

Zapadni svijet je ignorirao brutalnost Titova režima u njegovoj ranoj fazi, djelomično zbog suodgovornosti zapadnih sila u njegovu usponu na vlast, a djelomično i zato što stari mitovi teško umiru. Usprkos tome, agresivna vanjska politika Jugoslavije, koja se očitovala u akcijama poput obaranja nenaoružanih američkih zrakoplova u jugoslavenskome zračnom prostoru i obilne pomoći komunističkim pobunjenicima u sjevernoj Grčkoj, dovela je do gubitka velikog dijela simpatija koje je Jugoslavija stekla za vrijeme rata.[406] Ali kad je Staljin osudio Tita i čitavo jugoslavensko vodstvo 1948. godine, mit o herojskoj Jugoslaviji je naglo oživljen. Slobodni svijet nije mario da se Tito koristio Staljinovim metodama u borbi protiv stvarnih i osumnjičenih Staljinovih pristaša u Jugoslaviji; protukomunističke su sile pomogle Jugoslaviji da preživi sovjetski pritisak kako bi održale raskol u komunističkom taboru. Kao posljedica toga strateškog interesa, spontane simpatije za malu zemlju ugroženu od totalitarnog giganta te potražnje ljevičarske inteligencije za prihvatljivom komunističkom zemljom, Jugoslaviji je ponovno dodijeljen "nebeski" status: nedužni David koji se odvažno suprotstavio nacističkom i sovjetskom Golijatu. Nebeska Jugoslavija bila je u isto vrijeme i Nebeska Srbija jer je svijet, na osnovi starog veličanja Srba i uz pomoć beogradskoga propagandnog stroja kojim su upravljali Srbi, njegovao sliku Srba kao slobodoljubivih čuvara Jugoslavije.

Očekujući da će Srbi djelovati u skladu s britanskim nacionalnim interesima, Winston Churchill je želio da oni zadobiju istu dominantnu ulogu u Jugoslaviji kakvu su igrali prije Drugoga svjetskog rata. Njegova nota

405 Sudski postupci su održani u Ljubljani od travnja 1948. do listopada 1949. godine.

406 Ta je politika uključila i imperijalističke napore da se Albanija i Bugarska uključe u balkansku federaciju sa središnjicom u Beogradu.

tajniku za vanjske poslove Anthonyju Edenu od 8. prosinca 1943. godine pokazuje da je radio na takvu rješenju: "Moj je stalni cilj postići da Tito dozvoli kralju da izađe u javnost i podijeli sreću s njim, te tako ujedini Jugoslaviju i uvede staru srpsku jezgru".[407] Pedeset godina kasnije isti je prosrpski stav još uvijek bio jak u britanskoj politici. Desničarski aktivist David Hart ustvrdio je u časopisu *The Spectator* da "postoji, ustvari, nekoliko solidnih agumenata da bi britanski nacionalni interes bio najbolje promican, ukoliko je uopće potrebno da išta učinimo, pomažući Srbima" jer bi "stvaranje muslimanske enklave zahtijevalo najmanje 100.000 kopnenih trupa, mnogo zrakoplova i nekoliko brodova", dok bi "jaka pravoslavna Srbija nesumnjivo djelovala kao bedem protiv svakog islamskog upada u zapadnu Europu", a "labava srpska hegemonija u regiji učinila bi širi sukob manje vjerojatnim".[408] Manje od godine dana nakon objavljivanja tih stavova Hart je postao savjetnik britanskog ministra obrane. Što se tiče stvaranja *de facto* muslimanske enklave, ono nije zahtijevalo nikakve naročite međunarodne vojne napore, nego je bilo prvenstveno rezultat pasivnosti međunarodne zajednice koja je dozvolila razaranje Bosne i Hercegovine, a time i preraspodjelu njezina pučanstva u tri etničke enklave. Drugi komentator je u istom časopisu rastumačio zašto ne treba biti sentimentalan prema bosanskim žrtvama srpskog ekspanzionizma: "Oni [Bosanci] su Balkan, a čak je i Osmansko carstvo na vrhuncu svoje sladostrasne moći željelo da nije nikada pokušalo svladati taj prepreden, dvoličan narod".[409]

Neke vrlo važne ličnosti, koje su mogle spriječiti Miloševićeve ratove za veliku Srbiju da njihov pogled na stvarnost nije bio zamračen mitovima i lažima, također su vjerovale da je Jugoslavija pod srpskom dominacijom korisna za britanske i francuske strateške ciljeve i da su Srbi bolji od svojih susjeda u bivšoj Jugoslaviji. Naprimjer, francuski predsjednik François Mitterrand bio je uzeo vrlo ozbiljno mit o starim mržnjama i mit

407 PRO/FO/R/132/8/092, 8. prosinca 1943., prema citatu Nore Beloff u "Tito's Flawed Legacy" (Boulder, Westview, 1985.), str. 105.

408 David Hart, "What Are We Fighting For?", "Spectator", 16. siječnja 1993., 14.

409 Wyatt, "The Dangers of Being Idealistic", "Spectator", 18. siječnja, 1997: 10.

o Nebeskoj Srbiji, kao što ukazuje drugi dobro poznati Francuz, filozof Alain Finkielkraut:

> *Na molbu novinara «Frankfurter Allgemeine Zeitunga» da pojasni francusko stanovište [o ratu u Hrvatskoj], predsjednik François Mitterrand ovako iznosi svoja razmišljanja: "Koliko je meni poznato, povijest Srbije i Hrvatske odavna je puna takvih drama, posebice za vrijeme drugoga svjetskog rata, kada su mnogi Srbi poginuli u hrvatskim logorima. Kao što znadete, Hrvatska je bila u nacističkom bloku, a Srbija nije. Nakon Titove je smrti prikriveni sukob između Srba i Hrvata morao izbiti na površinu. Eto, to se sada događa. Ne vjerujem da Srbija namjerava povesti rat da bi osvojila Hrvatsku, već ona teži promjeni granica i nekom obliku izravnog ili neizravnog nadzora nad srpskom manjinom u Hrvatskoj."*
> *Nakon što sam pročitao tu izjavu i ustanovio da njome nisu zgranuti ni politički vođe vladajuće većine, niti prvaci oporbe – koja je inače uvijek spremna dignuti graju na šefa države – postidio sam se. Poslije uništenja Vukovara, dok se razara Osijek, u času kada stotine tisuća Hrvata kreću na put progonstva, čovjek koji govori u moje ime, čovjek koji odlučuje o politici moje zemlje, točku po točku ponavlja lažljivu i rasističku propagandu agresora, a nitko ga ne opovrgava.*[410]

Nepoznavanje povijesnih činjenica, koje je u spomenutom slučaju očitovao Mitterrand, prisutno je i kod mnogih drugih političara koji sebe vide kao velike stratege kada svode povijesne složenosti na jednostavne crnobijele stereotipe. Njihova nebriga za činjenice istovremeno znači i nebrigu za sudbinu ljudi pogođenih njihovim pogrešno osnovanim odlukama.

410 Finkielkraut, "Kako se to može biti Hrvat?", str. 94.

Nebriga koja donosi brige

U svojoj studiji malih srednje i istočnoeuropskih nacija mađarski povjesničar István Bibó konstatira: "U Istočnoj Evropi, jednako kao u Zapadnoj Evropi, broj nacija se tijekom posljednjih tisuću godina posve neznatno promijenio. U Istočnoj Evropi, recimo prije 600 godina (oko 1300.-1350.), postojala je poljska, mađarska, češka, srpska, hrvatska, litvanska, rumunjska, bugarska i grčka nacija".[411] U tim nacijama, jednako kao i zapadnoeuropske u to doba bile vrlo različite od modernih nacija koje su se pojavile s francuskom i američkom revolucijom krajem osamnaestog stoljeća, i danas postoji jaka sklonost ograničenju pojma nacije samo na moderne nacije kao i naglašavanju proizvoljnosti nacija, u skladu s postmodernističkom dekonstrukcijom svih vidova civilizacije.[412] Međutim, srednjovjekovna kraljevstva i moderne nacije imaju i značajne srodnosti. U oba slučaja radi se o zajednicama koje su dijelile zajednički jezik, običaje i podrijetlo. Osim toga, postoji jak kontinuitet između starih i modernih nacija. Čak i oni narodi koji su u jednom momentu posvema izgubili svoju državnost i bili integrirani u pojedina carstva, kao Albanci, Litvanci, Slovenci i Srbi, sačuvali su svoj identitet, često kroz jezik ili vjeru, a uvijek kroz mitove i sjećanja. Taj je identitet osnova na kojoj su se oni kasnije oblikovali kao moderne nacije.

Anthony Smith naglašava važnost kontinuiteta u razvoju nacija: "Ako prihvaćamo da neki od procesa koji su sudjelovali u oblikovanju nacija imaju svoje ishodište u srednjem vijeku, ili čak i ranije, onda možda postaje legitimno i nužno ispitati kakva je veza predmodernih zajednica s onime što zovemo 'moderne nacije', da bi bolje razumjeli zašto su takve nacije toliko privlačive modernim ljudima".[413]

Moderna ideja progresa promiče vjeru da su nacije-države relikti prošlosti koji će nestati na putu prema konačnom jedinstvu čovječanstva na utopijskom kraju povijeti. U stvarnom svijetu, međutim, nema znakova

411 Bibó, "Regije evropske povijesti", str. 67.

412 To, između ostalog, čini Benedict Anderson u "Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism" (London, Verso, 1983.). Anderson smatra moderne nacije apstrakcijama - vještačkim zajednicama rođenima u mašti povjesničara i sociologa.

413 Smith, "Myths and Memories", str. 48.

njihova nestajanja, premda je suverenitet svih država značajno sužen, a pretjerana odanost vlastitoj naciji ublažena većom - nadajmo se i rastućom - sviješću o zajedničkim ljudskim interesima koji nadilaze okvire nacije.

Duboki povijesni korijeni većine nacija i intenzivan osjećaj povezanosti među njihovim pripadnicima osuđuju na dugoročan neuspjeh svaki geopolitički inženjering koji zanemaruje njihovu važnost. Podjela jedne nacije u nekoliko država može imati isto tako pogubne posljedice kao i trpanje vrlo heterogenih nacija i zajednica u jednu državu. Te činjenice treba imati u vidu kad god politički razvoj dovede do mogućnosti ili potrebe mijenjanja međunarodnih granica, ako se žele izbjeći izvori budućih nereda. Međutim, kad su nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata neke svjetske sile bile suočene sa zadatkom uspostavljanja novih granica, one su često zanemarile aspiracije naroda o čijoj su sudbini odlučivale i promijenile političku kartu svijeta na način za koji su smatrale da će povećati njihovu sigurnost, ili su jednostavno fiksirale trenutačna razgraničenja bez obzira na njihovu slučajnost. Samovoljno su proširile granice nacija za koje su pretpostavljale da će braniti njihove interese, suzile druge, bacile nekoliko heterogenih nacija u jednu državu, podijelile jednu naciju u dvije države, stvorile države bez nacije i ostavile čitave nacije bez vlastite države. Veliki ratovi u drugoj polovici dvadesetog stoljeća – u Koreji i Vijetnamu – te ratovi u bivšoj Jugoslaviji u njegovu zadnjem desetljeću bili su posljedica takvih rješenja. Samovoljno povlačenje granica od strane kolonijalnih sila pogoršalo je uvjete za stvaranje reda u znatnom broju afričkih država. A propust da se Kurdima omogući vlastita država doveo je do stalnih okršaja i pokolja koji su pogubni ne samo za Kurde nego i za nacije koje ih progone.[414] Velik broj Kurda uključen je u još jednu vještačku i nestabilnu

414 Mirovni ugovor u Sčvresu, napravljen 1920. godine radi rješavanja sukcesije Osmanskog Carstva, odredio je stvaranje autonomnog Kurdistana, ali nije nikada bio ratificiran; njega je zamijenio Lausannski ugovor (1923.) u kojem nema ni spomena o Kurdistanu ni Kurdima. Ustvari, Kurdi su bili još više fragmentirani poslije Prvoga svjetskog rata nego ranije. A 1991. godine američki predsjednik George Bush, čije je vanjskopolitičko načelo – nikakve nove države – omogućilo srpsku agresiju, odlučio je nezbaciti Saddama Husseina s vlasti, djelomično zato da se sačuva mnogonacionalni Irak i spriječi stvaranje kurdske države na iračkom teritoriju. Armenci su prošli bolje pod boljševicima nego Kurdi na pregovorima zapadnoeuropskih diplomacija. Oktobarska revolucija dala je sovjetskim Armencima vlastitu republiku u okviru Sovjetskog Saveza. Razlika se svodi na to da Lenjin i Staljin nisu bili ravnodušni prema sudbini Armenaca. Sovjetski su Armenci bili njihovi podanici, pa su boljševički tirani željeli pojačati stabilnost svojeg carstva zadovoljavanjem njihovih nacionalnih težnji.

državu skrpanu, poput Jugoslavije na kraju Prvoga svjetskog rata, u Irak čije pučanstvo obuhvaća i šiitske i sunitske muslimane te razne plemenske zajednice. Samovoljno krojenje granica može ponekad donijeti kratkoročnu korist, ali sukobi i ratovi koji gotovo neizbježno proizlaze iz zanemarivanja životnih interesa drugih daleko preteču nad bilo kakvom koristi.

Nebriga za sudbinu drugih vrlo je raširena pojava, nipošto ograničena na velike sile. Ona je bila očita u odnosima između raznih entiteta u bivšoj Jugoslaviji. Naprimjer, kada je Slobodan Milošević iznio svoj plan za ukidanje autonomije pokrajine Kosova 1989. godine, vodstva svih jugoslavenskih republika dala su svoj pristanak u očekivanju da će to zadovoljiti srpski apetit. Dvije ili tri godine kasnije one su i same bile suočene s prijetnjom svojoj autonomiji.

Ravnodušnost birokrata i političara koji donose odluke na osnovi anketa javnog mnijenja, umjesto na znanju i načelima, odgovornija je za neuspjeh svjetske zajednice u bivšoj Jugoslaviji nego bilo kakve zavjere. Britanska prosrpska politika, naprimjer, bila je prvenstveno posljedica političkog vakuuma stvorenog nebrigom i nekorištenjem pouzdanih informacija, kako to ističe sociolog Daniele Conversi u svojoj studiji britanskog stava prema ratu u bivšoj Jugoslaviji:

> *Britanska politika se kretala u vakuumu koji su ispunili Srbi, pod čijom kontrolom se nalazio najrafiniraniji propagandni stroj na Balkanu, koji su naslijedili od jugoslavenske države (hrvatska je propaganda bila daleko manje učinkovita, zbog unutarnjih podjela i pomanjkanja iskustva; bosanska propaganda praktički nije ni postojala u čitavoj početnoj fazi rata).*[415]

Kad se jednom pitanju pristupa ravnodušno, odluke mogu lakše biti iskvarene nebitnim utjecajima, među kojima je i novac.[416] Drugi važan

---

415 Daniele Conversi, "Moral Relativism and Equidistance in British Attitudes to the War in the Former Yugoslavia" u Cushman i Meštrović, "This Time We Knew", str. 259.

416 I tu je britanski slučaj najbolje dokumentiran. Konkretne primjere uspjeha srpskog lobija u političkom i moralnom vakuumu administracije Johna Majora izložili su David Leigh i Ed Vulliamy u "Prljavština: Korupcija u Parlamentu" (Zagreb, Zadro, 1997.).

razlog što ravnodušnost dovodi do loših odluka jest da je ona neizbježno popraćena neznanjem. Povijest Bosne i Hercegovine odlično osvjetljuje pogubne posljedice nebrige i neznanja u vođenju politike. Moglo bi se misliti da je ta balkanska zemlja s trima vodećim religijama i kulturama oduvijek bila osuđena na neprekidno ratovanje. Međutim, kroz četiri stoljeća turske vlasti nije bilo etničkih ni vjerskih ratova u Bosni, dok je nekoliko takvih ratova zahvatilo zapadnu Europu. I habsburška vlast je očuvala mir u Bosni i započela industrijalizaciju i modernizaciju. Krvav građanski rat odigrao se u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, nakon što je invazija nacističke Njemačke i fašističke Italije omogućila kaos. Mir, premda bez čvrste podloge, vladao je u Bosni i Hercegovini čak i pod komunističkim diktatorom i mučna sjećanja su bila izblijedila.

I drugi krvav sukob u Bosni i Hercegovini u dvadesetom stoljeću bio je potaknut izvana – u ovom slučaju od Slobodana Miloševića i beogradskoga vojno-političkog stroja. Međunarodni je položaj bio neusporedivo povoljniji ovog puta nego 1941. godine. Umjesto agresivnih totalitarnih država na granicama Jugoslavije, tu je bila Europska zajednica (na rubu pretvorbe u Europsku uniju), NATO i Ujedinjeni narodi, ustanove uspostavljene kako se neke stvari ne bi ponovile. Ali one su se ipak dogodile, u manjem opsegu ali s nenadmašivom brutalnošću.

Nema nikakva misterija u tom paradoksu. U Osmanskom i Habsburškom Carstvu, kao i u Titovoj Jugoslaviji, politiku prema Bosni i Hercegovini određivali su ljudi dobro upoznati s tim područjem i snažno motivirani za održavanje reda u njemu, jer je ono bilo dio njihove države. [417] Ali nakon što je tamo izbio rat 1992. godine, a Ujedinjeni narodi i druge vanjske sile uspostavile svoju prisutnost i odlučile utjecati na razvoj događaja, bitne odluke donosili su ljudi u udaljenim središtima, slabo upoznati s područjem i s malo razumijevanja za stradanje lokalnog pučanstva. Neki od njih su čak bili uvjereni da je srpska pobjeda u njihovu nacionalnom interesu. Udaljenost im je davala osjećaj imuniteta na posljedice svojih promašaja u uspostavljanju reda.

417 Bosanski muslimani i kršćani dali su mnoge vrhunske službenike u Osmanskom Carstvu.

Redovito se smatra da je Njemačka od početka bila glavni pokretač napora da se priznaju dvije jugoslavenske republike koje su bile prve na udaru srpske agresije i često se optužuje da ju je u tome vodilo staro neprijateljstvo prema Jugoslaviji. U svojoj odličnoj studiji o raspadu te zemlje povjesničar s Oxfordskog sveučilišta Mark Almond ukazuje na pogrešnost takve interpretacije:

> *Nasuprot mišljenju da su Helmut Kohl i Hans-Dietrich Genscher namjerno doprinijeli slomu Jugoslavije, svi dokazi ukazuju na njihovu želju da je sačuvaju. Njemačko javno mišljenje prisililo je Bonn da napusti konsenzus koji je slijedio ostatak Europske zajednice. Uznemirena slikama nasilja u njihovim omiljenim bivšim ljetovalištima, njemačka je javnost napravila pritisak na bonski establishment da podrži pravo na samoodređenje u Sloveniji i Hrvatskoj, koje je njihova vlada do tada podupirala samo riječima. U svim sudbonosnim mjesecima koji su doveli do krize, njemačka je vlada odano odobravala sva saopćenja Europske zajednice koja su pogrešno iščitavala stanje u Jugoslaviji.*[418]

Ima još jedan važan razlog zašto se njemačka vanjska politika, nakon početne pasivnosti, tako odlučno oprla ravnodušnosti drugih većih sila prema brutalnoj srpskoj agresiji 1991. godine, a to je njemački interes za stabilnošću u bivšoj Jugoslaviji, kao i istočnoj Europi općenito. Stabilnost u tom dijelu svijeta bila je važna za Njemačku zbog jakih ulaganja u tamošnja gospodarstva te zato što je geografska blizina značila priljev velikog broja izbjeglica iz područja zahvaćenih ratom.[419]

---

418 Almond, "Europe's Backyard War", str. 51. Njemački "Ostpolitik" uključivao je njegovanje dobrih odnosa s Beogradom. Prilikom svojeg posjeta Jugoslaviji u rujnu 1983. godine predsjednik Savezne Republike Njemačke otišao je dalje nego ikoji drugi zapadni državnik u želji da zadovolji svoje domaćine: posjetio je sarajevski muzej koji je slavio ubojstvo habsburškog prijestolonasljednika 1914. godine.

419 Prema podacima OECD-a o trgovini sa zemljama bivšega sovjetskog bloka, kako ih navodi Lellouche ("Le nouveau monde", str. 529), vrijednost izvoza iz Savezne Republike Njemačke u Poljsku 1990. godine iznosila je 15,9 milijardi francuskih franaka, dok je izvoz iz Francuske i Ujedinjenog Kraljevstva u istu zemlju iznosio po 2,2 milijarde. Slična je razlika bila prisutna i u trgovini s ostalim istočnoeuropskim zemljama što je budilo strah od njemačke gospodarske moći.

Čini se da je i nacistička prošlost imala paradoksalan utjecaj na oblikovanje njemačkoga javnog mnijenja u odnosu na događaje u Jugoslaviji u vrijeme kada je razlika između agresora i žrtve bila vrlo jasna. Može biti da je ljudima koji su osjećali krivnju zbog sudjelovanja svojih predaka u nacističkom režimu bilo teže pasivno promatrati agresiju nego onima čiji su se preci borili protiv totalitarnih režima. Ali kako se rat u bivšoj Jugoslaviji nastavljao i poprimio vidove građanskog rata, a politički razvoj u Hrvatskoj iznevjerio očekivanja, Njemačka se pridružila svojim atlantskim partnerima u obrazcu neodlučnosti i popuštanja koji je bio ponovljen u Bosni i Kosovu.

Jedini zapadni državnik na vlasti koji je uporno upozoravao na moguće izbijanje sukoba u Jugoslaviji i na opasnost nedjelovanja bio je Alois Mock, ministar vanjskih poslova Austrije, zemlje koja je stoljećima vladala nad dijelovima bivše Jugoslavije. Nažalost je vodstvo Europske zajednice ignoriralo njegova upozorenja. Vatikan, središte vjerske ustanove prisutne skoro dvije tisuće godina na istočnoj obali Jadrana, pokazao je isto tako dobro razumijevanje stanja. Među prvima je podržao pravo Hrvatske i Slovenije na samoodređenje, priznajući ih kao suverene države, dok je bio odbio priznati Nezavisnu Državu Hrvatsku u Drugome svjetskom ratu.

Međutim, blizina nije nikakvo jamstvo za dobru diplomaciju. Ako blizina dovodi do iskušenja za nedoličnim širenjem vlastitog utjecaja ili teritorija, ili potiče strahove i mržnje, njezine su posljedice negativne. Ali poslijehabsburška Austrija nema imperijalnih ambicija, a katolička crkva, barem poslije Drugoga vatikanskog koncila, iskreno nastoji uspostaviti dobre odnose s pravoslavnim zemljama.[420]

Gledajući unatrag jasno je da je mjera koju je prvi zastupao austrijski ministar vanjskih poslova – odlučan stav protiv pokušaja nasilnog preoblikovanja bivše Jugoslavije u Veliku Srbiju – mogla spriječiti rat i, obratno,

420 Neki su se južnoslavenski katolici istakli svojim energičnim ekumenskim naporima za prevladavanjem razlika između pravoslavlja i katolicizma i mnogo ranije. Osobito djelatni u tom smislu bili su hrvatski isusovac Juraj Križanić (1618.-1683.) i biskup Josip Juraj Strossmayer (1815.-1905.). Jak Strossmayerov otpor proglašenju dogme o papinskoj nepogrešivosti na Prvome vatikanskom koncilu 1869.-70. bio je izraz njegovih dosljednih napora za premoštenjem razlika između dviju crkava. Slovenski biskup Anton Martin Slomšek osnovao je 1851. godine Bratovštinu svetog Ćirila i Metoda koja se je aktivno zalagala za ujedinjenje s pravoslavnim kršćanima. Do 1863. godine ona je narasla na sedamdeset i pet tisuća članova.

da je uvjeravanje dano Srbima da žrtve njihove agresije neće dobiti međunarodnu pomoć doprinijelo izbijanju rata. Ugledni američki strateg Albert Wohlstetter istakao je vezu između tog obećanja i rata:

> *Zapad je izazvao genocidni rat Srbije kad je Srbima dao na znanje da neće dozvoliti bivšim jugoslavenskim republikama nabavu oružja potrebnog za njihovu samoobranu. Osobito u Bosni, rat nije bio spontana provala "starih mržnji" svih strana, nego teško naoružana srpska agresija protiv priznate, suverene članice Ujedinjenih naroda.*[421]

Oni koji su zalagali za rješenje koje je moglo spriječiti rat nisu dobili zasluženo priznanje. Umjesto toga, izmišljen je mit da je navodno prerano priznanje Slovenije i Hrvatske obodrilo te dvije nacije da se otcijepe od Jugoslavije, i da je to onda dovelo do rata. Druga varijanta tog mita okrivljuje Sloveniju i Hrvatsku za rat jer su odbile prihvatiti srpske uvjete, premda bi prihvaćanje tih uvjeta predstavljalo političko samoubojstvo za te dvije nacije.[422]

Tvrdnja da je međunarodno priznanje dviju najrazvijenijih jugoslavenskih republika dovelo do rata odlikuje se svojom dijametralnom oprečnošću istini, što se može lako potvrditi kratkim pogledom na kronologiju događaja.[423] Jugoslavenska narodna armija izazvala je rat u Sloveniji 27. lipnja 1991. godine, a četiri tjedna kasnije započela intenzivan napad na Hrvatsku. Na ustrajanje Njemačke i još nekih nekih zemalja, Europska zajednica priznala je Hrvatsku i Sloveniju 15. siječnja 1992. godine, to jest više od pet mjeseci nakon početka rata koji je navodno uzrokovan tim priznanjem.

---

421 Albert Wohlstetter, "Genocide by Mediation", "New York Times", 3. ožujka 1994., str. A21.

422 Američki veleposlanik u Beogradu na početku rata Warren Zimmermann izrekao je takvu optužbu: "Slovenci su započeli rat". "The Last Ambassador: A Memoir of the Collapse of Yugoslavia", "Foreign Affairs", ožujak-travanj 1995., str. 12.

423 Conversi razlaže neosnovanost tog mita u svojoj monografiji "German-Bashing".

Priznanje je, ustvari, dovelo do završetka rata u Hrvatskoj. Točnije, sama najava priznanja imala je taj učinak. Njemačka je 23. prosinca najavila da će priznati Sloveniju i Hrvatsku i pružiti gospodarsku pomoć Hrvatskoj. Jedanaest dana kasnije, dakle čak prije nego što je priznanje stupilo na snagu, Hrvati, pobunjeni Srbi i jugoslavenski službenici prihvatili su Vanceov plan koji je uključivao obustavu vatre. Za razliku od prethodnih četrnaest obustava vatre, koje su trajale svega nekoliko dana ili sati, ova je bila trajna.

Analogno podudaranje označilo je i početak vojnih sukoba. Prvi od ratova za Veliku Srbiju devedesetih godina počeo je šest dana nakon što je američki državni tajnik James A. Baker III najavio u Beogradu da Sjedinjene Američke Države neće priznati nijednu jugoslavensku republiku koja se odluči za nezavisnost.[424] Ta dva slijeda događaja samo potvrđuju ono što se može očekivati od najosnovnije logike: ratovi se ne sprječavaju uvjeravanjem potencijalnog agresora da njegovim žrtvama neće biti pružena nikakva podrška.

Mit o njemačkoj odgovornosti za rat kroz priznanje Hrvatske i Slovenije ne mora biti izraz antigermanizma. Taj mit ima mnogo sljedbenika u samoj Njemačkoj koji vjeruju da je rasulo Jugoslavije bio čin protivan tijeku povijesti i da su progresivnu, socijalističku Srbiju izazvali njezini reakcionarni zapadni susjedi.[425] Treba također imati na umu da je u Austriji Alois Mock bio suočen s jakim protivljenjem svojem zalaganju za priznanje dviju jugoslavenskih republika.

---

424 Glavni Bakerovi savjetnici u pitanjima bivše Jugoslavije bili su vršitelj dužnosti državnog tajnika Lawrence Eagleburger i savjetnik za nacionalnu sigurnost Brent Scowcroft. Obojica su bila na službi u Beogradu i naučila srpski. Ali blizak dodir s jednim područjem, kako je dokazao profesor Albert Lord, ne doprinosi nužno dobrom poznavanju tog područja. Mnogo je lakše, a ponekad i unosno, prihvatiti mitove drage dominantnoj grupi nego upoznati se sa složenom stvarnošću zemlje koja je bila previše heterogena a da bi mogla preživjeti. Drastičan primjer kako je diplomatska služba u Jugoslaviji mogla imati za posljedicu monumentalno neznanje o toj zemlji pruža bivši pregovarač za UN i norveški ministar vanjskih poslova Thorvald Stoltenberg kojem je Noel Malcolm porugljivo dodijelio "Lenjinovu nagradu za izvanredan doprinos korisnom idiotizmu". U jednom govoru u Oslu u svibnju 1995. godine bivši norveški veleposlanik u Jugoslaviji rekao je, između ostalih besmislica, da je čitavo pučanstvo Bosne srpsko: "Svi su oni Srbi. To su i muslimani. Oni su ustvari Srbi koji su prešli na islam. A velik broj onih koji se oblače kao Hrvati, koji se predstavljaju kao Hrvati, također su u stvari Srbi". Noel Malcolm, "The Whole Lot of Them Are Serbs", "Spectator", 10. lipnja 1995., str. 18.

425 Tjednik "Der Spiegel" i dnevnik "Süddeutsche Zeitung" dvije su važne njemačke publikacije koje su opetovano optuživale njemačku vladu za rat u bivšoj Jugoslaviji. Potonja je objavila i putopis Petera Handkea, "Pravda za Srbiju: Zimsko putovanje do rijeka Dunava, Save, Morave i Drine", u kojemu glasoviti austrijski dramaturg prikazuje Srbe kao nedužne žrtve.

Daljnja sukrivnja međunarodne zajednice za srpsku agresiju sastojala se u proglašenju embarga na uvoz oružja protiv svih jugoslavenskih republika kad se nije ispunilo očekivanje brze srpske pobjede. Embargo je predstavljao pomoć agresoru jer su Srbi imali na raspolaganju u ogromnom arsenalu jugoslavenske savezne armije (navodno četvrte po veličini u Europi) sve oružje koje im je trebalo, dok su njihove žrtve imale samo ograničene zalihe oružja malog kalibra. Europska zajednica je nametnula embargo 5. srpnja 1991. godine, osam dana nakon početka dvanaestodnevnog rata protiv Slovenije, kad je neočekivani ponižavajući poraz jugoslavenske savezne armije postao očevidan. A Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda je 25. rujna jednoglasno odobrilo Rezoluciju br. 713, kojom je nametnut embargo na oružje protiv čitave Jugoslavije, u vrijeme kada su početna napredovanja pobunjenih lokalnih Srba, paravojnih snaga iz Srbije i savezne armije u Hrvatskoj počela naglo slabiti. Embargo je uveden na traženje jugoslavenske – pretežno srpske - vlade u Beogradu, a ostao je na snazi tijekom čitava rata u Bosni i Hercegovini.

Ta su embarga na kupnju oružja bila slična embargu koji je Liga naroda nametnula Španjolskoj kad je ova bila pod napadom generala Franca i njegovih saveznika Mussolinija i Hitlera. Dominantan stav u oba slučaja bio je ravnodušnost: sukob nije vrijedan uključenja demokratskih sila i što prije završi, to bolje, makar njemački, talijanski ili srpski fašisti odredili njegov kraj. Ravnodušnost prema stradanju drugih možda je i porasla u međuvremenu zbog besprimjerne moći birokracija u današnjem svijetu. Sociolog James J. Sadkovich govori o eri novog barbarstva koje definira kao oblik birokratske ravnodušnosti.[426]

Nakon što nije poduzela ništa što bi spriječilo izbijanje rata, međunarodna je zajednica bila isto tako neučinkovita u sprječavanju njegova širenja, premda je to mogla postići bez vlastitog napora. Bilo je dovoljno

426 James J. Sadkovich, "The Former Yugoslavia, the End of the Nuremberg Era, and the New Barbarism" u Cushman i Meštrović, "This Time We Knew", str. 284. O razornim posljedicama birokratske ravnodušnosti vidi i Michael N. Barnett, "The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in Rwanda and Bosnia" u Cushman i Meštrović, "This Time We Knew", str. 128-162, te Michael Hertzfeld, "The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy" (Chicago, University of Chicago Press, 1993.).

pomoći Hrvatima da se suprotstave agresoru, umjesto da ih se obuzdava embargom na oružje i drugim mjerama. U prosincu 1991. godine novoorganizirane hrvatske vojne jedinice zaustavile su srpsko napredovanje i čak ga potisnule u nekim područjima, osobito u zapadnoj Slavoniji. Da je Hrvatima dana pomoć u obrani protiv srpske agresije (u vrijeme kada je Rusija bila previše zauzeta vlastitim problemima da bi stvarala komplikacije), velikosrpskim planovima mogao je biti zadan odlučan udarac, a bosanskohercegovačka tragedija spriječena.

Bilo je općepoznato u to vrijeme da će sljedeća etapa kampanje za veću Srbiju, ako ne bude onemogućena, uvući u rat Bosnu i Hercegovinu, i da će on tamo biti još krvaviji. Jedan američki novinar je to ovako izrazio u siječnju 1992. godine: "Jedan od klišeja o raspadu Jugoslavije jest da je rat u Hrvatskoj, gdje je oko 10.000 ljudi poginulo, a više od 600.000 ostalo bez krova, samo preteča neizrecivih pokolja do kojih bi moglo doći u Bosni i Hercegovini".[427]

Umjesto da postave zapreke daljnjim ratovima za Veliku Srbiju izlažući srpski ratni stroj u Hrvatskoj uspješnim protunapadima, međunarodni posrednici predvođeni Cyrusom Vanceom prisilili su Hrvatsku na prihvaćanje nepravednog primirja kojim su Srbi zadržali kontrolu nad skoro trećinom njezina teritorija, brutalno "očišćenog" od nesrba. Međunarodne snage poslane u Hrvatsku pod imenom Zaštitne snage Ujedinjenih naroda (UNPROFOR) štitile su područja koja su osvojili Srbi i oslobodile srpske snage u Hrvatskoj za akciju u Bosni i Hercegovini. Na taj su način snage UN-a postale ortacima srpske agresije.

Produženje embarga na oružje, na Vanceov zahtjev, bilo je još jedan način pomaganja Srbima u nastavku njihove genocidne kampanje. Embargo je od samog početka bio nemoralan, ali nakon međunarodnog priznanja bivših jugoslavenskih republika on je postao i protuzakonit jer je bio u suprotnosti s Poveljom Ujedinjenih naroda čiji članak 51. određuje pravo na individualnu i kolektivnu samoobranu kao "inherentno".

---

427 Blaine Harden, "Bosnia-Hercegovina on the Brink", "Washington Post", 15. siječnja 1992., str. A17. Bosanskohercegovački Srbi proglasili su svoju republiku 9. siječnja 1992. godine.

Nebriga međunarodne zajednice za sprječavanje novih srpskih agresija na području bivše Jugoslavije očitovala se prilikom sklapanja svakoga mirovnog sporazuma. Bilo da su slijedili crtu manjeg otpora ili namjerno išli na ruku Srbima, međunarodni su posrednici opetovano činili ustupke koji su pogodovali novim ratovima za veću Srbiju. Sporazum nakon rata u Sloveniji, naprimjer, dozvolio je Jugoslavenskoj armiji povlačenje čitava njezinog naoružanja iz te zemlje i njegovo prebacivanje u Bosnu i Hercegovinu. U Hrvatskoj, kako je već ukazano, UN je pomogao srpskoj ekspanzionističkoj strategiji šaljući svoje snage da zaštite osvojena područja od hrvatskih protunapada. A Daytonski je sporazum ratificirao stvaranje etnički očišćene Republike Srpske na polovici bosanskohercegovačkog teritorija. To je bila velika pobjeda za srpske nacionaliste (jer je po prvi puta u povijesti uspostavljen srpski entitet istočno od Drine) i ohrabrenje za pokušaj stvaranja homogenoga srpskog teritorija na Kosovu. Ako se Bosna i Hercegovina ne razvije u dobro upravljanu državu u kojoj će stare rane zacijeliti pod vladavinom zakona i bosanska Republika Srpska ne uklopi čvrsto u nju, što je upitno, iskušenje da je se priključi Srbiji bit će izvor budućih sukoba i opasnih geopolitičkih promjena u tom dijelu Balkana.

Mitovi kao smokvini listovi

Bilo je mnogo licemjerstva u stavovima međunarodne zajednice prema sukobima u bivšoj Jugoslaviji. Snage Ujedinjenih naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nazvane su "čuvarima mira" (peacekeepers), premda nije postojao mir koji su one trebale čuvati, nego u najboljem slučaju krhko primirje. U Bosni su te snage onemogućile Bošnjacima nabavu oružja kojim bi se mogli uspješnije opirati srpskoj agresiji. Glavni cilj "čuvara mira" do sredine 1995. godine bila je zaštita samih sebe, a ne žrtava etničkog čišćenja. Istovremeno je prisutnost tih slabo naoružanih odreda UN-a, potencijalnih talaca u slučaju zračnih napada na srpske ciljeve, spriječila ranije lansiranje akcije NATO-a. Ako su time snage UN-a odgađale poraz agresora, one su u stvari bile "čuvari rata".

Jednako licemjerno bilo je nazivati misiju UN-a humanitarnom. Istinska humanitarna politika sastojala bi se u što skorijem okončanju rata, umjesto u isporuci ograničene humanitarne pomoći dok su se vršili masakri. Snage Ujedinjenih naroda promatrale su zvjerstva a da ih nisu pokušale zaustaviti – slučaj Srebrenice je najstrašniji primjer – a čitav svijet im se pridružio gledajući televizirani genocid u svojim domovima. Humanitarna pomoć donijela je malo olakšanja žrtvama agresije u Bosni i Hercegovini; ona je bila smokvin list kojemu je svrha bila sakriti neuspjeh ustanove uspostavljene da bi se spriječilo ponavljanje zločina iz Drugoga svjetskog rata.

Izmišljeni su i drugi smokvini listovi u svrhu opravdanja međunarodne nevoljkosti da se zaustavi srpska agresija. Jedan od njih bio je mit o starim mržnjama; on je prikazivao sve strane u sukobu u bivšoj Jugoslaviji kao nepopravljive divljake koji su se klali stoljećima, tako da nisu zaslužili da im se pomogne. To je postao jedan od najčešće spominjanih klišeja u izvještajima o ratu. Lawrence Eagleburger, utjecajan zagovornik ograničenja pomoći na humanitarnu sferu, izrazio ga je vrlo kategorično:

> *Rekao sam to 38.000 puta, a moram to reći i narodu u ovoj zemlji. Ova tragedija nije nešto što se može srediti izvana i, do vraga, vrijeme je da svatko to shvati. Dok Bosanci, Srbi i Hrvati ne odluče prestati s međusobnim ubojstvima, vanjski svijet ne može tu učiniti ništa.*[428]

Poput ostalih mitova koji su cvali u kaotičnom i krvavom raspadu bivše Jugoslavije i mit o starim mržnjama bio je daleko od stvarnosti. Stvarnost jest da razne vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini, za razliku od mnogih u zapadnoj Europi, nisu nikada sudjelovale u uzajamnim klanjima većeg opsega sve do nacističke i fašističke okupacije Jugoslavije 1941. godine. A najgore razaranje Sarajeva prije 1992. godine bilo je djelo po-

428 Citat iz "Method to the Madness", "Decision Brief" (Washington, Center for Security Policy), 2. listopada 1992., str. 3.

znatoga habsburškog zapovjednika kneza Eugena Savojskog za vrijeme zadnje križarske vojne protiv Osmanlija 1697. godine. Te su činjenice bile ignorirane, a neznanje je pružilo plodno tlo za mitove. Jedan od najoduševljenijih širitelja teze o starim mržnjama pisac Robert D. Kaplan otišao je tako daleko da je balkanske mržnje proglasio izvorom nacističke mržnje, kako to tumači u svojoj knjizi *Balkanske sablasti: Putovanje kroz povijest*: "Nacizam, na primjer, može svojatati balkansko podrijetlo. Hitler je naučio mrziti tako zarazno u bečkim ćumezima, plodnom tlu za etničke ogorčenosti, u blizini južnoslavenskog svijeta".[429]

Ironično je da je knjiga koja je Kaplanu poslužila kao uzor, vrlo popularan i utjecajan putopis Rebecce West o njezinu posjetu Jugoslaviji *Crno janje i sivi soko: Putovanje kroz Jugoslaviju*, nadahnuta mržnjom. Westino viđenje Jugoslavije odražavalo je stav njezinih srpskih vodiča, a na njezino prihvaćanje njihovih predrasuda utjecale su britanske, a ne balkanske okolnosti, kako je to zapazila autorica jedne biografije: "Rebeccu nisu privlačili Hrvati, jer su je podsjećali na katoličke Irce. Ona se strastveno poistovjećivala sa Srbima".[430] West je bezrezervno prihvatila čak i njihov mesijanizam: "Da nije bilo nekolicine ljudi poput njenih srpskih vodiča, istočna polovica Europe (a možda i druga polovica) bila bi islamizirana, tradicija slobode bila bi zauvijek ugašena pod Habsburzima, Romanovima i Osmanskim carstvom, a boljševizam bi se pretvorio u anarhiju umjesto u sustav koji još može poslužiti na mnogo načina".[431]

Knjiga *Crno janje i sivi soko* objavljena je po prvi puta na srpskom jeziku 1989. godine u prijevodu Nikole Koljevića, jednog od organizatora genocida u Bosni i Hercegovini.[432] To je bio dio bujice tekstova objavljenih u desetljeću koje je prethodilo ratovima za nasljedstvo Jugoslavije

429 Robert Kaplan, "Balkan Ghosts: A Journey through History" (New York, St. Martin's, 1993.), str. 22. Recenzent Henry R. Cooper Jr. ovako je ocijenio Kaplanovo djelo: "nezastrašen svojim nepoznavanjem lokalnih jezika i povijesti, on je sklepao *Balkanske duhove*, groznu mješavinu neosnovanih uopćavanja, pogrešnih informacija, zastarjelih izvora, osobnih predrasuda i lošeg stila.", "Slavic Review", jesen 1993., str. 592. Uz iznimku "lošeg stila", ova ocjena odlično pristaje i knjizi Rebecce West "Crno janje i sivi soko".

430 Victoria Glendinning, "Rebecca West: A Life" (New York, Knopf, 1987.), str. 165.

431 West, "Black Lamb and Grey Falcon", str. 68.

432 "Crno jagnje i sivi soko" (Beograd, BIGZ; Sarajevo, Svjetlost, 1989.).

- tekstova koji su širili tezu da su Srbi superioran narod, osujeđen od zlih susjeda u svojem razvoju, i time učinili Srbe sklonim vojnoj akciji.

Prividna ljubav Rebecce West i mnogih drugih zapadnih intelektualaca za "nebesku" Srbiju bila je velikim dijelom osnovana na zajedničkim mržnjama. Da je bila nadahnuta istinskom brigom za Srbe, ona bi unaprijedila poznavanje Srbije i Jugoslavije. Umjesto toga, brojni zapadni pisci, znanstvenici, izvjestitelji, analitičari i političari koji su širili srpske mitove, doprinijeli su monumentalnom neznanju o bivšoj Jugoslaviji, a time i izbijanju ratova koji su učinili ogromnu štetu Srbima, između ostalih.

Teza o navodnoj neprirodnosti Bosne i Hercegovine još je jedan smokvin list, stvoren radi sakrivanja ili opravdanja neuspjeha međunarodne zajednice u svojoj intervenciji u toj zemlji i spremnosti na njezinu podjelu. I taj je mit udaljen od stvarnosti. Za razliku od Jugoslavije, koja je postojala svega sedamdesetak godina, Bosna ima besprekidan kontinuitet kao politički entitet sve od desetog stoljeća, uz iznimku razdoblja od 1929. do 1945. godine. To je značajna izdržljivost za "neprirodnu" tvorevinu. Ali veliki pokolji i masovne selidbe stanovništva od 1992. do 1995. godine drastično su oslabili snage koje su davale kohezivnost toj heterogenoj zemlji kroz njezinu dugu povijest.

Iste one sile koje su dozvolile izbijanje rata, u očekivanju da će srpska vojna moć spriječiti raspad Jugoslavije, pokazale su veliku spremnost na podjelu Bosne i Hercegovine. Ta se spremnost očitovala prvi puta u planu koji su međunarodni posrednici Cyrus Vance i David Owen izradili krajem listopada 1993. godine. Vance-Owenov plan kao i naredni Owen-Stoltenbergov plan prihvatili su rezultate srpskog osvajanja i etničkog čišćenja i namijenili agresoru daleko veći teritorij nego brojnijim Bošnjacima. Prosrpske simpatije i načelo linije manjeg otpora utjecale su na tu odluku. Zaraćene strane su *de facto* bile podijelile zemlju.

Kanadski general-major Lewis MacKenzie, bivši zapovjednik snaga UN-a u Bosni i Hercegovini, priznao je u svojem svjedočenju u Kongresu SAD-a u svibnju 1993. godine da to rješenje nije bilo pravedno, ali nije našao ništa loše u tome: "Kritičari će očito reći da se time nagrađuje sila i

daje loš primjer. Ja im mogu samo reći, čitajte povijest. Sila se nagrađuje otkako je prvi špiljski čovjek zgrabio batinu, zauzeo špilju svog susjeda i oteo njegovu ženu".[433] Čini se da general MacKenzie nije svjestan da takvo prihvaćanje zakona džungle čini nepotrebnom prisutnost međunarodnih snaga kojima je zapovijedao. U jednom dokumentarcu BBC-a drugi zapovjednik istih snaga, britanski general Michael Rose, jednako je cinično priznao svoju ravnodušnost prema onome što se odigravalo oko njega u Bosni. On je ovako opravdao svoje odbijanje upotrebe zračnih napada u svrhu zaustavljanja srpskih napada na civilno stanovništvo: "Mi se ne nalazimo ovdje da bi štitili ili branili ikoga osim nas samih i naših konvoja".[434]

Prije Vance-Owenova plana za podjelu Bosne i Hercegovine, Bošnjaci i Hrvati bili su saveznici u borbi protiv Srba. Ali kad su međunarodni posrednici pokazali spremnost na podjelu te države i učinili svoj plan naročito privlačivim za Hrvate ponudivši im veći dio nego što su ovi očekivali, izbio je rat među dotadašnjim saveznicima, pošto je svaki htio osigurati što više teritorija prije konačne podjele. Hercegovački Hrvati i tadašnji hrvatski predsjednik Franjo Tuđman bili su od samog početka skloni podjeli Bosne i Hercegovine i aneksiji etnički hrvatskih teritorija Hrvatskoj, ali te su sklonosti postale ubitačne tek kada su dobile međunarodni blagoslov. Kako tvrdi Noel Malcolm:

> *Vjerojatno je opravdano reći da se Tuđmanov stav sastojao u racionalnom oportunizmu. Da mu je vanjski svijet dao jasno na znanje da neće dozvoliti poraz i rezanje Bosne, on bi pristao na takvu politiku, ali ako je svijet bio spreman dopustiti Srbima osvajanje i zadržavanje teritorija, onda je i Tuđman želio dobiti svoju krišku kolača.*[435]

433 Svjedočenje u Odboru za oružane službe Zastupničkog doma Sjedinjenih Država, 26. svibnja 1993.

434 Citira Daniel Williams u "General Rose's Mission: Recoup Pre-Bosnia Bloom", "Washington Post", 5. veljače 1995., str. A3.

435 Malcolm, "Bosnia", str. 241.

Uz rat između Hrvata i Bošnjaka otprilike je u isto vrijeme izbio i rat između dviju bošnjačkih frakcija. Armija koju su organizirali Bošnjaci u Bihaćkoj enklavi, čiji je civilni poglavar bio Fikret Abdić, sukobila se s pretežno bošnjačkom armijom pod zapovjedništvom predsjednika Alije Izetbegovića u Sarajevu. "Mirovni posrednik" David Owen doprinio je i ovome sekundarnom ratu; on je bodrio Abdićeve političke ambicije kako bi oslabio Izetbegovićev položaj i naveo vladu u Sarajevu na prihvaćanje podjele Bosne i Hercegovine prema njegovu i Vanceovu planu.

I nakon što je vojna akcija pod vodstvom Sjedinjenih Država konačno prekinula rat u Bosni i Hercegovini i dovela do nastojanja da se ponovno uspostavi jedinstvo te zemlje, bilo je onih koji su – oslonjeni na mit o njezinoj neprirodnosti – nastavili zagovarati njezinu podjelu.

Mit o hrabrim srpskim ratnicima, koji su navodno spasili Europu od islama i pružili herojski otpor nacizmu, korišten je kao dodatan argument protiv vojne akcije za poraz brutalnog agresora. Srbi mogu biti dobri i odvažni vojnici kada brane vlastitu zemlju, ali su, poput većine ljudi, mnogo manje voljni staviti svoj život na kocku da bi podjarmili druge. Svaka kukavica može pucati iz topa ili snajperske puške na nezaštićene građane. I mnogi pripadnici međunarodnih snaga koji su služili u bivšoj Jugoslaviji pod zastavom Ujedinjenih naroda ponijeli su se kukavički, zbog svoje ravnodušnosti prema patnjama ljudi zahvaćenih ratom. Neki od njih su čak pokazali simpatije prema agresoru dok su osjećali prezir prema nemoćnim žrtvama.

Dugotrajno popuštanje srpskom agresoru imalo je porazan učinak na međunarodne ustanove stvorene da bi spriječile pojave poput onih koje su pratile raspad Jugoslavije. Prezir bosanskih Srba prema tim ustanovama, koji je kulminirao njihovim zarobljavanjem vojnika UN-a kao talaca, osramotio je sile i ustanove – UN, NATO, EU, SAD – koje su se pokazale nemoćnima protiv naoružane rulje, uspješne samo u sukobu s mnogo slabijim protivnikom. Ironično čitanje kratice NATO - "No Action Talk Only" (Nikakva akcija, samo razgovori) – bilo je dugo vremena vrlo umjesno. Da NATO nije konačno prešao na djelo i prekinuo genocid, bio bi zanijekao razlog za vlastito postojanje.

Premda ne tako snažno kao u Europi, protivljenje korištenju sile bilo je rašireno i u Sjedinjenim Državama. U Pentagonu je, naprimjer, general Colin Powell, načelnik združenih stožera američkih oružanih snaga, odvraćao od oružane akcije prizivajući mitsku sliku "nepobjedivog srpskog ratnika" i pretjerujući u procjeni snaga potrebnih za dokrajčenje srpskih napada. Amerika se konačno odlučila za vojno rješenje jer su njezin ugled kao supersile te vjerodostojnost NATO-a kao sredstva za održavanje reda u svijetu bili dovedeni u pitanje. Intenzivni zračni udari snaga NATO-a te istovremeni prodori hrvatske vojske i bošnjačkih snaga izazvali su rasulo u redovima pobunjenih Srba i brzo ih doveli za pregovarački stol, što potvrđuje da su prijedlozi za oštru vojnu akciju protiv njih bili ispravni od početka. Međutim, Daytonski mirovni sporazum, kojim je dokrajčen rat u Bosni i Hercegovini, nije postavio dobru podlogu za trajan mir. Nestala je stara Bosna u kojoj su razne etničke zajednice bile posvuda izmiješane, a ljudi navikli na susjede druge vjere. Umjesto toga, potvrđena je *de facto* podjela Bosne i Hercegovine na etnički homogene teritorije, a najveći krivci za razaranje i krvoproliće, bosanskohercegovački Srbi, nagrađeni su ratifikacijom Republike Srpske koja se proteže na 49 posto teritorija Bosne i Hercegovine. Ravnodušnost koja je dozvolila izbijanje rata i trogodišnje razaranje omogućila je nestabilno stanje koje može dovesti do novih ratova ako međunarodna zajednica ne nastavi skupe i mukotrpne napore za pretvaranje etničkih enklava u funkcionalno multietničko društvo.

Zaključak

Na početku trećeg milenija dogodio se važan obrat u srpskoj politici. Slobodan Milošević poražen je na izborima u rujnu 2000. godine, a energična akcija građana te odbijanje vojnih i policijskih organa da se silom suprotstave masi građana prisilila ga je da prihvati rezultate izbora. To je bila velika pobjeda za one Srbe koji su bili siti samovolje, korupcije i zločina Miloševićeva režima. Treba se nadati da će oni uspješno poduzeti uspostavu pravne države, što bi bilo vrlo poželjno ne samo za Srbe nego i za njihove susjede.

Upravo zbog poželjnosti demokratskog razvoja u Srbiji, treba imati na umu da prijelaz iz autokracije i kleptokracije u demokraciju ne mora biti lagan ni izvjestan. Što više budu Srbi, i ostali svijet, svjesni poteškoća koje stoje na putu takvoj pretvorbi, to će ih biti lakše savladati. Potrebno je izbjeći pogreške počinjene u Rusiji poslije raspada Sovjetskog Saveza, kad je uvjerenost stranih političkih i gospodarskih krugova da Rusija neizbježno kroči u demokraciju doprinijela njihovu neodgovornom ponašanju i gurnula zemlju dublje u kaos.

Jedna od činjenica važnih za prognozu srpskog oporavka od miloševićizma je to da mu mnogi Srbi ne predbacuju ulazak u četiri rata nego poraze u njima. To tumači zašto je na parlamentarnim izborima 23. prosinca 2000. godine preko 27 posto birača dalo svoj glas strankama izravno povezanim s politikom etničkog čišćenja.[436] Milošević se uspio održati na vlasti trinaest godina, uz relativno blagu represiju, upravo zato što je velik dio Srba podržavao njegov cilj stvaranja Velike Srbije. I većina čelnika pobjedničke koalicije DOS-a podržavala je taj cilj, poput novog predsjednika Jugoslavije Vojislava Koštunice koji se je u doba surovih progona Albanaca na Kosovu u jesen 1998. godine slikao s automatom u ruci, ili novog premijera Srbije, kameleonskog Zorana Đinđića, koji se je svojevremeno natjecao s Miloševićem u nacionalističkoj retorici. Nijedan od

436 Miloševićevi socijalisti osvojili su četrnaest posto glasova, Šešeljevi radikali osam posto, a Arkanova Stranka srpskog jedinstva više od pet posto.

njih nije osudio mitove i laži koje sprječavaju suočavanje Srba sa svojom prošlošću.

Nova vlast očito ne želi nastaviti Miloševićevo prkošenje svijetu koje je Srbiji donijelo sankcije i izolaciju. Mnogo je manje sigurno je li ona spremna na odlučno preispitivanje prošlosti i laži nagomilanih u njoj te na odustajanje od širenja Srbije suptilnijim metodama. Lakše je prebaciti krivnju za sva zlodjela na Miloševića i nastaviti kao da se ništa traumatično nije dogodilo, tim više što se čini da u svijetu postoji znatna spremnost da se takav stav prihvati.

Osoba koja je odigrala ključnu ulogu u promociji Vojislava Koštunice kao izbornog kandidata oporbene koalicije imala je upravo takav rasplet na umu. Aleksandar Tijanić, jedan od najuglednijih srpskih novinara, iznio je razlog za svoj izbor Koštunice u komentaru *Mogu li Srbi bez Slobe*, objavljenom nakon što je Milošević raspisao izvanredne predsjedničke izbore:

> *Stranci pokazuju neviđeno kvalitetnu glupost kad ne vide značaj Koštunice. Koštunica je za Srbe najjeftiniji mogući izlaz iz slobizma; on omogućava da se, u ovoj fazi, čitav decenijski grijeh baci na Slobodana i da se on pošalje u Pakao - ali ne u Haag - te da tamo cvrči na ražnju umjesto nas. Koštunica je jamstvo da se, u ovoj fazi, nećemo podvrgavati detoksikaciji, neće nam mijenjati krv, neće nam uzimati organe niti obavljati lobotomiju. Samo Koštunica jamči kako će za nas biti dovoljno samo da prihvatimo obrasce demokratskog ponašanja, ali da ne moramo sebe silom pretapati u demokrate, što je za Srbe bolna i mučna transformacija.*[437]

Riječi i djela novog predsjednika Srbije ukazuju da on neće tražiti transformacije, jer kao uvjereni kleronacionalist (za razliku od Miloševića kojemu su nacionalizam i crkva bili samo sredstvo u borbi za političku moć)

437 Citira Berislav Jelinić u "Prevratnički kaos u Jugoslaviji", "Nacional" (Zagreb), br. 256, 10. listopada 2000., 17. Prvobitno objavljeno u "Nezavisnim novinama" (Banja Luka), 25. kolovoza 2000.

on zastupa tradicionalne stavove srpskog nacionalizma: etnicitet i vjera kao srž nacije, bliskost države i crkve, dobre odnose s Rusijom i želju za Velikom Srbijom (koja se trenutno ograničuje na traženje da Crna Gora i Kosovo ostanu povezani sa Srbijom).

Koštunica je ušao u politički život svojim protestom protiv Ustava iz 1974. godine koji je dao značajnu autonomiju saveznim republikama, a Autonomoj pokrajini Kosovo status gotovo jednak statusu saveznih republika. On je još uvijek uvjeren da je taj Ustav, a ne nastojanje za uvođenjem srpske hegemonije, odgovoran za raspad komunističke Jugoslavije. Međutim, ostaviti Kosovo u okviru Jugoslavije značilo bi natovariti Srbima problem analogan čečenskom problemu u Rusiji. Nije vjerojatno da će kosovski Albanci ikada prihvatiti srpsku vlast, a nasilno nametanje te vlasti otežalo bi integraciju Srbije sa srednjom i zapadnom Europom. U međuvremenu, neriješen međunarodni status Kosova sprječava izgradnju ustanova potrebnih za samoupravu.

Za razliku od mnogih svjetskih političara, neki su srpski nacionalisti svjesni činjenice da Srbija ne može imati Kosovo i demokraciju. Gore citirana parola iz Glasa crkve *U Europu bez Kosova, ili na Kosovo bez Europe* ispravno sažima dilemu koju vlast nad Kosovom predstavlja za Srbe.

Pitanje nezavisnosti Crne Gore razlikuje se od kosovskog pitanja u tome što su, za razliku od Albanaca, Crnogorci kulturno i etnički vrlo bliski Srbima, a znatna manjina Crnogoraca želi ostati u zajednici sa Srbijom. Ipak bi posljedice jednostranog nametanja zajednice bile negativne, čak i kad ne bi brutalna sila bila upotrebljena u svrhu gušenja pokreta za nezavisnost, kao što je bila poslije ujedinjenja 1918. godine. Većina Crnogoraca koji žele nezavisnost potječe iz urbanih sredina u južnim dijelovima Crne Gore i sklona je uspostavi demokracije, dok su pristaše zajednice sa Srbijom uglavnom gorštaci s istoka gdje su plemenske veze još uvijek jake, a isto tako i tradicionalna sklonost autoritarnim pansrpskim režimima.

Pošto bi iskušenja potaknuta ostankom Kosova i Crne Gore u okviru Jugoslavije spriječila demokratizaciju Srbije i njezinu integraciju u Europu i euroatlantski savez te jače vezala Srbiju uz Rusiju, razumljivo je što Moskva energično podržava srpske napore protiv osamostaljenja tih dviju zemalja. Kina je zauzela isti stav, s istim ciljem ometanja euroatlantskih planova za stvaranje reda u jugoistočnoj Europi. Mnogo je manje razumljivo što se i neki vodeći političari na Zapadu i u Ujedinjenim narodima protive nezavisnosti Crne Gore i Kosova.

Odvajanje Crne Gore i Kosova je neophodan preduvjet za pretvaranje Srbije u prosperitetnu pravnu državu, ali nije sigurno da će ono neminovno dovesti do tog rezultata. Zapreke se ne sastoje samo u izvanrednom osiromašenju Srbije, zapuštenoj infrastrukturi, raširenom kriminalu i korupciji, nego možda prvenstveno u onoj duboko uvriježenoj struji u srpskoj kulturi koja vidi Srbe kao moralno superioran narod koji je kroz čitavu povijest bio žrtva zlih neprijatelja, islamskih i zapadnih. Taj je ksenofobičan i samosažalan stav prevladao u posljednjim desetljećima dvadesetog stoljeća i gurnuo Srbe u Miloševićev naručaj.

Ksenofobija, trenutno najizraženija u obliku antiamerikanizma, i dalje je snažno prisutna u Srbiji, a Srpska pravoslavna crkva je njezin najjači izvor. Dok prosječan Srbin vidi glavnog neprijatelja svoje zemlje, prema okolnostima, u ovoj ili onoj zemlji ili međunarodnoj organizaciji, Srpska crkva, slijedeći svoje najuglednije teologe, identificira čitavu Zapadnu, pa čak i svjetsku, sekularnu kulturu kao najveće zlo u svijetu. U posljednjem broju *Pravoslavlja*, glasila Srpske pravoslavne crkve, za godinu 2000. godinu, Rajko M. Đurđević citira vladiku Nikolaja Velimirovića koji je opisao tu kulturu kao "zbir svih zala" i predložio da Crkva uvede "dan molitve protiv kulture". Đurđević ide još dalje i traži da se i država pridruži Crkvi u toj molitvi: "Ne samo da bi takva molitva bila opravdana i potrebna, nego mislim da bi trebalo odrediti jedan državni molitveni dan u godini, kada će se sav narod sa svojim starešinama moliti Bogu i Gospodu da ga spasu od kulture".[438].

438 "Odoše komunisti, ali nam ostade njihov nečist duh", "Pravoslavlje", 1. prosinca 2000., str. 5.

Ta je ksenofobična njegoševska struja u srpskoj kulturi, koja je postigla svoj najviši uspon u Miloševićevu razdoblju, diskreditirana i oslabljena poraznim posljedicama politike osnovane na njoj. Ne može se predvidjeti u kolikoj će je mjeri potisnuti druga (dositejevska) struja - racionalna, humanistička i samokritična. Pošto nacije zadržavaju osnovne značajke svojeg identiteta kroz stoljeća, vjerojatno je da će Srbi biti i dalje podijeljeni u dva tabora – Njegošev i Dositejev. U tom slučaju može se očekivati mnogo oportunizma u vanjskoj politici Srbije i trajna polarizacija u srpskom društvu. A ako, kako se čini, mnogi članovi međunarodne zajednice neće zahtijevati od Srbije odlučan prekid s Miloševićevim naslijeđem, to će oslabiti položaj onih Srba – uključujući najbolje umove – koji žele takav raskid.

Antagonizmi između svjetskih sila, uključujući suparništva unutar zapadnog svijeta, mogu potaći neke zemlje na davanje podrške onim snagama u Srbiji koje nisu odustale od proširenja Srbije. Negativni učinak nesloge između razvijenih demokracija na zemlje bivše Jugoslavije očitovao se u ranim devedesetim godinama kada su Velika Britanija, Francuska i Rusija podržavale Srbiju, dok su Njemačka i Austrija nastojale zaštititi nacije ugrožene srpskim ekspanzionizmom. Ta je podjela, slična onoj iz 1914. godine, onemogućila Europi da riješi problem u vlastitoj kući i još jednom pokazala njezinu ovisnost o Americi.

Poput većine ratova, četiri rata za proširenje Srbije vrlo su složene pojave, uzrokovane brojnim unutarnjim i vanjskim okolnostima. Svaka strana koja im je doprinijela morala bi priznati svoj dio krivnje za tragediju, umjesto da okrivljuje druge i njeguje mit o vlastitoj nedužnosti. Pisac, bivši disident i predsjednik češke republike Václav Havel upozorio je na povezanost između mana demokratskog svijeta i tragičnih događaja na Balkanu:

> *Neka nam događaji u bivšoj Jugoslaviji budu upozorenje: ovo nije samo balkanska nezgoda. Nesposobnost Europe i Sjedinjenih država da učinkovito interveniraju u obranu osnovnih vrednota ci-*

vilizacije koje se tako drastično razaraju na Balkanu (i, što više, u području koje je uvijek bilo integralni dio Europe) kaže nam nešto i o demokratskom svijetu.[439]

Slom Jugoslavije potvrdio je ono što se moglo naučiti iz drugih nedavnih sukoba u raznim dijelovima svijeta: nacionalni interes ne može se unaprjeđivati strategijama koje zanemaruju dobrobit i sigurnost drugih nacija. Umjesto da se s čitavim nacijama postupa kao sa žetonima u igri pokera, njihove legitimne interese treba uzeti u obzir ako se želi da ostvarenje vlastitih interesa bude uspješno. Arogantno je i naivno vjerovati da će te nacije prihvatiti ulogu koja im je namijenjena ako im ona šteti ili čak vodi do njihova uništenja.

U suvremenom svijetu svaki lokalni sukob odjekuje posvuda, a opasnost nuklearnog opustošenja čini mir i red važnijim nego ikad. Stabilnost koja je potrebna u takvu svijetu ne može se poboljšati slijepim pridržavanjem *statusa quo*. Ona se ne može postići ni intervencijama nakon izbijanja sukoba. Nijedna zemlja ni grupa zemalja ne raspolaže dovoljnim sredstvima za održanje reda posvuda, a nesklonost demokratskih zemalja intervencijama u stranim zemljama pogoršana je uobičajenom paralizom – uzrokovanom pomanjkanjem konsenzusa – u međunarodnim ustanovama koje trebaju sankcionirati intervencije.

Učinkovitiji način smanjenja broja i intenziteta sukoba u svijetu sastoji se u izbjegavanju stvaranja nestabilnih situacija koje rađaju sukobe. Povlačenje granica koje samovoljno razdvajaju jedan narod u dvije ili više država, trpaju nekoliko naroda u jednu državu ili ostavljaju čitav narod bez svoje države već je spomenuto ranije kao uzrok napetosti koje su dovele do nekoliko ratova u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Svako traženje kratkoročnih prednosti koje stvaraju dugoročne napetosti također proizvodi sukobe, a isti učinak ima i preuska definicija nacionalnog interesa. Još

439 "A Call for Sacrifice: The Co-Responsibility of the West", "Foreign Affairs", sv. 73, br. 2 (ožujak-travanj 1994.), 3-4.

jedan važan uzrok vanjskopolitičkih neuspjeha sastoji se u ulagivanju brutalnim političarima i režimima u namjeri da ih se predobije za saveznike, čak i kad počinjaju genocidna djela. Poštivanje prava svakoga pojedinog građanina uvijek je bilo osnova za društveni red; specifične okolnosti u modernom svijetu zahtijevaju poštivanje legitimnih prava svake zajednice, ako se želi da vlada međunarodni red.

Sve to nalaže izbjegavanje zamke koju tvore povezane pojave nebrige i neznanja. Potrebno je donositi odluke na osnovi dobro informirane i realistične procjene svake pojedine situacije. Britanski mislilac Isaiah Berlin upozorio je da se političke odluke moraju osnivati na razumijevanju "određene situacije u njenoj punoj jedinstvenosti, određenih osoba i događaja i opasnosti, određenih nada i bojazni koje su aktivno na djelu na određenom mjestu u određeno vrijeme".[440]

Upotreba apstraktnih formula često prikriva pomanjkanje razumijevanja složenih situacija. Neke od simplicističkih formula koje su bile mehanički primijenjene na bivšu Jugoslaviju dok se ona raspadala jesu očuvanje *statusa quo*, sprječavanje balkanizacije, staro savezništvo i neprirodnost Bosne i Hercegovine. Takve formule mogu privremeno prerušiti neukog političara u državnika, ali one predstavljaju bijeg od stvarnosti i otežavaju rješenje problema umjesto da ga olakšaju. Sve su krvave totalitarne avanture izrazile svoje programe privlačivo jednostavnim formulama.

Mitovi i laži se koriste za opravdanje neznalačke politike i za sakrivanje neznanja i amoralnosti njezinih tvoraca. Ako ovi vjeruju u mitove kojima se koriste, mitovi mogu biti još opasniji nego kad se koriste ciničkl. Mnogi ljudi širom svijeta još uvijek vjeruju u istinitost mitova koji su doprinijeli brutalnom raspadu bivše Jugoslavije. Ako se njihova lažnost ne razotkrije, oni mogu dovesti do novih neuspjeha. Naprimjer, mit balkanizacije, koji je poslužio kao opravdanje da se Srbima dozvole vojne akcije protiv onih naroda koji se nisu htjeli pokoriti srpskoj sili, daje mnogim Europljanima pouzdanje da će politička integracija spriječiti buduće sukobe između

440 Isaiah Berlin, "On Political Judgment", "New York Review of Books" (3. listopada 1996.), 27.

članova Europske unije, premda je bivša Jugoslavija pružila živ dokaz da stvaranje supranacionalnog entiteta samo po sebi ne pruža zaštitu od razornih laži, strahova i mržnji, nego može čak doprinijeti njihovu rastu. Ignorirajući takve činjenice birokrati u EU-u veselo stvaraju sve uniformiraniju Europu dok su manje uspješni u sprječavanju rađanja novih laži iz starih strahova kao, naprimjer, laž o njemačkoj odgovornosti za izbijanje ratova za Veliku Srbiju. Opasno je očekivati previše od političkog okvira ako se u tom okviru mogu širiti strahovi i laži koji potiču međusobno nepovjerenje i mržnju i time predstavljaju najveću prijetnju jedinstvu.

Druga pouka koja se može izvući iz slučaja Srbije jest da je opasno dijeliti nacije na dobre i zle, nebeske i demonske, jer takav tribalistički stav također predstavlja udaljavanje od stvarnosti. Potrebno je priznati, bez upadanja u zamku moralnog i kulturnog relativizma, da su nacije – za razliku od režima – previše složene pojave a da bi pristajale u crno-bijele obrasce. Relativna trpeljivost Turaka prema drugim vjerskim i etničkim zajednicama u Osmanskom Carstvu spomenuta je ranije, ali su Turci počinili prvi moderni genocid pokoljima Armenaca na početku dvadesetog stoljeća. Njihova prvobitna trpeljivost nije bila genetski uvjetovana. Ona se osnivala na istinskom vjerskom duhu i potrebi održavanja reda u njihovu carstvu.[441] Raspadom carstva i pojavom nacionalizma kao pseudoreligije, genocidni pokolji postali su sredstvo za stvaranje homogene nacije-države.

Ova je studija naglasila ulogu nacionalističkih i milenijskih mitova u modernim kolektivnim zločinima, ali bilo bi pogrešno osuditi sve mitove kao štetne. Pomoću jednostavnih slika i priča mitovi mogu pružiti izvanredan uvid u važne vidove ljudske egzistencije. Klasični grčki mitovi – kao naprimjer oni o Sizifu i Prometeju – te mitovi koji sačinjavaju osnovu viših religija spadaju u tu kategoriju. Oni naučavaju poniznost, prikazujući čovjeka kao krhko stvorenje u svemiru koji on ne može razumijeti niti mu nametnuti svoju volju.

441 Osmanska vjerska trpeljivost protezala se samo na vjere koje posjeduju "Knjigu", to jest na objavljene monoteističke religije poput židovske i kršćanske. Ona se osnivala na poštovanju prema vlastitoj Knjizi i na svijest o njezinoj povezanosti sa svojim prethodnicama.

Razlika između blagotvornih i štetnih mitova izvire iz njihova poimanja ljudskih mogućnosti. Moderni mitovi koji su dali pobudu za genocide osnivaju se na prosvjetiteljskoj ideji da je čovjek po svojoj naravi dobar i sposoban riješiti sve probleme uz pomoć intelekta. Ta ideja pruža osnovu za slavljenje određenih osoba, staleža, rasa ili nacija kao spasitelja koji će ukloniti zlo iz povijesti. Tako visok cilj opravdava upotrebu bilo kakvih sredstava za njegovo ostvarenje. Stoga je izvanredno važno priznati vrijednost religijskog pojma Istočnog grijeha koji naučava da je mogućnost činjenja zla prisutna u svakome ljudskom biću. Zbog toga se zlo ne može odstraniti iz povijesti. Jedini način olakšanja bremena povijesti sastoji se u slijeđenju istine i pravde i suosjećanju sa svakim ljudskim bićem.

Neka nas tragični događaji u bivšoj Jugoslaviji podsjete da je u malome međusobno ovisnom modernom svijetu svatko u stanovitoj mjeri odgovoran za djela koja drugi počinjaju bilo gdje, da ravnodušnost prema stradanju drugih potiče zlo i približava ga nama samima te da je jedina pragmatična međunarodna politika ona koja udružuje etiku, znanje i snagu.

Bibliografija

Alexander, Stella, The Tryple Mith: A Life od Archbishop Alojzije Stepinac, Boulder, East European Monographs, 1987.

Allen, Beverly, Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.

Almond, Mark, Europe's Backyard War: The War in the Balkans, rev. and updated ed. London, Mandarin, 1994.

Banac, Ivo, The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics, Ithaca, Cornell University Press, 1984.

Bećković, Matija, Reče mi jedan čoek, Beograd, Prosveta, 1970.

Međa Vuka Manitoga, Beograd, Srpska književna zadruga, 1976.

Behschnitt, Wolf Dietrich, Nationalismus bei Serben una Kroaten 1830-1914, München, Oldenbourg, 1980.

Bennett, Christopher, Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences, New York, New York University Press, 1995.

Berdyaev, Nicholas, Dostoevsky, New York, Merdian, 1957.

Blaskovich, Jerry, Anatomy of Deceit: An American Physician's First-Hand Account of the Realities of the War in Croatia, New York, Dunhill, 1997.

Boehm, Christopher, Montenegrian Social Organization and Values: Political Ethnography of a Refuge Area Tribal Adaptation, New York, AMS Press, 1983.

Blood Revenge: The Anthropology of Feuding in Montenegro and Other Tribal Societies, Lawrence, University of Kansas Press, 1984.

Bojović, Boško I, Historiographie dynastique et idéologie politique en Serbie au Bas Moyen Age, Südost-Forschungen 51, 1992., 29-49.

Bonazza, Sergio, Bartholomäus Kopitar: Versuch einer kritischen Wurdigung, Die Welt der Slaven (München) 40, 1995., 285-303

Bracewell, Catherine Wendy, The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic, Ithaca, Cornell University Press, 1992.

Braun, Maximilian, Kosovo: Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung, Leipzig, Markert und Petters, 1937.

Das serbokroatische Heldenlied, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1961.

Bremer, Thomas, Ekklesiale Struktur und Ekklesiologie in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 19. und 20. Jahrhundert, Würzburg, Augustinus, 1992.

Brkić, Jovan, Moral Concepts in Traditional Serbian Epic Poetry, 'S-Gravenhage, Mouton, 1961.

Brković, Jevrem, Glosarij, Zagreb, Aurora, 1996.

Brodsky, Joseph, Less Than One, New York, Farrar, Straus, and Giroux, 1986.

Bulatović, Radomir, Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu, Sarajevo, Svjetlost, 1990.

Cerović, Rajko, Svjetlosti i sjenke jedne tradicije, Nikšić, UR, 1986.

Cerović, Stanko, Njegoševe tajne staze, Podgorica, Montenegropublic, 1996.

Cigar, Norman, Genocide in Bosnia: The Policy of „Ethnic Cleansing", College Station, Texas A&M University Press, 1995.

Cohen, Leonrad J., Broken Bonds: The disintegration of Yugoslavia, Boulder, Westview, 1993.

Cohen, Philip J., Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History, College Station,

Texas A&M University Press, 1996.
Conversi, Daniele, German-Bashing and the Breakup of Yugoslavia, Seattle, HMJ School of International Studies of the University of Washington, Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies, br. 16, 1998.
Crnjanski, Miloš, Sabrane pesme, Beograd, Srpska književna zadruga, 1978.
Cushman, Thomas, i Stjepan G. Meštrović, eds. This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia, New York, New York University Press, 1996.
Cvijić, Jovan, La péninsule balkanique: Géographie humaine, Pariz, A. Colin, 1918.
Čajkanović, Veselin, O srpskom vrhovnom bogu, Beograd, Serbian Royal Academy, 1941.
Čolović, Ivan, Bordel ratnika: Folklor, politika i rat, Beograd, Biblioteka XX vek, 1993.
Čolović, Ivan, i Aljoša Mimica, eds. Druga Srbija, Beograd, Plato, Beogradski krug, Borba, 1992.
Čović, Bože, ed. Izvori velikosrpske agresije: Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi, Zagreb, A. Cesarec, Školska knjiga, 1991.
Ćirković, Sima, Kosovska bitka kao istorijski problem, Novi Sad, Vojvodinian Academy of Sciences and Arts, 1992.
Ćosić, Dobrica, Deobe, Beograd, Prosveta, 1963.
Srpsko pitanje – Demokratsko pitanje, Beograd, Politika, Stručna knjiga, 1992.
Dedijer, Vladimir, The Road to Sarajevo, London, MacGibbon and Kee, 1967.
Veliki buntovnik Milovan Đilas: Prilozi za biografiju, Beograd, Prosveta, 1991.
Deklaracija protiv genocida nad srpskim narodom: Oglašavanje o Vaskrsu, Vreme, Beograd, 26. travnja 1997., 22.
Despalatovic, Elinor Murray, Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement, Boulder, East European Monographs, 1975.
Đilas, Milovan, Land without Justice, New York, Harcourt, Brace and Company, 1958.
Njegoš, Poet, Prince, Bishop, Trans. Michael B. Petrovich, New York, Harcourt, Brace and World, 1966.
Wartime, New York, Harcourt, Brace Jovanovich, 1977.
Drašković, Vuk, Nož, Beograd, Zapis, 1982.
Molitva, 2 vols., Beograd, Nova knjiga, 1985.
Noć đenerala, Beograd, Srpska reč, 1994.
Ducellier, Alain, Le drame de Byzance: Idéal et échec d'une société chrétienne, Pariz, Hachette, 1976.
Đilas, Aleksa, ed. Srpsko pitanje, Beograd, Politika, 1991.
Đorđević, Tihomir R., Iz Srbije kneza Miloša: Kulturne prilike od 1815 do 1839 godine, Beograd, Geca Kon, 1922.
Naš narodni život, Beograd, Srpska književna zadruga, 1923.
Đukić, Slavoljub, Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem, Beograd, Višnjić, 1989.
Đuretić, Veselin, ed. Kosovska bitka 1389. godine i njene posledice, Beograd, Serbian Academy od Sciences and Arts, Special Edition, vol. 44, 1991.
Đurić, Vojislav, predgovor Dositeju Obradoviću, Izabrani spisi, Novi Sad, Matica srpska, 1989.
ed. Kosovski boj u srpskoj književnosti, Beograd, Srpska književna zadruga; Novi Sad, Matica srpska; Priština, Jedinstvo, 1990.
Dvorniković, Vladimir, Karakterologija Jugoslovena, Beograd, Geca Cen, 1939.

Elias, Norbert, The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries, trans. Eric Dunning and Stephen Mennell, New York, Columbia University Press, 1996.

Emmert, Thomas A., Kosovo: Development and Impact of a National Ethic u Nation and Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich, ed. Ivo Banac et al., Boulder, Eats European Monographs, 1981.

Serbian Golgotha: Kosovo, 1389, Boulder, Eats European Monographs, 1990.

Fine, John V. A. Jr., The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1987.

Finkielkraut, Alain, Comment peut-on être Croate?, Pariz, Gallimard, 1992.

Fromm, Erich, The Anatomy of Human Destructiveness, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1973.

Garde, Paul, Vie et mort de la Yougoslavie, Pariz, Fayard, 1992.

Gesemann, Gerhard, Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität, Berlin, Wiking, 1943.

Gow, James, Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis, New York, St. Martin's, 1992.

Graubard, Stephen R., ed. Eastern Europe... Central Europe... Europe, Boulder, Westview, 1991.

Grmek, Mirko, Marc Gjidara i Neven Simac, eds. Le nettoyage ethnique: Documents historiques sur une idéologie serbe, Pariz, Fayard, 1993.

Gutman, Roy, A Witness to Genocide, New York, Macmillian, 1993.

Hadrovics, László, Le peuple serbe et son église sous la domination turque, Pariz, Presses universitaires de France, 1947.

Hall, Brian, The Impossible Country: A Journey through the Last Days of Yugoslavia, Boston, 1994.

Rebecca West's War, New Yorker, 15. travnja 1996., 74-83.

Hehn, Paul N., The Origins of Modern Pan-Serbism: The 1844 Načertanije of Ilija Garašanin: An Analysis and Translation, East European Quarterly 9, br. 2, 1975., 153-71.

Jelavich, Charles, South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914., Columbus, Ohio University Press, 1990.

Jevtić, Atanasije, Od Kosova do Jadovna, Beograd, Jevtić, 1984.

Velikomučenički Jasenovac: Ustaška tvornica smrti, Valjevo, Glas crkve; Beograd, Sfairos, 1990.

Sveti sava i Kosovski zavet, Beograd, Srpska književna zadruga, 1992.

Judah, Tim, The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia, New Haven, Yale University Press, 1997.

Karadžić, Radovan, Pamtivek, Sarajevo, Svjetlost, 1971.

Crna bajka, Sarajevo, Svjetlost, 1990.

Karadžić, Vuk Stefanović, Srpske narodne pjesme, 4 vols, Beč, 1841.-1862.

Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, Beč, 1849.

Kaser, Karl, Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats, Beč, Böhlau, 1992.

Familie und Verwandschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehenden Kultur, Beč, Böhlau, 1995.

Kočović, Bogoljub, Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji, London, Naše delo, 1985.

Koljević, Svetozar, The Epic in the Making, Oxford, Clarendon, 1980.

Komnenić, Milan, Kosovski polom, Šabac, Glas crkve, 1988.
Konstantinović, Radomir, Filosofija palanke, Beograd, Nolit, 1981.
Kressel, Niel J., Mass Hate: The Global Rise of Genocide and Terror, New York, Plenum, 1996.
Laffan, Robert G. D., The Guardians of the Gate: Historical Lectures on the Serbs, Oxford, Clarendon, 1918.
Laqueur, Walter, Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia, New York, HarperCollins, 1993.
Le Goff, Jacques, History and Memory, trans. Steven Rendall and Elisabeth Claman, New York, Columbia University Press, 1992.
Lellouche, Pierre, Le nouveau monde, Pariz, Grasset, 1992.
Libal, Wolfgang, Die Serben: Blüte, Wahn, und Katastrophe, München, Europaverlag, 1996.
Low, David H., trans. The Ballads of Marko Kraljević, reizdanje1922., New York, Greenwood, 1968.
Lubarda, Vojislav, Gordo posrtanje, Rijeka, Keršovani, 1970.
Preobraženje, Zagreb, Naprijed, 1979.
Pokajanje, 2 vols, Beograd, Književne novine, 1987.
Vaznesenje, Gornji Milanovac, Dečje novine, 1989.
Srpska bespuća: Književnopolitički ogledi, Beograd, Književne novine, 1993.
Magaš, Branka, The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-Up, 1980-92, London, Verso, 1993.
Malcolm, Noel, De Dominis (1560-1624): Venetian, Anglican, Ecumenist and Relapsed Heretic, London, Strickland and Scott, 1984.
Bosnia: A Short History, New York, New york University Press 1994.
Kosovo: A Short History, New York, New york University Press 1998.
Mango, Cyril, Byzantium: The Empire of New Rome, London, Weidenfeld and Nicolson, 1980.
Medaković, V. M. G., Život i običai Crnogoraca, Novi Sad, 1860.
Meier, Viktor, Wie Jugoslawien verspielt wurde, München, Beck, 1995.
Memorandum (of Serbian Academy of Sciences and Arts) u Čović, Izvori velikosrpske agresije
Meštrović, Stjepan C., ed. Genocide after Emotion: The Postemotional Balkan War, London, Routledge, 1996.
Mićunović, Veljko, Moscow Diary, Garden City, N. J., Doubleday, 1980.
Mihailović, Konstantin, Janičarove uspomene ili turska hronika, trans. Đorđe Živanović, Beograd, Prosveta, 1966.
Milazzo, Matteo J., The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1975.
Minčeta, Luka i Marinko Vučinić, eds. Srbi i demokratija, Beograd, Vidici-Dosije, 1992.
Moszyński, Leszek, Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft, Cologne, Böhlau, 1992.
Myers, Paul F., i Arthur Campbell, The Population of Yugoslavia, Washington DC, U. S. Government Printing Office, 1954.
Nikolić, Radojko, Kamena knjiga predaka, Beograd, Zadruga, 1979.
Njegoš, Petar II Petrović, Gorski vijenac: Istoričesko sobitije pri svršetku XVII vijeka, Beč, 1847.
Noyes, George R., i Leonard Bacon, trans. Heroic Ballads of Servia, Boston, Sherman, French and Company, 1913.

Obradović, Dositej, Pismo Haralampiju; Život i priključenija, Beograd, Prosveta, 1968.
Izabrani spisi, Novi Sad, Matica srpska, 1989.
The Pact of London, American Journal of International Law, Supplement, vol. 13, 1919., 436-40.
Parrott, Cecil, The Tightrope. London, Faber and Faber, 1975.
Pavić, Milorad, Dictionary of the Khazars: A Lexicon Novel in 100,000 Words, New York, Knopf, 1988.
Peršen, Mirko, Ustaški logori, Zagreb, Globus, 1990.
Petrovich, Michael B., A History of Modern Serbia, 1804-1976, 2 vols, New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1976.
Pilar, Ivo (Südland, pseud.), Die südslawische Frage und der Weltkrieg, Beč, Manz, 1918.
Popov, Nebojša, Le populisme serbe, Les Temps Modernes 49, br. 573, 1994., 22-62; br. 574, 1994., 22-84.
Popović, Justin, Pravoslavna crkva i ekumenizam, Salonika, Hilandar Monastery Edition, 1974.
Dostojevski o Evropi i slovenstvu, 1940., reprint, Beograd, Ćelije Monastery, 1981.
Filosofske urvine, 1957., reprint, Beograd, Ćelije Monastery, 1987.
Popović, Miodrag, Vidovdan i časni krst: Ogled iz književne arheologije, 2d ed. Beograd, Slovo ljubve, 1977.
Popović-Obradović, Olga, Zablude o „zlatnom dobu", Republika, Beograd, 1.-15. svibnja 1995., 14-16.
Potthoff, Wilfried, ed. Vuk Karadžić im europäischen Kontext, Heidelberg, Winter, 1990.
Pozzi, Henri, Black Hand over Europe, Zagreb, CIC, 1994. (Reprint of Francis J. Mott's 1935 translation of La guerre revient).
Predlog srpskog crkvenonacionalnog programa, Glas crkve (Šabac) 17, br. 3, 1989., 3-11.
Pribićević (Pribitchévitch), Svetozar, La dictature du roi Alexandre, Pariz, Bossuet, 1933.
Radulović, Jovan, Golubnjača, Beograd, BIGZ, 1981.
Ramet, Sabrina P., The Catholic Church in Yugoslavia, 1945-1989 u Catholicism and Politics in Communist Societes, vol. 2, Durham, Duke University Press, 1990.
The Albanians of Kosovo: The Potential for Destabilization, Brown Journal of World Affairs 3, izdanje 1, 1996., 353-72.
Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War, 2d ed. Boulder, Westview, 1996.
Ranke, Leopold, A History of Servia and the Servian Revolution, 1848., reprint, New York, Da Capo Press, 1973.
Rendić Miočević, Ivo, Zlo velike jetre: Povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba, Split, Književni krug, 1996.
Rieff, David, Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West, New York, Simon and Schuster, 1995.
Rizvić, Muhsin, Kroz „Gorski vijenac": Interpretacija i tekstualno-komparativna studija o strukturi, Sarajevo, Svjetlost, 1985.
Rohde, David, Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica: Europe's Worst Massacre since World War Two, New York, Farrar, Strauss, and Giroux, 1997.
Sells, Michael A., The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia, Berkeley, University of California Press, 1996.
Šipovac, Neđo, Proljeće na jugu, Sarajevo, Svjetlost, 1982.

Ljeto na gori, 1941, Sarajevo, Masleša, 1987.
Biskupov dnevnik -41, Sarajevo, Masleša, 1989.
Soloviev, Vladimir, Russia and the Universal Church, trans. Herbert Rees, London, Bles, 1948.
Srejović, Dragoslav, ed. Bitka na Kosovu 1389. godine, Beograd, Serbian Academy of Sciences and Arts, Historical Museum of Serbia, BIGZ, 1989.
Stanojević, Stanoje, Istorija srpskoga naroda, 3d ed., Beograd, Napredak, 1926.
Sveti Sava, 1935., reprint, Niš, Gradina, 1991.
Stiglmayer, Alexandra, ed. Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina, trans. Marion Faber, Lincoln, University of Nebraska Press, 1994.
Sunley, Jonathan, Sold on Serbia: Anatomy of a Strange British Attraction, Bosnia Report, London, br. 16, 1996., 15-17.
Štefan, Ljubica, Srpska pravoslavna crkva i fašizam, Zagreb, Globus, 1996.
Terzić, Velimir, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd, Grafički zavod, 1963.
Thomspon, Mark, A Paper House: The Ending of Yugoslavia, New York, Pantheon, 1992.
Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina, London, Article 19, 1994.
Tomasevich, Jozo, War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks, Stanford, Stanford University Press, 1975.
Tomasic, Dinko A., Personality and Culture in Eastern European Politics, New York, G. W. Stewart, 1948.
Trifunović, Đorđe, Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i kosovskom boju, Kruševac, Bagdala, 1968.
Tuchman, Barbara W., A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century, New York, Knopf, 1978.
Van Dartel, Geert, Ćirilometodska ideja i svetosavlje, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1984.
The Nations and the Churches in Yugoslavia, Religion, State and Society 20, nos. 3-4, 1992., 275-88.
Velimirović, Nikolaj, Religija Njegoševa, 5th ed. Beograd, Cvijanović, 1921.
Nacionalizam svetoga Save, Beograd, Association of the Serbian Orthodox Clergy of the Belgrade-Karlovci Eparchy, 1935.
Govori srpskom narodu – kroz tamnički prozor, Himmelsthür, Serbian Orthodox Eparchy for Western Europe, 1985.
Kosovo i Vidovdan, 3d ed., Šabac, Glas crkve i Hilandar Monastery, 1988.
Vulliamy, Ed, Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War, New York, St. Martin's, 1994.
West, Rebecca, Black Lamd and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia, New York, Viking, 1964.
Wyatt, Petronella, The Dangers of Being Idealistic about Balkans, Spectator, 18. siječnja 1997., 10.
Yakunin, Gleb, The Moscow Patriarchate and Stalin's Cult of Personality, Glasnost, Moskva, ožujak-svibanj 1989., 8-15.
Žanić, Ivo, Prevarena povijest: Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine, Zagreb, Durieux, 1998.
Žerjavić, Vladimir, Population Losses in Yugoslavia, 1941-1945, trans. Lidija Šimunić Mesić, Zagreb, Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 1997.

Pogovor

U hrvatskom prijevodu i danas nam nedostaju mnoga djela stranih autora, ali i hrvatskih autora koji su objavljivali u inozemstvu na stranim jezicima. Jedan od takvih hrvatskih autora jest kulturni povjesničar dr. Branimir Anzulović koji je rođen u Zagrebu 26. travnja 1926., a umro je 2. studenoga 2001. godine u Virginiji u Sjedinjenim Američkim Državama te je pokopan u Zagrebu. Godine 1952. diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a zatim je kao mladi intelektualac napustio Hrvatsku pod vlašću Komunističke partije Jugoslavije. Prvo se odselio u Argentinu, a zatim se preselio u SAD gdje je nastavio svoju akademsku karijeru. Na Sveučilištu u Indiani 1972. obranio je doktorat iz komparativne književnosti te je tijekom svoje karijere nastavio pisati i predavati znanost o književnosti, kulturnu povijest te književnu teoriju na Sveučilištu u Indiani te na Sveučilištu u Arizoni. Bio je iskusan prevoditelj i tumač pa je u tom svojstvu radio za razne institucije u Washingtonu, primjerice za Glas Amerike, Državno tajništvo SAD-a i Međunarodni monetarni fond.

Anzulović je godine svoga intelektualnog rada posvetio istraživanju povijesnih, filozofskih i sociooloških okolnosti koje su generirale ideologiju srpskog ekspanzionizma. Rezultat tog rada jest njegova knjiga koju je 1999. u SAD-u objavio pod nazivom „Nebeska Srbija: od mita do genocida" i koja je dobila brojne pozitivne recenzije. U njoj je Anzulović objavio niz povijesnih podataka na ovu temu te je postavio tezu da Srbi nisu jedini obmanuti svojim viđenjem sebe i svoje povijesti. Prema njemu, tijekom 19. i 20. stoljeća svijet je iz različitih razloga nekritički prihvatio mnoge srpske mitove. Stoga on tvrdi kako i u tome treba tražiti razloge neuspjeha međunarodne zajednice u sprječavanju rata protiv Hrvatske. Upravo zbog toga, Anzulovićev je zaključak kako je univerzalna obveza osloboditi politiku od mitova, laži i obmana.

Ova njegova knjiga konačno je prevedena i na hrvatski jezik te objavljena u njegovoj domovini. Anzulović je sam preveo knjigu na materinji jezik neposredno prije smrti te napisao i predgovor hrvatskom izdanju. Naslov joj je donekle izmijenjen kako bi hrvatskim čitateljima bio jasniji, a sve drugo u knjizi Anzulovićev je rad i njegova ostavština. Zahvaljujemo njegovoj supruzi Višnji te djeci Maji i Radovanu koji su poklonili povjerenje Večernjem listu da objavi ovu knjigu u svojoj biblioteci te je približi hrvatskim čitateljima.

Zvonimir Despot

Kazalo

Abdić, Fikret 227
Alexander, Harold, Field Marshall 141, 204, 261
Alexander, Stella 234
Almond, Mark 212, 234
Andrić, Ivo 92, 179
Anzulović, Maja 241
Anzulović, Radovan 241
Anzulović, Višnja 241

Baker, James A. III 215
Barović, Jovan 187
Barović, Vladimir, admiral 187
Beck, James 190
Bećković, Matija 86, 88, 150, 167, 234
Berdyaev, Nicholas 234
Berlin, Isaiah 231
Bibó, István 208
Boehm, Christopher 70, 234
Bojović, Boško I. 58, 234
Bonazza, Sergio 104, 234
Borgese, Giuseppe Antonio 167
Branković, despot Đurađ 63, 64, 166
Branković, Vuk 29
Bremer, Thomas 165, 234
Brković, Jevrem 187, 234
Bush, George 209

Campbell, Arthur 135, 237
Carducci, Giosue 167
Carrington, lord 160
Cerović, Rajko 42, 43, 234
Cerović, Stanko 95, 234
Churchill, Winston 201, 205
Cohen, Leonrad 234
Cohen, Philip J. 143, 157, 188, 200, 234
Conversi, Daniele 210, 214, 235
Cooper, Henry R. Jr. 220
Crankshaw, Edward 191
Crnjanski, Miloš 117, 235
Czartoryski, Adam 123

Čajkanović, Veselin 44, 235
Čolović, Ivan 167, 170, 182, 186, 235

Ćorović, Vladimir 44, 60
Ćosić, Dobrica 147, 150, 151, 154, 155, 167, 170, 171, 173, 174, 178, 235
Čubrilović, Vasa 126, 127, 151

Davidović, Milena 182
Dedijer, Vladimir 91, 125, 235
Dejanović, Konstantin 60
Despot, Zvonimir 241
Dobrovský, Jozef 105
Dostojevski, Fjodor 155, 165, 238
Drašković, Čedomir 166
Drašković, Vuk 138, 168, 173-175,

178, 180, 181, 235
Dušan, Car 57-59, 122, 124
Dvorniković, Vladimir 15, 81, 235

Đinđić, Zoran 225
Đilas, Aleksa 235
Đilas, Milovan 20, 69-71, 80, 88-92, 94, 95, 102, 140, 155, 235
Đorđević, Mirko 163
Đorđević, Tihomir R. 235
Đurić, Vojislav 30, 60, 100-102, 114, 235

Eagleburger, Lawrence 215, 219
Eichmann, Adolf 18
Ekmečić, Milorad 88
Elias, Norbert 8, 16, 236
Emmert, Thomas 60, 189, 190, 236
Engels, Friedrich 194
Eugenikos, Markos, biskup 166
Eugen Savojski, princ 220

Finkielkraut, Alain 207, 236
Fortis, Alberto 106
Franz Ferdinand, Archduke 115, 124-127
Fromm, Erich 188, 236

Garašanin, Ilija 122-124, 236
Gavrilo, patrijarh 34, 35
Gavrilović, Žarko 50
Genscher, Hans-Dietrich 212
Geyer, Georgie Anne 183
Glendinning, Victoria 220
Goethe, Johann Wolfgang 105, 106
Göring, Hermann 198
Grimm, Jakob 105

Handke, Peter 216
Hart, David 206
Havel, Václav 229
Havliček, Karel 126
Hedges, Chris 150, 159
Hitler, Adolf 17, 49, 50, 94, 125, 160, 167, 185, 200, 202, 216, 220
Hobsbawm, Eric 22, 23
Hoettl, Wilhelm 200
Hrebeljanović, Lazar knez 60
Hunyadi, Janoš 62, 63

Isaković, Antonije 151, 168
Izetbegović, Alija 145, 223

Jelavich, Charles 105, 108, 236
Jevtić, Atanasije, biskup 20, 41, 159, 160, 166, 236
Jovanović, Petar, metropolitan 118

Kačić-Miošić, Andrija 85
Kaplan, Robert D. 220
Kara Đorđe 35, 68, 118
Karađorđević, Aleksandar, kralj 20
Karađorđević, Petar I, kralj 120
Karađorđević, Pavle, knez 10, 201
Karadžić, Radovan 167-170, 183, 184

Karadžić, Vuk 28, 31, 33, 34, 73, 74, 82, 100, 104-106, 110, 113, 115, 169
Katičić, Radoslav 99
Kennan, George 16
Kočović, Bogoljub 135-139, 236
Kohl, Helmut 212
Koljević, Nikola 167, 220
Koljević, Svetozar 33, 72, 73, 236
Komnenić, Milan 163, 237
Konstantinović, Radomir 110, 111, 237
Kopitar, Jernej (Bartholomaus) 104, 106, 234
Krcun, Slobodan Penezić 154
Kressel, Neil 18, 184, 237
Krestić, Vasilije 142

Laffan, R. D. G. 190, 237
Laqueur, Walter 50, 237
Lazar, knez 27-30, 54, 61, 83, 88, 114-116, 239
Lazarević, Stefan 42, 61-64
Ljotić, Dimitrije 157, 200
Lord, Albert B. 95, 215
Lubarda, Vojislav 176-180, 237
Lüters, Rudolf, general 142

MacKenzie, Lewis, general 221, 222
Maček, Vladko 10, 141
Magaš Branka 237
Magaš-Zemunac, Ljuba 186
Makarije, patrijarh 42, 65
Makavejev, Dušan 167, 175
Malcolm, Noel 98, 215, 222, 237
Marko, kraljević 30-34, 82, 83, 237
Marković, Svetozar 123
Medaković, Danilo 71, 237
Medan, Danilo 50
Meštrović, Ivan 188, 192, 210, 216
Meštrović, Stjepan 237
Mićunović, Veljko 49, 237
Mihailović, Draža 203
Mihailović, Konstantin 55, 237
Milazzo, Matteo J. 143, 237
Miletić, Antun 139
Miljuš, Branko 142
Milošević, Slobodan 10, 13, 19, 20, 22-24, 75, 92, 116, 131, 132, 144, 150, 151, 156, 159, 161, 181, 183, 184, 188, 203, 206, 210, 211, 225, 226, 228, 229
Mitterrand, Francois 116, 206, 207
Mladenović, Tanasije 147
Mock, Alois 213, 215
Moljević, Stevan 203
Mrnjavčević, Marko kralj 60, 61
Murat I, sultan 30, 60, 63, 81, 88, 173
Mussolini, Benito 167, 185, 216
Myers, Paul F. 135, 237

Nikić, Fedor 121
Nikolić, Radojko 47, 237
Novak, Viktor 74, 142
Novaković, Ivan 84
Noyes, George 237

Njegoš, Petar Petrović 34, 76, 79-82, 85-95, 99, 100, 102, 103, 110, 120, 122, 125, 169, 174, 187, 229, 234, 237

Obilić, Miloš 30, 34, 81, 83, 116, 125, 173
Obradović, Dositej 99-104, 106, 235, 238
Obrenović, Aleksandar, kralj 119, 120
Obrenović, Miloš, knez 100, 118, 119
Owen, David 221-223

Parrott, Cecil 201, 238
Pavelić, Ante 128, 138, 141
Pavić, Milorad 99, 100, 147-149, 175, 238
Pavle, patrijarh 160, 162
Pavle, knez 201
Pavlović, Jovan, metropolit 156
Petrović, Kara Đorđe 117
Petrovich, Michael B. 43, 119, 235, 238
Plavšić, Biljana 184
Ponsonby, Arthur 191
Popović, Arhimandrit 165
Popović, Danko 175, 176
Popović, Justin 29, 50, 51, 164-166, 238
Popović, Miodrag 23, 30, 43, 54, 71, 72, 88, 103, 111, 115, 116, 238
Popović, Pavle 76
Popović, Srdjo (ili Srdje) 144
Popović-Obradović, Olga 23, 121, 238
Powell, Colin, general 224
Pozzi, Henri 198, 199, 238
Pribičević, Svetozar 125, 128, 156, 157
Princip, Gavrilo 125
Puškin, Aleksandar 86, 87, 106

Račić, Puniša 125, 126
Radić, Stjepan 125, 126
Radulović, Jovan 181, 238
Rajić, Jovan 102
Ramet, Sabrina 45, 140, 195, 238
Ranke, Leopold 63, 64, 72, 105, 118, 238
Ranković, Aleksandar 129, 130, 144, 154
Ranković, Svetolik 87
Ražnatović, Željko Arkan 185, 186
Rivet, Charles 199
Rizvić, Muhsin 93, 238
Robbins, Howard C., velečasni 190
Rose, Michael, general 222
Rusinow, Dennison I 130

Sadkovich, James J. 216
Sveti Sava 20, 41, 44, 101, 239
Samardžić, Radovan 20, 60, 74
Schevill, Ferdinand 197
Schiller, Friedrich 93
Schöpflin, George 38
Schuman, Robert 127

Scowcroft, Brent 215
Selenić, Slobodan 175, 181
Seton-Watson, Robert W. 189, 197
Shirer, William L. 202
Simon, John 94, 202, 237
Skanderbeg 63
Soloviev, Vladimir 47, 239
Solženjicin, Aleksandar 171
Staljin, Josif 48, 49, 116, 205, 209
Stanojević, Stanoje 64, 101, 239
Starčević, Ante 107
Stepinac, Alojzije, kardinal 140, 234
Stojadinović, Milan 200
Stojanović, Nikola 120
Stoltenberg, Thorvald 215, 221
Sunley, Jonathan 197, 203, 204, 239
Suppan, Arnold 198

Šafařík, Pavel 105
Šešelj, Vojislav 225
Šipovac, Neđo 181, 238

Tekelija, Sava 102
Terzić, Velimir 138, 141, 142
Tito, Josip Broz 94, 116, 129--131, 137, 138, 141, 144-146, 154, 158, 159, 187, 204-207, 211, 238
Tomasic, Dinko 68, 71, 239
Troubridge, E. T., viceadmiral 190
Tuchman, Barbara 61, 62, 239
Tuđman, Franjo 132, 185, 222

Urban, George 91

Vance, Cyrus 215, 217, 221-223
Van Dartel, Geert 50, 160, 239
Vasić, Miloš 139, 183, 185
Vasiljković, Dragan 185
Velimirović, Nikolaj, biskup 49-51, 81, 82, 92, 157, 158, 165, 228, 239
Veselinović, Janko 87
Vešović, Marko 169
Vitezović, Pavao Ritter 84, 107
Vorošilov, Kliment Y. 49
Vučković, Vladeta 134
Vučurević, Božidar 167
Vukičević, Velja 122, 125

West, Anthony 94
West, Rebecca 220, 221, 239
West, Richard 91
Wohlstetter, Albert 214
Wyatt, Petronella 206, 239
Yakunin, Gleb 40, 48, 239

Zach, František A. 123
Zdziechowski, Marian 11, 46
Žerjavić, Vladimir 135-139, 239
Zimmermann, Warren 214

Životić, Miladin 156